

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

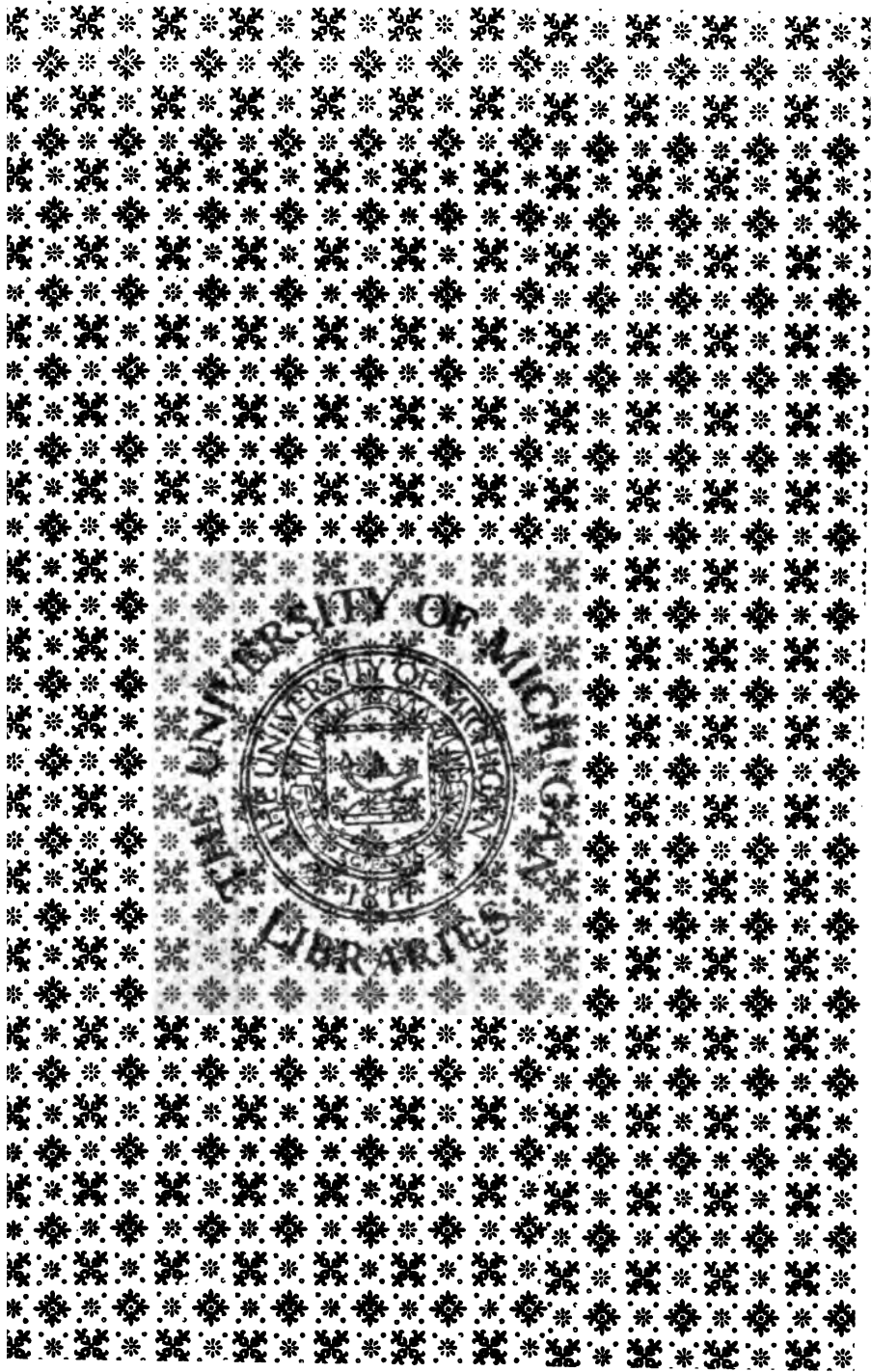
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

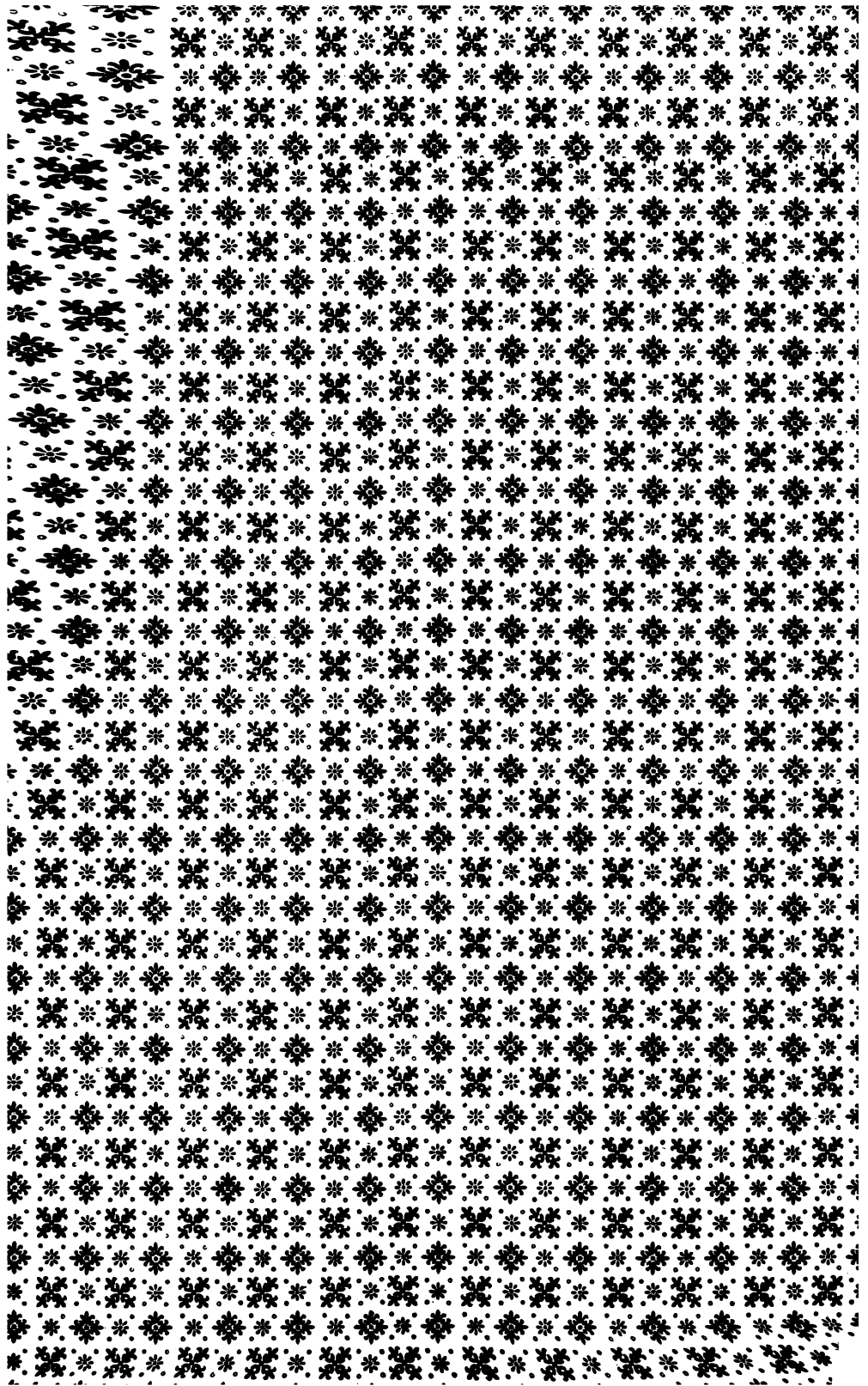
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

GRAD
EREN
765
BUHR

B 1,215,379

Handwritten mark

Vol. 2

ՋԷՅԹՈՒՆՑԻ

Ջ Է Յ Թ Ո Ւ Ն Ց Ի

Ա Ն Ց Ե Ա Լ Է Ն Ե Ի Ն Ե Ր Կ Ա Յ Է Ն

Բ. Մ Ա Ս Ն

Բ Ա Ր Ի Ձ

1903

Հրդ հայր
Vol. 2

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ

Զ Է Յ Թ Ո Ւ Ն Ց Ի

ԱՆՑԵԱԼԵՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԵՆ

Բ. ՄԱՍՆ

Բ Ա Ր Ի Ձ

1903

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Խոստմանս համեմատ ահա ըոյս կ'ընծայեմ « Զէյթունի անցեալէն ու ներկայէն » աշխատութեանս երկրորդ մասը եւս որ կը պարունակէ Զէյթունի նորագոյն շրջանը մինչև մեր օրերը :

Առաջին մասին մէջ նկարագրուեցան Զէյթունի հերոսական կռիւները ու պատերազմները, իր առանձնաշնորհումները ու կիսանկախ դիրքը պահպանելու համար ըրուած ճիգերը: Երկրորդ մասին մէջ՝ Զէյթունի պատերազմները այլ եւս դուրս կելլեն իրենց անհատական ու լեռնական բնաւորութենէն և բիշ շատ ազգային նկարագիրը կստանան:

Զէյթունցին, իր կղզիացած յիճակին մէջ այլ եւս անտարբեր չհանդիսանար ազգային ճակատագրին և Հայաստանի անցուդարձերուն, ան ահանջ կը դնէ հեռաւոր արձագանքներուն, իր հայրենակիցներու ցաւերուն, ազատութեան աղաղակներուն և իրերու անողոք բերումով կը մտնէ ազգային ընդհանուր շարժման ալիքներուն մէջ, միշտ պահելով սակայն իր յատուկ պատերազմողի մասնաւոր գրոշմը:

Իբր ահանատես և մասնակից ջանացի, այս նոր մասին մէջ, ամփոփ և լման գծերով տեղեկագրել ազգային աղէտներուն զուգընթաց Զէյթունի յերջին 'մեծ պատերազմը, անոր արիական դիմադրութիւնը Մուսթաֆա Բէմզի և Էտհէմ Փաշաներու հանդ բանակին դէմ, և այդ պատերազմին հերոսական դրուագները, որոնք, կարծես, ազգային ընդհանուր սուգի ժամանակ, կու գային միութարութեան և սփոփանքի ճառագայթ մը կաթեցնել հայ սրտերու:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

	Էջ
Գլ. Ա. 1. Զէյթունի ազատութեան առաջին ձգտումները	116
2. Հին դաղթականը Զէյթունի մէջ 118. — 3. Սուրէնեան, Եղազուպեան, Եւնիտիւնեան և Շովրոյեան գերգաստանք 119. — 4. Յուցակ Զէյթունի ամբողջ պատերազմներու և գեղքերու 121. — 5. Զէյթունի շուկան և Զէյթունցիներու առօրեայ կերակուրները ու իրենց առողջապահութիւնը 123. — 16. Զէյթունի անտեսական վիճակը 128. —	
Գլ. Բ. Զէյթունի նշանաւոր խնձօս ըսուած անտառը, Ռեխտաեղի մը, Մեղուի փեթակներուն կովիտը և խաշնարաններու նշանաւոր Եսլլան (արտավայր)	130
Գլ. Գ. Զէյթունի ընտանեկան սովորութիւններ	134
1. Մկրտութիւն 134. — Խնամախօսութիւն, Նշանագրութիւն, Պսակ և Բարոյական խրատ 135. — Հարսանիքի մը ընդհանուր ծախքին միջին կաշիւը 146. — Մահուան և թաղման սովորութիւններ 147. —	
Գլ. Դ. 1 Զեռնագրութիւն և կարգապահութիւն Զէյթունի բանաններուն.	150
Գլ. Ե. Զէյթունի շրջակայ տերեւէյթիները (աւտականք).	163
Գլ. Զ. Զէյթունցի համրուաւոր Տէր Օհան (Տէլի Քէշէշ) Ղազուղը Պէպիւքեանի կենսագրութիւնը	175
Գլ. Է. Կենսագրութիւն և գործունէութիւն Դաւիթ Վարդապետի	198
Գլ. Ը. Մասնաւոր գեղքեր, կեսարիոյ ուխտաւորք	206
Գլ. Թ. Քիլիս բազաքի մէջ կիւրիւնցի Քիւրքեան գերգաստանի տակնալը և Զէյթունցիներու ձեռքով ազատութիւն	218
Գլ. Ժ. Զէյթունցոց Աֆշարներուն հետը Չինչին Պօղազըն (Նանէի) բերդի կիրճը) ունեցած կռիւներուն պատմութիւնը	221
Գլ. ԺԱ. Զէյթունցի Ռեխտաւորներ	229
Գլ. ԺԲ. 1877ի Զէյթունի ապստամբական շրջանը	231

ՎԵՐՁՆԱԲԱՆ

Դեպք մը ֆրնուզի մէջ	232
Սոսյ կաթողիկոսներու անուններուն ցանկը	237

Ֆրնուզի վանահայր Տ. Բարբողիճեան վարդապետը :

ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1895Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Մենք այս տողերով պիտի աշխատինք քիչ շատ թուել այն գլխաւոր պատճառները, որոնք ցաւալի առիթ հղան Չէյթունը կրկին պատերազմի թատերաբեմ՝ զարձնելու, 1895 թւին: Չէյթունի մէջ կ'իշխէին մի շարք Գայմազամներ, որոցմէ մէկն եղաւ Թէֆիք պէյ, որուն զազրելի բռնակալական գործոց մանրամասնութեանց մէջ չ'իջնալու համար, պէտք է ըսենք՝ որ սա պաշտօնական եղաւ Կիլիկիոյ հանգուցեալ Մկրտիչ կաթողիկոսի ազգու բողոքներուն շնորհիւ և երկար ժամանակ անգործ թափառեց Հալէպի փողոցներուն մէջ: Այս բանը կատարուեցաւ 1893ին: Ասոր տեղ յաջորդեց Պէյլանու Գայմազասը, որ 12 օրէն յետոյ հիւանդութեամբ մեռաւ, առանց իր իսկական գոյնը կարենալ ցոյց տալու:

Վերջինիս փոխանորդաբար յաջորդեց տեղւոյն գատին (Թուրքաց շէրրիի օրինաց հսկողը, կրօնապետ): Այս մարդ 30 տարեկան մոլեռանգ թուրք շրջանաւարտներէն էր. սա երբ կրօնապետութեան հետ մէկտեղ գայմազամութիւն ալ ձեռք բերաւ, իւր խորամանկ անգթութիւններով՝ նախորդները գերազանցեց և նորանոր տուրքերով և այլանդակ խիստ պահանջներով սկսաւ նեղել ժողովուրդը: Սա թէ՛ իւր լրբութեամբ և թէ՛ զօրքերի թոյլ տալով ջանաց փճացնել Չէյթունի մաքուր բարոյականը և ընտանեկան պատիւը որոնք շատ բարձր տեղ կը բռնեն Չէյթունի մէջ: Այս բաներուս իբրև ապացոյց բաւական է մէջ բերել մի քանի դէպքեր, որոնք կը կատարուէին կամ այդ Գատի-Գայմազամի ձեռքով և կամ անոր անուղղակի թեկադրութեամբ: Այս դատին այնքան չարացաւ իւր հարկահաւաքութեան մէջ, որ մի աղքատի երեք էջ վերցուց, որոնց ամեն մէկը կ'արժէր 200ական պահեկան, և ի հաշիւ տէրու-

Թիան գանձուն երեքը մէկտեղ ծախեց Մարաշցի Թուրքերուն 50 դահեկանով: Չէյթունի Ազգ. խառն ժողովը արդար զայրոյթ զգաց այդ բանի համար և Առաջ. փոխանորդ Տ. Կարապետ քահանայի միջոցաւ բողոքեց զատիին թէ « այդ բանը շատ մեծ անգթութիւն է » . և պահանջեց որ այդ էջեր տիրոջ ետ դարձուին . իրենք կը վճարեն աղքատի 50 դրշ. պարտքը. հակառակ պարագային սպառնացան զատիին՝ որ « եթէ իրենց այդ օրինաւոր պահանջքին չ'լսէ , մեծ փորձանքներ կուզայ իւր կանաչափաթաթ գլխուն » : Սակայն գազանացած զատին պատասխանեց . « ես հրահանգ ունիմ իմ սիրելի Թագաւորէս՝ այդպէս վարուելու , որպէս զի դուք ալ գրեգուութք մի խլրտում հանէք , այն ատեն Թագաւորը բարկանայ և զՁեզ ալ Սասնոյ տառոսին (վիճակին) հասցնէ » :

Ղատին յիշեցնելով Սասնոյ կոտորածի թարմ խնդիրը՝ երկու գլխաւոր հրէշաւոր միտք ունէր , նախ՝ ի սրտէ կը ցանկար խռոյլութեան սը պատճառ գտնել և Չէյթունցիները շարել տալ , երկրորդ՝ կը մտածէր այսպէս սարսափեցնել անլեհեր Չէյթունցիները , որպէս զի իւր շարագործութիւններուն աչք փակեն և լռեն : Սակայն այս տխուր և լիրբ յայտարարութիւնը հակառակ սպաւորութիւն թողուց քաջ Չէյթունցիներու վրայ : Անոնք զատիի ոճրագործ բերնէն կրկին լսելով Սասնոյ նահատակներու կոտորածը՝ վրէժ-խնդրութեամբ բորբոքուեցան և սկսան միջոցներու վրայ մտածել : Այս դէպքը պատահեցաւ 1895 թուականի Մայիս ամսուն , թէև հայեր կը մտածէին իսկոյն լաւ պատասխան սը տալ զատիի այդ շփացած պատասխանին , սակայն ինչ ինչ պատճառներով կը սպասէին իրենց ցանկալի Դեկտեմբեր ամսուն : Մանաւանդ քաղաքական հորիզոնի վրայ կ'երևնային լուսատու աւպեր , որոնք կը ստիպէին անհամբեր Չէյթունցիները մի քիչ ալ ոպասել :

Ինչպէս ըսինք , թէ՛ տեղական այդ շարագործ զատիի , թէ՛ կառավարական այլևայլ անդամներու և թէ՛ զօրքերու ձեռքով անպակաս էին քստմնեցուցիչ դէպքեր , որոնք պայթեցուցիչ ուժերնու

նման խռովութեան և ապստամբութեան կրակը կը վառէին Չէյթունի խաղաղ ազգաբնակութեան մէջ : Ղատիի բռնակալական գործէն քիչ յետոյ առաջ եկաւ մի ուրիշ գէպք, որ իբր գրգռիչ պատճառ պակաս չէր առաջինէն : Տեղւոյն Մալմիտիւրիի (Արքունական գանձու տեսուչ) մեծ որդին մի անգամ Ակ ըսուած աղբիւրի վրայ, որ կէս ժամ հեռի է քաղաքէն, ականարկներով և սուլոցներով կ'անարգէ Չէյթունցի մանկամարդ հարս սը, սակայն արիասիրտ հարսը պարտախնները (կուժ) վար գնելով կը սկսի հայհոյել և քարկոծել թուրքը, ըսելով. « լիբբ սրիկայ, ինչ որ կը բերէք ուրիշ տեղեր մեր քոյրերու գլուխ, կ'ուզէք այս տե՞ղ ալ գործ գնել, չ'գիտէք որ այս տեղ Չէյթուն է և ձեզ պէս շուներուն երես չ'ենք տար մենք. սպասիր, մարդուս ըսեմ, տես ինչ կը խաղայ քու գլուխին » : Հարսը շիտակ տուն կը դառնայ և եղելութիւնը կը պատմէ իւր էրկան : Մարդը զինուելով՝ աղբիւրի գլուխ կը վազէ լիբբ սրիկան պատժելու . սակայն նա շատոնց չքացեր էր այն տեղէն : Երիտասարդը չի հանգստանար, գիշեր ժամանակ գաղտնի Մալմիտիւրիի տունը կը մտնէ և պատէ կախուած բոլոր զէնքերը կը հաւաքէ և իւր տուն կը տանի : Ասիկայ մեծ ցոյց մ'էր որ ըսել կ'ուզէր, եթէ մի անգամ ալ այրպէս լրբութիւններ ընելու ըլլաք, զձեզ սնով տեղով սրէ կ'անցնեմ : Ասոր համար ալ կառավարութիւնը հետեւալ օր՝ կարգ սը անմեղ երիտասարդներ բանտարկեց : Ան ատեն հարսի էրիկը կառավարութեան ներկայացաւ և Մալմիտիւրիի տղուն անբարոյականութիւնը մէջտեղ բերելով, ըսաւ որ զէնքերը ինքն գողցած է : Ղատին բարկացաւ և զինքը բանտարկեց : Ազգայիններ պահանջեցին որ Մալմիտիւրիի տղան բանտարկուի և կամ աքսորուի այդ տեղէն, սակայն Ղատին դարձեալ յամառեցաւ . այն ատեն հայեր ի ցոյց՝ Ղատիի ննջասենեակի օճախէն (բուխերիկ) հրացան պարպեցին, ձիուն պոչը կտրեցին և սկսան հրապարակային կերպով ծաղրել և անարգել զինքը . որ վախէն մի շարաթ հիւանդացաւ և չէր կարող դուրս գալ : Սա-

կայն հազիւ անցաւ մի քանի շաբաթ, պատահեցաւ աւելի մեծ դէպք սը:

Չէթունի Պօզպայիր թաղեցի Շերամեան Պօղոսի տղան, երկրորդ անգամ ամուսնացեր էր մարաշցի մանկամարդ գեղեցիկ կնոջ սը հետ. ինչպէս էր եղեր, այս կինը իւր բաց երեսութեամբ ծանօթացեր էր տեղական քանի մի զինուորներու հետ: Տեղացի երկտասարդներ տեսնելով որ զինուորներ կը յաճախեն այս կնոջ տունը, ձու առնելու պատրուակով, նախ քաղաքավարի կերպով կը բողոքեն զատիին և հազարապետին, որ զինուորները զգուշացնեն և այդ կինն ալ աքսորեն Մարաշ. սակայն զատին թուրքական վաւաշտութեամբ կը պատասխանէ. «Ի՞նչ ընեմ, միթէ զինուորներ ալ մարդ չն՞, եթէ այդ կին չի սիրեր զինուորներ, թող չթողու որ երթան իւր տուն»: Վերջապէս երբ հայեր շատ կը պնդեն, զատին կը՝ պատասխանէ որ «ես ուրիշի կինը չեմ կարող աքսորել»: Հայերը այս տխուր պատասխանը առնելով զատիէն, կ'ըսեն. «լաւ, սպասեցէք թէ ինչ կ'ընենք»: Չ'անցնիր մի քանի օր, հայ երիտասարդներ այդ տան մէջ կը բռնեն մի քանի զինուորներ և մի լաւ դաս տալով (ծեծելով) կ'ըսեն, «դէ՛, գացէք ինչ որ տեսաք պատմեցէք ձեր աղաներուն»: սակայն զինուորները իրենց վախէն մէկու մը չեն պատմեր:

Անցնելով քիչ մը ժամանակ, դարձեալ անբարոյականութեան շարունակութիւն կը տեսնուի: Այս անգամ Չէթունցիք գիմեցին վերջնական նպատակին. մի քանի երիտասարդներ հաւաքուելով գաղտնի, գիշերով կրակ կը ձգեն այդ տունը այրելու. ընտանիքը լեղապատառ դուրս կը փախչի, իսկ երեք երիտասարդները, «հրեհ է» ըսելով կը սկսին տունը հիմնիվեր քանդել, որպէս զի կրակ չը աարածուի միւս տուններու վրայ: Երկրորդ օրը կառավարութիւն քննելով ինզիրը՝ իւր սուր հոտառութեամբ այն եզրակացութեան կուզայ որ տեղացիներ գիտմասք այրած են այդ տունը՝ որ ազատին այդ կնոջ գարշելի ներկայութենէն: Այս բանը կառավարութիւն իրեն նախատինք համարելով՝ բռնեց 10-12 աչքի

Իյնող երիտասարդներ, բանտարկեց, ըսելով. « երբ հրդեհ էր, ինչո՞ւ մեզ լուր չտուիրք » : Ասոր վրայ հայեր աւելի ևս յուզուեցան և սկսան այլևայլ խիստ բողոքներ և ցոյցեր ընել. վերջապէս յաջողեցան այդ փճացած կիներ հեռացընել Ձէյթունէն, սակայն երիտասարդները չկրցան ազատել բանտէն : Հայերը կառավարութեան հետ այսպէս լարուած էին երբ դուրս եկաւ մի աւելի գրգռիչ խնդիր :

Ձէյթունի զօրքերու հազարապետ Ճիազիմ էֆէնտին, թէ՛ հայերու համարձակ բողոքներէն վախցած կամ այլ ինչ շար դիտաւորութեամբ, բարձրագոյն հրամանաւ, սկսաւ զօրանոցի շորս կողմը մեծ խրամներ բանալ : Հայեր ուժգնութեասբ բողոքեցին այս բանի դէմ. բայց երբ իրենց ձայնը անլսելի մնաց, սկսան յայտնի ցոյցեր ընել : Ասոր վրայ Մարաշի կառավարիչը՝ հայերը հանդարտեցնելու կամ լաւ ևս է ըսել, քնացնելու համար, թէ՛ դատին, թէ՛ պաշտօնաթիւր և թէ՛ Մալմուտիւրին պաշտօնանկ ըրաւ. կամ աւելի ճիշդ, աւելի բարձր պաշտօնով ուրիշ տեղ ղրկեց : Ասոնց յաջողեցին բոլորովին նոր պաշտօնեաներ, դատի տեղ Գայմագամ եկաւ Աթի պէյ : Այս նոր Գայմագամի օրով մի քանի շաբաթ հայեր յոյս ունեցան որ խաղաղութիւն պիտի տիրէ Ձէյթունի մէջ, բայց շուտով համագնուեցան որ բոլորովին սխալներ են : Այս Գայմագամն ալ սկսաւ ծանօթ դատի փողը հնչեցնել և այլևայլ միջոցներով ժողովուրդը նեղել : Այն ատեն Ձէյթունցիք իրենց վաղեմի սովորութեան համաձայն սկսան այս Գայմագամի և տեղական կառավարութեան դէմ ալ յայտնի և համարձակ ցոյցեր ընել, որոնք քիչ ժամանակէն այնպիսի բարդ դրութեան հասան, որը պատմութիւնը մկրտեց Ձէյթունի 1895ի պատերազմ անունով : Այս միջոցներուն՝ այսինքն՝ Յուլիս ամսոյ վերջերը, երբ հայ ժողովուրդը այսպէս բորբոքուած և լարուած դրութեան մէջ էր, Արեգին գիւղը յայտնուեցան մի քանի օտար հայեր : Մարաշի կառավարութիւնը երբ հոս առաւ որ օտարականներ կան Արեգին գիւղի մէջ, իւր

Գրք—սերգար (շրջան գինուորական) Չէրքէզ Ասլան պէկը խումբ
 սը ոստիկաններով հոն զրկեց , կերպով սը այդ օտարականները
 ձեռք բերելու համար : Ասլան պէկ Օգոստոս Ծին¹ եկաւ Արեգին
 տուրք պահանջելու պատրուակով . գիւղացիներ պատասխանեցին՝
 որ « այժմ գրամ շունինք , երբ ունենանք՝ կը վճարենք » : Աս-
 լան պէկ բարկացաւ և ուզեց ծեծել և բանտարկել խաչեր քէ-
 հեան (գիւղապետ) : Տեղն է ըսել որ այս խաչեր քէհեան հաւրա-
 ւաւոր կարապետ քէհեայի որդին էր , որ 1862 թուին մեծ անուն և
 համբաւ հանած էր Ազիզ փաշայի պատերազմին , Քէթման գիւղի
 մէջ . (երկար ժամանակէ ի վեր ասոնց տունը և թէ ներկայ ար-
 ժանաւոր յաջորդ խաչեր քէհեան մեծ համարում կը վայելէին
 ժողովրդէն) : Ահա թէ ինչու բոլոր Արեգիցիներ ոտք ելան և Աս-
 լան պէկը անարգանօք գիւղէն վնտեցին . իսկ երբ Ասլան պէկ
 բացարձակ յայտնեց որ այդ տեղ օտարներ կան և պէտք է յանձ-
 նուին իրեն , այն ատեն գիւղացիներ ըսին . « մենք այժմ ոչ տուրք
 տալու ժամանակ ունինք և ոչ ալ կրնանք մեր սիրելի հիւրերը ձեր
 անգութ կառավարութեան ձեռք յանձնել . աւելի լաւ է բոլորս
 միասին շարդուինք քան թէ այդ վատութիւնը կատարենք » : Ասլան
 պէկ կորագլուխ և ամօթապարտ ետ գնաց :

Անցաւ մի քանի շաբաթ , Օգոստոս 30ին խաչեր քէհեան կրկին
 Զահան գետի եզերքը թեթև ընդհարում մը ունեցաւ Չախալցի ը-
 սուած Աշիրաթ քիւրտերու հետ , որոնք Ասլան պէկի թելադրու-
 թեամբ գաղտնի խումբով եկած էին Հայոց գրութիւնը լրտեսելու
 և օտարահայերը ձերբակալելու համար : Փակագծի մէջ պէտք է
 ըսենք՝ որ այս քիւրդեր Հայոց հնազանդ էին և միշտ ձի , կով
 ընծայելով հայերուն , թոյլտուութիւն կը ստանային Եայլա (Ամա-
 րանոց) գնալու : Սակայն այժմ Մարաշի կառավարութեան գրդու-
 մով կ'ուզէին նոր պատուոյ և փառքի հասնիլ :

1. Պէտք է գիտնալ որ մենք ամսաթիւեր կը գործածենք մեր ամբողջ պատմու-
 թեան մէջ ըստ էին տոմարի :

Հագոր իշխան Շօփրոյեան.

Չրևուզի վանահայր Տ. Բարբողիմեոս վարդապետը :

առիթ տուին Հազոր իշխանին՝ Բարթուղիմէոս վարդապետը խրկելու Չէյթունի գիւղապետները հաւաքելու ի Մութ ձոր, հասկնալու համար անոնց պաշտօնը և խորհելու իրենց վերջին կացութեան վրայ: Ահա թէ որոնք էին ի Մութ Ձոր հաւաքեալք:

Ֆրնուզի վանահայր Տէր Բարթուղիմէոս վարդ. 40 Ֆրնուզցիներով, Արեգին գիւղէն խաչեր քեահեա՝ 30 Արեգինցիներով, Աւագկալ գիւղէն Գոճաեան Յարութիւն Աղա 30 Աւագկալցիներով: Հոն ատեան կազմեցին 100 անձինք, իրենց նախագահ ունենալով Ֆրնուզի վանահայր Բարթուղիմէոս վարդապետը և ատենապետ Աւագկալ գիւղի Գոճաեան Յարութիւն Աղան:

Ատեանը բացուած էր Տ. Բարթ. Հօր Ս. աղօթիւք:

Հաւաքման նպատակն էր, ինչպէս վերև ըսինք, կացութեան վրայ խորհիլ, և գործելու եղանակը վճռել:

Ըստ այսմ՝ իբրև սկիզբն այս խորհրդակցութեան՝ ժողովը պատշաճ գատեղով նախ հասկնալ 6 օտարականաց ո՞վ ըլլալը, ուրկէ գալը և ինչ պաշտօն և նպատակ ունենալը, կանչեց զանոնք իւր ներկայութեան:

Ատենապ. Յար. Աղա, օտարականաց ուղղելովխօսքը.

Բարի եկեր էք. Դուք ո՞վ էք, պարոններ.

Գաղափարական քարոզիչք: Մենք ընկերութեան մը գործիչներն ենք.

Յ. Աղ. — Քանի՞ անձ էք.

Գ. — Վեց.

Յ. Ա. — Ո՞ր ազգութեան կը պատկանիք.

Գ. — Հայ ազգութեան.

Յ. Ա. — Հայ ազգութեան ո՞ր կրօնին.

Գ. — Հայաստանեայց, այն է՝ Ս. Լուսաւորչի ուղղափառ կրօնին.

Յ. Ա. — Անունիդ ի՞նչ է.

Գ. — Աղասի, Հրաչեա, Ապահ, Նշան, Մլէհ, Կարապետ.

Յ. Ա. — Պետերնիդ ո՞րն է.

Գ. — Աղասին է.

Յ. Ա. — Դ՞ու ես ասոնց Պետր (Աղասին ուղղելով խօսքը).

Գ. — Այո, ես եմ.

Յ. Ա. Անունիդ կ՞եղծ, թէ աւազանի անուն է. ճշմարիտ խօսէք.

Գ. — Աւազանի անուն է.

Յ. Ա. — Ամենքդ մէկ քաղաքէ, թէ տարբեր քաղաքներէ էք.

Գ. — Տարբեր քաղաքներէ.

Յ. Ա. — Ո՞ր քաղաքներէն էք.

Աղասի — Այլ մանրամասնութիւնները չենք կրնար յայտնել, որովհետեւ ընկերութեան երդուեալ անդամներն ենք.

Յ. Ա. — Ես կասկած ունիմ Ձեր անուանց ճշութեան վրայ ալ, թէև ճշմարիտ խօսքը հաղցուցի.

Աղասի. — Անուննիս ուղիղ խօսած ենք, բայց ծննդավայրնիս չենք ըսեր.

Յ. Ա. — Ծննդավայրնիդ անյայտ պիտի մնայ, փոյթ չէ, թէ անուննիդ ալ լինի ուղիղը կամ կեղծը: Ըսիք թէ մենք ընկերութեան ւր գործիչներ ենք, ի՞նչ ընկերութիւն է այդ և ո՞ւր կը գըտնուի.

Աղասի. — Լոնդոն, Անգլիոյ մայրաքաղաքը.

Յ. Ա. — Ի՞նչ է այդ ընկերութեան նպատակը, ո՞վ է անոր վարիչը.

Աղասի. — Նազարբէկեան և նպատակն է ազգը փրկել թուրքի գերութենէն.

Յ. Ա. — Ի՞նչ եղանակաւ.

Աղ. — Դրամ հաւաքելով, և ի ձեռն առաքելութեան հայկական գաւառներու հայերուն ղրկելով, որ զէնք և ուտեստ գնեն, և այս կերպով զօրացած՝ թրքական բռնութեանց դիմադրեն.

Յ. Ա. — Մինչև ո՞ր աստիճան.

Աղ. — Մինչև սպաննուելու և նահատակուելու աստիճան.

Յ. Ա. — Լաւ, հայը ունեցաւ զէնք և ուտեստ և տեղ տեղ

բնաւոր թիւրքերու հետ մարտնչելով սպաննեց և սպաննուեցաւ ,
հետեանքը՝

Աղ. — Չորս մեծագոյն պետութիւնք՝ հայոց օգնելու խոստումը
տուած են , թրքական լուծը իսպառ թօթափելու և առանձին կառա-
վարուելու համար .

Յ. Ա. — Ո՞ր չորս պետութիւնք .

Աղ. — Ռուսիա , Անգլիա , Գաղղիա , և Իտալիա .

Յ. Ա. — Շատ կանոնաւոր և օգտակար ընթացք , եթէ են-
թագրութիւն չէ . ինչ սակայն անհաւատարի կը մնայ Եւրոպական
չորս պետութեանց հայոց ի նպաստ գործելու կարողութիւնք .

Աղասի . — Ինչ կ'ըսես , ուրեմն աշխարհավարութեան և քա-
ղաքականութեան վրայ լուր չունիք : այսօր բոլոր Եւրոպա Հայկ .
խնդրոյն վրայ կը խորհի և յիշեալ չորս պետութիւնք միաբան անոր
յաջողութեան օգնելու տրամադիր են . արդէն իսկէնտէրունի ծովա-
խորշը լեցուած են Անգլիոյ մարտանաւերով և հազարաւոր զօրքե-
րով , ո՞չ ապաքէն զմեզ ղրկողն այլ այն է .

Յ. Ա. — ԶՁեզ Անգլիան ղրկեց .

Աղ. — Ոչ միայն Անգլիա այլ և վերոյիշեալ պետութիւնք
միանգամայն .

Յ. Ա. — Ըսել է թէ պատգամաւոր ալ էք .

Աղ. — Այո՛ .

Յ. Ա. — Ո՞ւր են ձեր պաշտօնական գրութիւնները .

Աղ. — Թուրքիա մտնողին այդպիսի գրութիւն կրելը մտան-
գաւոր է և բռնուած ատենը՝ պատկանեալ պետութեան նախատինք
ըլլալով հարկ չէ տեսնուած . այլ մօտ օրէն կ'ապացուցուի այն ,
երբ հայկական ընդհանուր շարժումը տեղի ունենայ և փոքրիկ պա-
տերազմ մը հետեի , չորս պետութեանց ծովային և ցամաքային օգ-
նութիւնը շուտ կը հասնի .

Յ. Ա. — Ձեր յատակագիծը բաւական մեծ է , որովհետեւ կ'ը-
սէք թէ ամբողջ Ազգը պիտի փրկուի . այդ ամբողջ ազգը զինելու
և պարենաւորելու բաւական դրամ ունի՞ ընկերութիւնը .

Աղ. — Ընկերութիւնը շատ հզօր է, միլիոնաւոր դրամ ունի և ամեն օր ալ հաւաքելու գրած է.

Յ. Ա. — Ուրեմն գուրջ մեզի եկած էք իբրև պատուիրակ և օգնական.

Աղ. — Այո.

Յ. Ա. — Ինչ կը հրամայէ մեզ ընկերութիւնը.

Աղ. — Ձէնք աննել.

Յ. Ա. — Յետոյ.

Աղ. — Ձէյթունի սահմաններու թիւրքերը հալածել և սպաննել.

Յ. Ա. — Ըսել է պատերազմիլ.

Աղ. — Այո.

Յ. Ա. — Լաւ, բայց երբ պատերազմիլ հարկ ըլլայ թիւրքին հետ, աղէն սկսեալ ամեն ինչ կանխաւ պատրաստելու է. այժմ Բնչ պէս կը յաջողի այլ, երբ մենք անպատրաստ ենք և պատրաստութեան ժամանակը անցած է, մանաւանդ որ դրամ չունինք. երկնառաք մանանայտի պիտի կերակրուին պատերազմիկները.

Աղ. — Ձեր ուզածը դրամ թող ըլլայ, երկու ամիս է որ մենք Ձէյթունի շուրջ դրամ կը սփռենք անխնայ և տակաւին պիտի սփռենք. ահա նոր դրամ կը հասնի մեզի. և որպէս զի գողափար մ'ունենաք մեր հերոսութեան վրայ, կը յաւելունք թէ ցարդ 400 ոսկի ծախսած ենք.

Յ. Ա. — Այո, լսած եմ, բայց ոչ 400 այլ 200 ոսկիի չափ. այսինքն 100 ոսկի կէօյէրչիլէ (բորակ) և 100 ոսկի ցորեն ու աղ. (աղը Արեգին գիւղի համար, և ցորենը Ֆրնուզի): Հանեցէք հասկցնել ինձի, Բնչ ըսել է հերոսութիւն, զոր պահ էր առաջ արտասանեցիք.

Աղ. — Ազգին անձնուէր, ամէն կերպով զոհուող քաջ և նահատակուող ըսփլ էք.

Յ. Ա. — Եւ այլ դուք էք.

Ա. — Այո.

Յ. Ա. Զարմանք, որ ի գմին ծնեալ սնեալ և աճեալ Զէյթունցին շունենայ այլ անունը և փուք՝ այսօրեայ պլուզներդ ունենաք, որ թշնամիի հանգէպ ելած չէք տակաւին, ոչ մէկ գնդակի կուրծք տուած կամ վառօդի հոտ կլլած էք.

Աղ. — Այո, Յար. Աղա, շիտակ է ձեր ըսածը թէ Զէյթունցին գործնական հերոս է, բան մը զոր Ազգը ընդունած է պարծանօք. բայց և մենք ազգէն ընտրուած վստահացուած և այնպէս կոչուած ենք այս պաշտօնին, մեր պաշտօնը կը պարտաւորէ զմեզ ոչ միայն խրախուսել հայը, այլ և առաջնորդել անոր ամենավտանգաւոր պարագային, թէև Հայկական այս ընդհանուր շարժում չպիտի ունենայ այնքան վտանգաւոր պարագայ, ի շնորհս անմիջական օգնութեան Եւրոպական մեծագոյն պետութեանց, երբ մանաւանդ Եւրոպ. պետութեանց օրէնքով, տէրութիւնը իւր հպատակաց վրայ չպիտի կրնայ զօրք ղրկել կամ թնդանօթ դարձնել:

Յ. Ա. — Հը՛, հը՛, հը, խնդալս կու գայ Ձեր խօսքին վրայ. Սասունի վրայ ղրկուածը զօրք և թնդանօթ չէր. Սասուն մարթինի և թնդանօթի գնդակներէ շաւերուեցան. մաս մը կտրիճ հայ՝ որ Ձեզի պէս գործիչներու՝ պատուիրակներու և հերոսներու հաւատաց, այսօր թշուառ միճակի մէջ, իւր մարտիրոսները, տունը, տեղը կուլայ, կը նստի անօգնական. Եւրոպացիք ոչինչ չեն խօսիր և Սուլթանը Զէքի փաշայի քաջութիւնը կը պսակէ նշանով:

Հոս Յարութիւն աղան հառաչ մը քաշելով և խորհրդաւոր լռութիւն մը անցընելով, խօսքը ընդհանուրին ուղղեց և ըսաւ.

— Եղած հարցութիւնը ամենքդ լսեցիք. լսեցիք նաև թէ այս պարոններ ո՞վ են և ինչ պաշտօնի ու կամքի տէր. ասոնք պարզապէս կ'ըսեն մեզ՝ թէ նիւթականապէս կիօգնենք Ձեզի, պատեւրազմեցէք թուրքին հետ: Իմ կարծիքով թուրքին հետ պատերազմելու հաշիւ չեաց. նկատի առնելով՝ վերջին խաղիւրները՝ որոնք արդէն մեր խորհրդածութեան նիւթ եղած էին, և մեր նախնիքներուն սովորութեանց համեմատ, հարկ էր միջ շարիքները խափա-

նելու միջոցներ ձեռք առնել. այն ալ դրեթէ գոհացուցիչ կերպով լուծուած կը համարուի : Դամասկացի զատրին , մալմուտիւրիս սպուն բարբարոս արարքներուն, որոնք վերե յիշուած են , վրէժն ալ լուծուեցաւ ուղածնուս պէս : Թիւրքին հետ պատերազմելու ալ ոչինչ ունինք : Այս պարոններուն խօսքին նայելով մեզի կը մնայ ազգային պատերազմ մղել Թիւրքին դէմ : Թէև այդ խորհուրդը լաւ է, ինչ օգուտ որ նախապատրաստութիւն չունինք. պարոնները սակայն մեզի կ'ուզեն համոզել որ եւրոպացիք թէ՛ գրեթեմով և թէ՛ զինու զօրութենով պիտի օգնեն :

Եւրոպացիներու դրամին և անոնց օգնութեան վստահիլ , ըստ իս ձախորդ ձեռնարկութիւն է : Եւրոպացիք դրամով լեցուն շատ պանքաներ ունին, շատ զօրք և զէնք, շատ զբահաւոր և թընդանօթ ունին, սողոյք է, բայց թէ ասոնց բոլորը հայոց փրկութեան պիտի գործածուին , ինչպէս այս պարոններ կ'ուզեն հաստատել, բոլորովին անհաւատալի է. ինձի համար և ինչոքեմ՝ Չեզմէ, եղբայրներ , որ ոչ ոք ալ այդպիսի կեղծիքներու հաւատացող չըլլաք : Եւրոպացիք ապստամբող ազգերու ապստամբութեան գործի համար դրամ չեն տար, բայց արկածեալներու օգնութեան վր փութան, գիտենք. անոնց մարտանաւերը ծովերու մէջ, հօս հոն նաւահանգստի առջև կը կենան, իրենց կառավարութեան հրահանգաւ և ծովակալներու հրամանաւ՝ այսպէս կրնայ ըլլալ որ վերջին ի հրամանաւ Միջերկրական գտնուած ըլլան կամ Իսկէնտէրունի առջև խարսխած. այս սովորական երևոյթին ուսուցիկ մեկնութիւն տալ և ուղղակի Հայոց համար հոն եկած են ըսել, ըստ իս ոչ միայն տղայական այլ և յիմարական է : Ազգային շարժման միայն ազգը պարտաւոր է օգնել, որովհետև անոր օգուտը իրեն կը պատկանի. Ազգը՝ ըսելով, անշուշտ ազգի կարողները պէտք է հասկընալ : Իսկ անոնց համար Ազգային փրկութեան բնաբանը օտար կը հնչէ. վասն զի նախ իրենց գիրքը պէտք չունի այդպիսի նորութեան, և երկրորդ՝ իրենք շահերով կապուած ըլլալով Թիւրքիոյ կառավարութեան հետ, ոչ կ'ուզեն և ոչ

կրնան այդպիսի խնդրոյ ևը դրամ տալ : Գալով այլ կարգի ազգայնոց՝ որոնց օրինակ է մեզի համար 5000 տունէ : բաղկացեալ Հաճինը, նա ալ թխտող հաւերու նման հաւկիթի յրայէն չելլէր, թէ նիւթապէս մեզմէ կարող է : Ինչ կ'ըսէք, առ ամենուն հետ մէկտեղ հաւատանք թէ Եւրոպացիք դրամով կամ զէնքով, կամ այս պարոնները և միւս հեռաւոր ազգայինք նիւթապէս և անձամբ կարող պիտի ըլլան օգնել մեզի, պատերազմի ընթացքին... Կրկնեմ թէ ինծի համար այս կնթաղրութեանց վստահիլ և գործի ձեռնարկել մեծ սխալմունք է, և յոյժ աղիտաբեր հետեանք կ'ունենայ. վասն զի մենք այսօր մեզմէ միայն 24 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող մեզի դրացի և նիւթապէս մեզմէ կարող Հաճինցիներուն չենք վստահիր, տեսնելով իրենց անփութութիւնը, սւր ձեաց հեռաւոր ազգայինք կամ Եւրոպացիներ : Զգաստօրէն խորհեցէք, վասն զի հարստիքի և կոչունքի խնդիր չէ, մահու և կենաց խնդիր է պատերազմը : Տէր մի արագէ, եթէ մենք շարդուինք, մեր արեան գինը փնտաող չըլլար, և մեր ընտանիքներ ու զաւակներ թշնամեաց ձեռք գերի կ'իյնան, կը լլկուին և կը թշուառանան :

Աղասի, Յարութիւն աղայի խօսքը ընդմիջելով, ըսաւ . Երզնէզ խելահաս մէկը կը համարէի, բայց այժմ խենթ մ'ես պիտի ըսեմ :

Յ. Ա. — Պատճառ...

Աղ. — Վասն զի մեղկութիւն, դասալքութիւն կը քարոզես՝ ի բնէ քաջարի ժողովրդին :

Յ. Ա. Դու կը սխալիս, պարոն, որովհետեւ մեր ժողովուրդը այնպիսի խօսքերով չթուլասրտիր. բայց իրօք խենթ դուք էք, որ և անուննիդ և քաղաքնիդ կը պահէք և Եւրոպական պետութեանց կողմէ դրկուած պատուիրակներ և հերոսներ կ'անուանէք զձեզ :

Աղ. — Քաւ լիցի, եթէ խենթ կամ խաբեբայ ըլլայինք այսքան դրամ չէինք վատներ այս սահմաններու ժողովրդեան վրայ :

Յ. Ա. — Զէյթունցիք Զեր հիւրութեան վարձ պահանջող չեն :

Աղ. — Մենք իբրև վարձ գրամ սը տուած շենք, այլ բորակի, աղի և ցորենի: Ձէյթունցոց հիւրասիրութիւնը և իրենց նահապետական դրութեան հետևող ըլլալը, մեր հետ բոլոր ազգը գիտէ, այդ մասին ըսելիք չունինք. շնորհակալ ենք Ձեզի:

Յ. Ա. — Ձէյթունցին 200 ոսկիով չի բաւականանար և շնորհակալութիւն ալ չի մատուցաներ, պարոն, դուք լաւ խորհեցէք. 1500 տունէ կը բաղկանայ Ձէյթունը, 800 ալ Արեգին, Ֆրնուզ, Աւազկալ գիւղեր, ըսել է որ 2300 տունէ կը բաղկանայ ընդամենը, որոնք 6000 պատերազմիկնեց կրնան հանել, ասոնց համեմատ ոսկի կրնանք տալ. մարդագլուխ աս նուազն 20 ոսկի պէտք կ'ըլլայ. և 6000ին ալ 4000ը թէև հրացան ունին հին տեսակներէն, 2000 մարդ բաց կը մնայ, գոնէ 5 տարի առաջ ոսկիները պատրաստ ըլլալին որ հրացան գնէինք, պատրաստէինք, այն ատենը շնորհակալ կ'ըլլայինք. հիւս մահը դուրը բերեր էք, ինչէն շնորհակալ ըլլանք, չէ որ ձախորդ շարժում ունեցաք: Ըսաւ ու լռեց:

Նախագահ Տէր Բարդուղիմէոս վարդապետը լռեցուց ներկաները և ներկայից ուղղելով խօսքը ըսաւ.

— Յարութիւն ազան լաւ պարզեց մեր համախաբութեան նպատակը. մենք այստեղ հաւաքուած ենք վերջին անցքերուն և լուրերուն վրայ խորհելու, այսինքն վճռելու թէ ինչ պէտք է մեզի ընել, եթէ նմանօրինակ անցքեր յաճախեն և առնուած լուրեր իրականանան: Այդ շատ ստույգ է թէ, թուրքը յոյժ կատղած է հայոց դէմ, և եթէ ձեռքէն գայ Սէլճուզեան բոնաւորներէն՝ թիմուրլէնկին Սեբաստիոյ մէջ ըրածին պէս հայոց արեասք աւազան սը պիտի լեցնէ և մէջը լողանայ. թէև Յարութիւն Աղայի խրատներուն ալ կատարելապէս համաձայն եմ, այսինքն ձախորդ հետևանք չի կրելու համար խոհեմութեաւ շարժելու, բայց ինծի թուի թէ ասանց պատերազմի չպիտի կրնանք մեր երկիրը ապահովել թրքական բռնութեան դէմ և խաղաղութիւն ունենալ այս մեր շուրջ տեղի ունեցած պարագաներուն հետևանք: Երբ մեր բոլոր Հայ եղբարց նկատ-

մամբ անդադար ի գործ դրած քրդաց և թրքաց խժոժութեանց վրայ խորհինք, այն ժամանակ անշուշտ յոյժ աւելի իրաւունք ունեցած կ'ըլլանք վրէժխնդրութեան: Այս նկատումներուն վրայ կ'աւելնան ներկայ պարոններուն պատերձազմելու համար մեզի ըրած թախանձանքը, մանաւանդ ուշադրութեան արժանի սա խօսքը. «Ձեր պատերազմելու փոքրիկ մի ցոյցին պիտի հետևի արտաքին օգնութիւն և բոլոր հայ ազգին ազատութիւնը»: Հայ ազգին ազատութիւնը, «ասկէ սիրելի ինչ կայ մեզի համար. ո՞ր մէկիս սիրտը կը վերցընէ, Սասունցիին եղած նախատինքը. չէ՞ որ ան ալ մեր համազգին է, մեր արեւնակիցն է, մեր եղբայրն է, գոնէ անոր չլէժը լուծենք: Ես կ'ըսեմ, պատերազմինք, որովհետեւ Ա. որպէս զի արիւթեան ոգին չմարի մեղկ կեանքով, Բ. որպէս զի թուրքը մեզի տիրելու պատրաստութիւնը և փափաքը մէկգի դնէ. Գ. որպէս կի գէթ մասամբ վրէժն լուծած լինինք մեր ճնշեալ համազգեաց. Դ. ո՞ գիտէ՞ կարելի է մեր այս պատերազմով Աստուած հաճի ազգը փրկել թուրքին ձեռքէն: Պատերազմինք, մեզ համար հանգիստ ընել չը վայելեր քանի որ բոլոր ազգը ծանր բռնութեան տակ կը հեծէ, պատերազմինք, որ քիչ սը թուրքին քեթը խոնարհի և ակունները թափին, որ Հայոց ոսկորը չկարենայ կրծել»:

Աղ. — Ընդհատելով վարդապետին խօսքը. «Ապրիք, ապրիք, հայր սուրբ, Լուսաւորիչն ալ գունես, Ղնւոնդ երեցն ալ գուես, քաջ վարդանն ալ գուես»:

Նախագ. Գովութեան արժանանալու համար չեմ խօսիր, պարոն, յուզուած եմ Հայոց ազատութեան և փրկութեան խօսքին վերայ. անի, որչափ ժամանակ է որ այս ազգը իւր ազատութիւնը կորուսած է և անհաւատ ու անօրէն թուրքին բռնութեան տակ կը հեծէ, քիչ մնացեր է, որ կորսուի ու ջնջուի հայութիւնը. Հայաստան, Մայր հայրենիք, գրախտի երկիրը օր ըստ օրէ կը պարպուի. իւր հարազատ որդիք և բնակիչք օտար երկիր կը գաղթեն, օտար ազգերու կը խանութին, փսկ մէջը մնացողք կը հեծեն և կը փճա-

նան: Պատերազմինք, եղբարք, ջարդուինք հոգ չէ, թող ազգը ազատուի:

Աղ. — Ի՞նչ կ'ըսէք Հայր սուրբ. չպիտի ջարդուինք. փոքր խորատու մը բաւական է. օգնութիւն և ազատութիւն անմիջական պիտի ըլլան. այս է կեդրոնի հրահանգը. մեր Լճողոնի կեդրոնը չսխալիր. անպատճառ պիտի իրագործուի իւր ծրագիրը:

Նախ. — Խիստ լաւ, Ձեր սուտին իբրև իրաւի կը հաւատանք: Այս ըսելով ոտքի ելաւ, և համախմբուած հայերուն այոպէս խօսեցաւ Ձէյթունի լեզուով.

« Ժողովուրդ մեր գեղացրք շիւր հումնմ շատ ծեծվոծին թուրքին հիւր. շիրք բանը համոր գիտէք. իս ասիմ ձիզ պաշիօ բանը համոր չէ. իլլէ միլլաթը. ուրինքէ. և հէյուն հուղրն ազատութրնը համոր. լմնը մեր տուշմօնը ըլլմօն չի կանցօնք կըշնրցըցի. էօխը համոր պէտքէ ուր նխարիկէն ծիծվրնք թուրքին հիւր իրինց ունախնըն անցրնինք. մինէվիւր պիտի գիտանէք ուր էս տէօկիւշը ասջէ տէօ. կիւշնուն կիմի չէ էս շատ մինծէ. հէմ իտէմիտէննէ. չիւնքիւ պիւթիւն հէյուն ազատութրնը համոր պիտի ծիծվրնք. էս տէպէն ամէն մարդ մէնրը ջարդըլըլը ճակօտը թուղ աննու մէնրնքնը հէյու համոր է. էկէր էս տէպէն իւժէօլ իլլինքնը պիւթիւն օզգը ազատլոծ կունը. էկէր Ասպոծ չէնէ ջարդըլընք նր նահատակ, մէրախրիւս կունընք. լմնը պիւթիւն օզգը մուրն իյրէն կունը. յօքէ ինտէս տէօկիւշիւ մէջ չոց գրանրըլ պէտքէ գիտէք. ուր օզգը չրկըշնըլը ու ազատութրն գրաննօ. չոց ուր անրթը ասլօն սը օլը գրանիլօ համոր կու ըլլըլը ու կու ըլլըլըլը իփուր գրաննօնը իւժէօլմը վիրէն կու չուքէ զինտէն կիմի պէտքէ չուքէք տուշմունրն վիրէն. էս ըրնտ գիտացէք թուրք չրսպանօծ մէննէօղը նէ մէրախրիւս կունը նէտէ արքալութրն կանը իրթօ, նէ օզգ կու հէտէպլը. ծըծկըլիցէք հօս սը իյիլ ըսպանիլլօ. չոց ուր ամէն մարդ էս ասօծիս կիմի ծիծվրնը մինք միւճէթրէթ պօզմուշ կէնինք տուշմօնը, էսիւր համոր հիւզ մէնէք:

Հէսը գիտացած նրք ուր մէկտը զինտէս տէօկիւշիւ մէջ խժէօժ չէ կանը նը, Քիւրիւստիւսիւ վիրօ խղիւրդ հաժտաք շուսնօ նը. էօտիւր համոր հումնօ ալայուտէ կօսիմ պէտքէ ըլլածօն հաժտաք ուսնէք: Էսէ թէսպէհ կէնիմ ձիզ ամմէն մարդ, էրիկ, կընրկ, հէրվիւր, պառօպ, տէլիդանլը, էրկէն, Աղջկին, շիւր մօնարը մանարտէք ալայիտէ պէտքէ հարօխ շալկէք: Թիֆօնք ունցնէօղը թիֆանք, տապանչալու ունցնօղը տապանչալու, փալազանոկ ունցնէօղը փալազանոկ, դամօ ունցնէօղը դամօ, վից դնգուն ունցնէօղը վից գընգուն. էս բանիրը շունցնէօղը կիւշիւշէօժ, ճըկիւտէօժ, մօնարը գանկէօժ, շամփուրէնօժ, փիտէտէօժ, մանկըղէօժ. հիւտիւցէօժ, քէրէօժ. փէտէօժ. չաքուչէօժ. սիլահլանմը: թուղ նը. խնչ վոխա ուր տուշմունն խանըվրնքնը հըմմըն չապրի չապրի փիրիրը խէթիցէք, խէթիցէք, հանիցէք. աղըքնը. մաղմըղըքը գօրս վէզիցէք. հէչ մի վախէք Քիւրիւստիւս մէր դէհօն է. զաթը գիտէք ուր թուրքը վէխկիւտ կունը. էօտիւր համոր հէչ սըթք մէնէք. խժէօժէ կիլլինք:

Հասիկ Աւետարօնը Քիւրիւստիւս կօսէ թէ խլիւր ինժէ համոր ինք զընք կըշնըցընէնը էն կապրը. խլիւր ինք զընք պէհէ չի սէսնըմ տէյի էն կու կըշնըլը. հումնօ հասկըցէք Քիւրիւստիւսիւ շուսիրը. էօտիւր համոր կուրհնիմ ըզձեզ ուր՝ Քիւրիւստիւսօ շուսիրէն գօրս չէք իլլէք. հէմ օզգնէ իր փառքէօլը կու մինձնօյ հէյուն եէսիրութըննէ հէչ չէ մընօ: Հումնօ մինձ թէմ պէհմէ սսնըմ ձիզ թիֆօնք փըսիիլօ ասիւն ըրընս նիշօն առէք. մի հատիրէք գաքլու փըսիիլօ կիմի փըսիիցէք. հէմ խըսուէն մի փըսիէք. շօտ միւտէն փըսիիցէք ուր թիֆանքին թիւթիւնը տախի փիւրը սրանօ էոճիճին հիւրը մէկտեղ:

Մեր գեղջէ տէօկիւշին մէր պապիրուն էտէթնէ ինտէս էր, էկէր չէք մառցի նը. իլլէ իլլէ մէօտէն փըսիիցէք: Հը՞ էսէ թէնպէհ կէնիմ ձիզ. էս զըրսըքը միսաֆիրնին ուր մէր աշխօրը իկոճին բէրէօլ հինք հազոր բէրէնօլ իկիրին. հէսէպինք թէ Աստուծոյ թա-

րաֆէն իկոծին՝ չէ թէ սասանին պէհոն. չիրք պիտինընը էն կունր։
Մէկ սըաքէօվ լըք։ Եէօսիւնց սըաքնէ քէօթիւ չէ։

Թարգմանորիս

Ժողովուրդ, մեր գեղացիք՝ սինչև հիմայ շան պատերազմ
սղեր են թուրքին պէմ. Բնչ բանի համար, գիտէք... Ես ըսեմ Ձեզ՝
ուրիշ բանի համար չէ, այլ՝ ազգի, օրէնքի, հայու հողի ազատու-
թեան համար, բայց մեր թշնամին լսան սը չկրցանք ջնջել. ա-
տոր հասար պէտք է որ այս պատերազմը անցեալ պատերազմնե-
րու չնմանցնենք. ստիկա շատ մեծ է և վերջինն է, վասնզի բո-
լոր ազգին ազատութեանը համար պէտք է պատերազմինք. այս
անգամ ամեն մարդ մեծնիլը, ջարուբուրդ ըլլալը աչքին թող
անէ, ասկէ ետքը մեռնինք հայու հասար, ապրինք հայու համար։
Եթէ այս անգամ յաղթանակը մերը ըլլայ՝ բոլոր ազգը ազատած
պիտի ըլլայ. եթէ Աստուած մի արասցէ յաղթուինք՝ (ջարուինք)
մարտիրոս կ'ըլլանք. բայց և այնպէս ազգը թշուառ կը մնայ։

Այսպիսի պատերազմի մէջ ինչպէս գտնուիլ պէտք է գիտէք՝ որ-
պէս զի ազգը չկորսուի ու ազատութիւն գտնայ. ինչպէս որ անօթի
առիւծ մը կեղծ իրեն որպէ գտնելու համար կ'ըպտրտի և երբոր
գտնայ ուժով մը վրան կը վազէ, անոր պէս գուք ալ թշնամիին զրայ
յարձակելու էք. այս լաւ գիտնաք՝ թուրք չսպաննած մեռնողը ոչ
մարտիրոս կը սեպուի, ոչ ալ արքայութիւն կրնայ երթալ, ոչ ալ
ազգ կը սեպուի։ Աշխատեցէ՛ք մի հատ աւելի սպաննելու։

Եթէ ամէն մարդ իմին ըսածիս պէս կը պատերազմի, մենք
անպատճառ կը յաղթենք թշնամիին, ատոր համար հոգ մ'ընէք։

Բայց և այնպէս՝ գիտցած ըլլաք, որ մարդ մը այսպիսի պա-

1. Զէյթունի անունը Զէյթունցիք գեղ կ'արտասանեն իրարու հետ խօսած ատեն.
չին։

տերազմի մը մէջ յաղթող չկրնար ըլլալ՝ եթէ Քրիստոսի գրայ կատարեալ հաւատք չունենայ. անոր համար է որ ամենուզ ալ ահա կը խօսիմ, պէտք է լման հաւատք ունենաք:

Այս ալ կը պատուիրեմ Ձեզ՝ ամեն սարգ, էրիկ մարդ, կնիկ մարդ, ծեր և պառաւ, երիտասարդ թէ օրիորդ, մինչև փոքր մանկունք, ամենքդ ալ պէտք է զինուէք. հրացան ունեցողը՝ հրացան, տարճանակ, գաշոյն ունեցողը՝ գաշոյն, երկսայրի ունեցողը՝ երկսայրի, վեցհարուածեան ունեցողը՝ վեցհարուածեան, այս վերոյշեաները չունեցողը՝ հեռեկալ գործիքներով բաւականանան, հատուցով, կացինով, մանր գանակով, շամփուրով, փետատով, մանգաղով, մանր հատոցով, քարով, մինչև անգամ մուրճով, զինուեցէ՛ք. որ ժամանակ որ թշնամիին խոնուինք՝ արագ-արագ փորերին խօթեցէ՛ք, թշնամուն աղիքները դուրս թափուին. ամենեին մի վախնաք. Քրիստոս մեր կողմէն է. արդէն գիտէք որ թուրքը վախկոտ կ'ըլլայ, ատոր համար բնաւ չմտածէք, մենք ուժով կ'ըլլանք:

Ահա՛ Աւետարանը. Քրիստոս կ'ըսէ. «Ո՛վ որ ինք զինք ինձի համար կը կորսնցունէ, անիկայ կ'ապրի. ո՛վ որ ինք զինք չմեծիմ ըսելով պահէ, անիկայ կը կորսուի»: Հիմա հասկցա՛ք. Քրիստոսի խօսքէն դուրս չէք ելլեր և ազգն ալ կը փառաւորուի ու կը մեծնայ, հայն ալ ստրկութենէն կը խալլօի:

Հիմա մեծ պատուէր մ'ալ ունիմ ձեզի: Հրացանաձգութեան ատեն լաւ նշան առէ՛ք, մի արտորնաք, կաքաւի որսի նետելու պէս՝ նետեցէ՛ք, ու հեռուէն մի նետէք, շատ մօտէն նետեցէ՛ք, որ հրացանի ծուխը կապարին հետ միատեղ փորը մտնայ: Մեր Զէյթունի կոխները այսպէս կ'ըլլային, չէ՞ որ պապենական սովորութիւն է՝ եթէ մոռացած չէք. ահա՛ ասիկայ ստիպեալ կը պատուիրեմ, մօտէն ըլլայ հրացանաձգութիւննիդ:

Հա՛, չմոռնամ, այս ալ կը պատուիրեմ ձեզ. այս դուրսէն ելլող հիւրերը որ մեր երկիրը եկեր են՝ բարով, հինգ հազար

բարով եկեր են¹, համարինք որ Աստուծոյ կողմէն եկեր են՝ ոչ թէ սատանայի կողմէն. ինչ որ պիտի ըլլայ՝ այն կ'ըլլայ. միամիտ եղիք. ասոնց նպատակն ալ գէշ չէ: — Ձեր դրայ Պահպանիչ մըն ալ ըսեմ, ըսաւ, ու վերջ տուաւ ժողովին: Ժողովը ծափահարութեամբ ցրուեցաւ, վասն զի Ձէյթունցոց համար պատերազմի որոշումը հարսանեաց հրաւէր կը սեպուէր:

Իսկ գործին բնաբանը չ'մոռնանք: — Վերոյիշեալ ժողովոյն մէջ՝ որ տեղի ունեցաւ Գարանլըզ տէրէ ըսուած տեղը, Ձէյթունի Մեծագործ իշխան Շովրայեան Հազոր աղան² արդէն յանձնարարած էր Զընուզի վանահայր քաջասիրտ Տ. Բարթուղիմէոս վարդապետին նորեկ հիւրերը հարցաքննել և ըստ այնմ շարժիլ: Հայր սուրբը՝ ըստ հրամանի պատկառելի իշխանին, պէտք եղած քննութիւնը ի գործ դրաւ, ինչ-ինչ գաղափարներ հասկցաւ, անմիջապէս տեղեկագրեց առ իշխանն: Իշխանը գրութիւնը կարդաց, շատապով մը հանգուցեալ Պապիկ փաշայի եղբայր Նազաթէթ շափուշը³ քովը կանչեց ու պատուիրեց. « Հրաժարէ, ըսաւ, թուրքին ծառայելէ. այսուհետեւ հայու և հայրենեաց համար պէտք է ծառայես. խուսբ սր հայ զինուորներով գնա՛ ի Գարանլըզ տէրէ Բարթուղիմէոս վարդապետին, անոր աջակցութեամբ պէտք եղածը խորհրդակցեցէ՛ք: Նորեկներու ինչ ըլլալնին հասկցուեցաւ: Վարդապետը մեզ շահուցուցած պատերազմի որոշումը տուեր է. արդէն իմ գաղափարս ալ

1. Ձէյթունցու սովորութիւն է որ մարդ բարեկեւու համար մէկէն՝ հազար բարով եկար, կամ թէ հինգ հազար բարով եկար, կ'ըսեն: Հայր սուրբն ալ նոյն սովորական լեզուն գործածած է:

2. Այս իշխանը հին 4 իշխանաց մին էր և կը կոչուէր Հազոր (Ղազար) աղա. միւս 3 իշխանք մեռած էին, ու պատկառելի ծերունին 75 տարեկան հասակին գեռ ողջ էր ներկայիս:

3. Նազաթէթ շափուշ (վարդապետ) Եէնի տիւնեա Աստուածատուր աղայի հօրեղբոր թոռը՝ Մարկոս աղայի տղան ու Պապիկ փաշայի եղբայրն է. մինչ ցարդ այս քաջարի երիտասարդը թուրք կառավարութեան ձեռքը շափուշն էր. բայց ներքնապէս հայրենեաց նուիրուած մի ներս էր. և չորս թաղեցոց ալ ալ միանգամայն սիրելի:

այդ էր. չի մերժենք վարդապետի որոշումը. ես ընդունեցայ, կարծեմ դուք ալ կ'ընդունիք» : Նա ալ. «— Այո՛, կ'ընդունիմ» ըսաւ. — «Սա թուրքին հետ անգամ մ'ալ չափուկնք. գրգռուած եմ թրքաց դէմ որոնք, Սասունցի՛ եղբայրներուն քիչ չարիքներ չհասուցին. այս անօրէններէն մի քիչ զրէժ լուծենք. ծերուկժեանս մէջ թաքուն և թարեալ մնացած վառօգներուն անուշահոտ բուրման անգամ մըն ալ ևս արժանանանք. գոնէ երբոր մեռնիմ՝ միւս երեք իշխան եղբայրներուս լուր տանիմ. անոնք անդիի աշխարհը գաղթեցին աչքերնին բաց. աչքի լոյս աւետեմ ու ըսեմ, «հանուր հայ ազգի համար պատերազմեցանք ու յաղթեցինք, նախահնամուտիւնը զմեզ կատարեալ պաշտպանեց» Նորին ամենակարողի շնորհիւ յաղթող հանդիսացանք աշխարհի առջև» . ըսաւ ուլոնց : Անոր խօսքերուն մէջ մարգարէական շեշտ սը ու հաւատք մը կար : Նազարէթ չափուշը պատասխանեց. «Արդէն ես ազգային խնդրոյ համար խմորեալ մարդ մ'եմ, իմին ալ փափաքս նոյնն է, ընդունած եմ ձեր հրամայածը, վաղ առաւօտ անպատճառ կերթամ կգրտնեմ Բարթուղիմէոս վարդապետը. եթէ կ'ուզէք նամակ մ'ալ գրեցէք վարդապետին. անոր հետ աջակցելով պէտք եղածը կը խորհիւնք և ձեզ կը հաղորդենք» : Հազոր ազան նամակ մը գրեց և սուաւ հերոսապետին ձեռքը : Հայրենասէր չափուշը պատկառելի իշխանին ձեռքը հասբուրեց և ըսաւ, «Մնաք բարով» : Նա ալ անոր փայլուն ճակատը համբուրելով, «Երթաք բարով» մաղթեց : Միւս օր մի խուբ հայ զինուորներ գնացին հասան ի Գարսնըզ տերե (մուկթ—ձոր) Չէյթունէն վեց ժամ հեռի : Վարդապետը և Նազարէթ զիրար տեսածնուն պէս ողջագուրուեցան մեծ ուրախութեամբ, ցնծալով, հիւրերն ալ նոյնպէս ըրին : Վարդապետը նամակը բանալով կարպաց որուն պարունակութիւնը հետեւեալն էր. «Արժա-

1. Այն ժամանակ Սասունէն զատ կոտորած եղած չէր, ստոր համար իշխանը Սասնոյ անունը կու տայ միայն :

նապատիւ Հայր պատուական: Ստացանք ձեր տեղեկագիրը նորեկ պարոններուն մասին, գրածիդ լիոյին տեղեկացանք. որչափ որ ատենց տուած տեղեկութիւններու շնք հաւատար՝ հոգ չէ. անոնք ալ չէ՞ որ մերայինք են՝ Հայ են, արեւակից են, հիւրեր են, խաթերնին չգալիք. իբրև սիրելի հիւրեր՝ զիրենք պատուեցէք. կարծեմ թէ ատոնք պատերազմի համար նորընծայ կը սեպուին. այս ալ վարժութիւն մ'է, թող տուէք որ սորվին:

Ասոնց սուտերուն իբրև իրաւ հաւատանք ու գործենք, վասնզի միջոց չիկայ, ժամանակը լրացած է. եթէ հոգ սը ունինք՝ այն է որ՝ անպատրաստ ենք. այս հոգն ալ նախախնամութեան քապաւիտեղով, նորին անհուն ողորմութեան, գթութեան, զօրութեան թողունք, նա կարող է զմեզ փրկել մեր թշնամիներէն: Երբոր մենք և մեր պապերը կը պատերազմէինք, միթէ մեր օգնութիւնը Լօնդոնէն կուգար, կամ թէ օտարականաց խումբեր կուգային, կ'օգնէին. ո՛չ, ո՛չ. այնպէս չէ. «մեր օգնութիւն ի Տեառնէ եկեսցէ որ արար զերկինս և զերկիր». այս անգամին գործը ուրիշ օրինակի չեմ կրնար նմանցունել, այն է՝ որ անպատրաստ բառը կուգեմ նմանցունել Հայր Աբրահամու ղէպքին՝ երբոր իւր սիրելի զաւակ Իսահակին հետ կ'երթային որպէս թէ մատաղի գեներալ համար. Սահակ զգտնուելով հարցուց հօրը ըսաւ. «Հայր, ահա հուր և ահա՛ փայտ, ո՞ւր է ոչխար յողջակէզ». հայրը պատասխանեց. «Ուրեակ, Տէր պատրաստեսցէ»: Ըստ հօր Աբրահամու մեր պիտոյքը Աստուծոյ խնամքին կը ձգենք, անիկայ հօր Աստուած է, կարող է իրեն հրեշտակներով մեր բանակը պաշտպանել: Այս կտորին վրայ կատարեալ վստահ եմ. դուք ալ վստահ եղիք. «սուր Տեառն և Գէղէօնի» եղաւ Իսրայելացւոց ժամանակ, հիւսա ալ սուր Տեառն և Զէյթունի պիտի կանչուի. ապահով եղիք: Թաղթութիւնը մերը պիտի ըլլայ, այս յուսով, այս հաւատքով, այս սիրով պէտք է ապրինք ամենքս ալ, որով մնալու եմք առ այս: Ես ևս կը մնամ Ձեր Ս. Աղօթքի օժանդակութեան ջերմ փափաքող. Խ. Մ. Հագոր Շուրայեան:

Յ. Գ. — Աւագ-կալ գիւղացի Ատենապետ Յարութիւն ազա Գօճայեանի սիրով կարօտով բարևս յիշեցէք: Կը գովեմ իրեն հե- առտեսութիւնը. ինքը այժի հօտերու հովիւ մը ըլլալով հիւրերուն պես պարոն Աղասին կատարեալ հարցաքնններ է. գուք ևս լա- քններ էք. ուրեմն ապրիք: Այդ մասին խորին շնորհակալիքս կը յայտնեմ Չեզ: Ինէ Պ. Աղասին ալ բարև ըրէ՛ք, տեղեկու- թիւն կը հաղորդեմ իրեն, վաղը տեղւոյս թիւրք գայմագամը մի քանի պատգամաւոր պիտի խրկէ իր քով, տէր Կարապետն ալ հետը միասին, աղուէսութեամբ հարցումներ պիտի ուղղէ իրեն՝ այդ աղուէսին պատասխանը շէնքով — շնորհքով պէտք է տայ, չ'ըլլայ որ խոր քնացող աղուէսը արթնցունէ. ասիկայ նուրբ քաղաքակա- նութիւն մ'է, իրեն այսպէս զուրցեցէք. այսչափ»: Վարդապետն ալ մէկէկ մէկիկ զրուցեց այս նամակի պարունակութիւնը պրն. Ա- ղասին:

Միւս օրը խրկուեցան պատգամաւորները՝ տեղակալի՝ կողմէն: Տէր Կարապետ հայրը տեղակալին զուրցած հարցումները հաղոր- դեց պարոն Աղասին սապէս. «Տեղակալը կը հարցունէ, ինչ է ձեր պահանջը. խլրտումներ կը տեսնեմ ձեր մէջը, պահանջնիդ ըսէ՛ք. ընդհուպ գոհացում տանք. Թագաւորի մը դէմ դնելը՝ ա- դէկ բան չէ, ինչո՞ւ զուր տեղ արիւն թափուի: Պատասխանեցէ՛ք, որ տեղակալին հաղորդեմ»: Տէր Կարապետի այս հարցման՝ Աղա- սին պատասխանեց.

«Մեր պահանջները իւր ձեռնհասութեան տակ գտնուող փոքրիկ խնդիրներ չեն, որոնց ինքն կարենայ գոհացում տալ. անոնց գո- հացում տալը միայն սուլթանին անկ է: Տէր հայր, Դուք չէք գի- տեր մեր պահանջը. չէք յիշեր Պերլինի Վեհաժողովի 61 երրորդ

1. Պատգամաւորները ասոնք են. Տ. Կարապետ քահանայ, կէսխանեան Աւետիք պատուելին, և Եզեկիէլեան Աստուածատուր ազան: Ասոնք Սեպտ. 23ին տեսնուե- ցան Աղասին հետ, Անդրեասեանի գիւղը:

յօզուածը . ահա՛ մեր պահանջը ատոր իրագործումն է» : « Խիստ աղէկ, զաւակս, ինչ որ է պահանջումնիդ՝ ըսէ՛ք, իրեն հաղորդեմ, կրցաւ կը կատարէ, չի կրցաւ, կը պատասխանէ » : — « Լաւ, լսեցիք մեր պահանջը, հաղորդեցէ՛ք ուրեմն, կ'ուզէ կատարէ, կ'ուզէ պատասխանէ . միայն քանի որ ինքը զձեզ պատգամաւոր նշանակած և մեզի խրկած է մեր կասքը իմանալու, հաղորդելէ յետոյ ձեզ մեր պահանջը՝ 12 օր միջոց կուտանք վճռական պատասխանսը աննելու : Եթէ այս 12 օրուան մէջ կրցաւ մեր պահանջին գոհացում տալ, լաւ, թէ չի կրցաւ՝ կառավարութեան պալատը թող պարպէ, և մեզ յանձնէ . վասնզի վեց հզօր տէրութեանց մեզ տուած հրահանգը և կասքը այս է . հակառակ պարագային հետևանքն չար պիտի ըլլայ և աղաչանք ու պաղատանք անօգուտ պիտի մնան » : Քահանան հարցուց . « Խնդրեմ՝ վեց տէրութեանց հրահանգի պաշտօնագրերը ինձի ցոյց տաք, որ ես ալ տեղակալին հաղորդեմ » — « Տէր հայր, ըսաւ Աղասին, գաղղիերէն լեզուաւ գրուած են անոնք և կարծեմ զժբախտաբար դուք ալ գաղղիերէն չէք կրնար կարդալ » : Տէրտէրը պատասխանեց . « Դու կարդա՛, տղաս, ես քեզի կը հաւատամ » : Աղասին ըսաւ . — « Դուք ևս Աւագկալցի չօպանս Յարութիւն աղայի պէս կուզէք զիս յոգնեցնել . ան տէլի Արթինը (խենթ Յարութիւն) խենթութեամբ խօսքերով ու հարցերով շատ ու շատ յոգնեցուց զիս, արդարև յոյժ յոգնած եմ, տէր հայր . պատուոյս կ'երդնում, թէ նոյնքան ճշմարիտ է վեց պետութեանց կողմէ իմ ունեցած հրահանգը, որքան ճշմարիտ է ձեր քահանայական կոչմամբ առ Աստուած ունեցած հաւատքը » : Տէրտէրը բացագանչեց . « Է, հէ, այդպիսի խօսքերով չեմ խարուիր ես, պարոն, դու պահ մը առաջ գրութիւններ ֆրանսերէն են կ'ըսէիր, բայց թուղթի կտորն անգամ չի տեսնուիր . հոգ չէ, միայն ես տղայ չեմ և պատերազմի խնդիրը տրղայի խաղալիք չէ, այլ կենաց և մահու խնդիր . պէտք է հետևապէս կատարեալ խօսք խօսիլ և ոչ սուտ ու պատիւ բաներ . որով-

հետև որչափ որ գալմազամն է հարցնողը, պէտք է նկատել՝ թէ այդ մինակ չէ և իրմէ վեհագունի միջոցաւ. մինչև թագաւորի կապուած է, որու հրամաններ կայծակի արագութեամբ կը հասնին ամէն կողմ՝ անակնկալներ ստեղծելով. պէտք է նկատէք հրամանի մը գալը, բանակի մը կազմուիլը, Ջէյթունի զրայ քաշելը, և ուրակոծուար ամենակարճ միջոցի մէջ ըլլալու բաներ են. զգուշացէ՛ք որ այսպիսի մանկական ու աղայական խաղերով ազգին ու հայրենեաց զլխուն վրայ վտանգ չը բերէք. մանաւանդ այնպիսի պահու մը, յորում Ջէյթունցիք ո՛չ պաշար և ո՛չ կատարեալ զէնք ունին գիմարելու. արդ, թէ և ձեզի չափ չենք գիտեր ներկայ քաղաքականութիւնը, քանի որ դուք Եւրոպայէն կուգաք, բայց թրքի քաղաքականութիւնը և բնաւորութիւնն ալ մենք խիստ լաւ գիտենք. ուստի որպէս զի ձեզի վստահինք, պէտք է բացարձակ խօսիք մեզի, թէ ձեր զօրութիւնը և ոյժը ո՞ւր կը կայանայ. քանի որ հետագրաթեւը կա՛յ և եթէ ձեր զրուցածները նոյնութեամբ հաղորդենք գալմազամին, ո՞րչափ վտանգաւոր կը լինի. գոնէ հետագրաթեւերը կարած լինէինք, որպէսզի գէթ հաղորդակցութիւնը խափանուէր, և այս կողմէն գործ մը տեսնել կարելի ըլլար» ։

— «Տէր հայր, պատասխանեց Սղասի. թե՛ կարելու հարկ չի կայ, եթէ կ'ուզեն երկինք հեռագրեն, օգուտ չունի. ներկայ քաղաքականութեան բերմար կանոնաւոր գօրք և թնդանօթ խրկել Ջէյթունի վրայ անհնար է. ասոնց բոլորը ուսումնասիրած և այնպէս եկած ենք այս տեղերը» ։ «Ուրեմն, վրայ բերաւ տէրտէրը, բոլոր ձեր բսածները նոյնութեամբ հաղորդե՛մ տեղակալին և ըսեմ 12 օր միջոց կայ ասոնց պահանջները գոհացնելու, հակառակ պարագային պաշտպան պարպելու և իրենց յանձնելու են» ։ «Այո՛, Պատասխանեց Սղասին. մի առ մի հաղորդէ, բնաւ մի քաշուի՛ր. երբեք ֆասակար հետևանք տեղի չի պիտի ունենայ» ։ Տէրտէրը բսաւ. «Շատ լաւ, միայն եթէ չար ըլլայ, թափուելիք արիւնք ձեր զլխուն վրայ, իսկ թէ բարի, ի Հօրէ Ամենակալէ օրհնեալ

ըլլաք» : Եւ մնաք բարով ըսելով ընկերներովը Զէյթուն վերադարձաւ :

Տէր կարապետ Զէյթուն հասնելով շունչը չ'առած իսկոյն ժողով մը կազմեց Զէյթունի աւագանիէն, սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիին առաջնորդարանը : Պատմեց անոնց՝ պարոն Աղասիին բոլոր զուրցածները, որու վրայ, ատենապետ Շովրայեան, խօսքը ներկայից ուղղելով՝ «Ես, օր առաջ լուր խրկած էի այդ պարոնին (Աղասիին), շէնք շորհչք պատասխան տալու՝ պատուիրակութեան կողմէ ըլլալիք հարցմանց, ատոնք են ատոր շէնքով շորհչքով պատասխանները, հազար ափսոս : Ինչ տեղի կայ այդպիսի գոռոզ պահանջումներ ընելու. այդ կերպով խօսիլ՝ ամենահզօր տէրութեան մը միայն անկ է, որովհետեւ «Մօսկօֆ Թէքլիֆի» է այդ բաժնները¹» :

Եւ պահ մը մտածելէ ետքը. — «Տէր հայր, 12 օր պայման դնել ի գոհացումն պահանջից ե հակառակ պարագային կառավարական պաշտօնարանը պիտի գրաւենք, լսելը՝ անշուշտ բացէ ի բաց տղայամտութիւն է ե վտանգը փութացնել. ուստի չ'ըլլայ որ այդ կարգի ֆեսսակար խօսքերէն որ ե է բառ մը խօսիս տեղակային. մինչև մենք մեզի որոշենք, ընելիքնիս ե պատրաստ ըլլանք» :

Այդ ստորդ է թէ մենք բոլորս ալ թրքի անզգամութենէն զրզուած ե իւր անհեթեթ արարքներէն յուզուած ենք. խեղճ Սասունցոց ինչեւ չըրին. արդ, իմ մասնաւոր կասքս է, ոչ թէ խօսք, գոնէ մեր Սասունցի եղբարց վրէժը լուծելու համար զէնք վերցընենք, թուրքին վրայ իյնանք ե Աստուծոյ ապաստանած անոր հը պարտութիւնը խոնարհեցնենք, ու ակռաները խորտակենք, որպէս զի նուազ կրժէ հայու ոսկոր. ինչպէս ըսի, իմ կամքս այս է ե ո՛վ

1. Զէյթուն առածի կարգ անցած է այս խօսքը, մեծաբաններուն պայպէս կ'ըսեն :

որ պատերազմի կողմն է՝ միայն ձեռք բարձրացնէ » . ներկայք այնքան համաձայն գտնուեցան Շովրայեանի առաջարկին, որ իւրաքանչիւր անձ փոխանակ մէկ ձեռքի երկու ձեռք վերցուց, և ծափահարութեամբ վճռեցին պատերազմը: Ատենապետ Շովրայեան բաց աստի ի լուր ամենեցուն հետեւեալ հրահանգը արտասանեց. —

« Նյախ պէտք է թիւրք պաշտօնեայք հոկողութեան տակ գրուին մեր կողմանէ, որպէս զի ասոնք ժամանակ գտնելով չի փախչին և հեռաւոր իշխանութեանց չ'հաղորդեն ըլլալիքը . ապա զօրանոցը կը գրաւենք. նորեկ պարոններն ալ կանչենք հոս, հանգիստ ընեն, հերիք է լեռները թափառին .

« Բ.) Արեգին, Ֆրնուզ և Աւագ—կալ գիւղերը պարպտին հոս մեզի գան . իսկ պատերազմի գործողութեանց ձեռնարկելու համար հարկ է որ ամէն մէկը զատ զատ արթուն ու զգայուն լինի, որպէս զի շփոթութիւն չլինի . նաև խոհական՝ և ոչ ամբարտաւան ու յանձնապաստան, միշտ ընկերի հսկելով և մեծի անսալով . վասնզի Զէյթունցոց համար թէև ազգային հարսանիք մ'է պատերազմը, և մի և նոյն ժամանակ սակայն՝ անշուշտ չէք մոռնար մեր պապերուն խոհեմութիւնը:

« Երկու օր առաջ Նազարէթ չափուշը խումբ մը զինուորով Բարթուղիմէոս վարդապետին խրկած էի Մութ—ձոր, ուր Բարթուղիմէոս վարդապետ ալ իւրայիններուն հետ խորհրդակցելով իմ որոշմանց համանման որոշում տուած էր, զոր լսելով շնորհակալ եղայ, ըստ որում ինձ կատարեալ գաղափարակից գտնուած էր » : Եւ Տէր հօր դառնալով ըսաւ. — « պատուէրս մի մոռնաք, Աղասիի խիզախ պատասխաններէն ոչ մին տեղակալին չի հաղորդէք, ետքը սուղի կը նստի մեզի, և « ուղար պոչէն վերցնել հարկ կ'ըլլայ »¹ : Ասոր վրայ ցրուեցաւ ժողովը:

Նոյն գիշեր իշխան Շովրայեանի հրամանաւ խուար—խումբ մար-

1. Այս առած մ'է Զէյթուն և գործը գժուարութեան մասնել կը նշանակէ:

տիկներ զրկուեցան Զէյթունի հեռաւոր կիրճերը, թիւրք պաշտօնէից փախուստը խափանելու: Այս պահուս Տէր կարապետն ալ տեղակալէն կանչուեցաւ եղած՝ քննութեան արդիւնքը հաղորդելու. տեղակալը մանրամասնաբար հարցուց տէրտէրին օտարականաց կամքն ու գազափարը. տէրտէրը որպէս թէ նոյն միջոցին մտացած ըլլալով Շովրայեանի պատուէրը¹ և տեղակալին « շիտակը զուրցէ » հրամանէն զայրանալով՝ առանց բան մը վերապահելու ոտքի պայկելէ և ցասմնալից կը խօսի հետեւեալը. — « Գարմազամ էֆէնաի, երկար խօսքերու տեղի չկայ. վերջերս Եւրոպայէն եկած իշխաններուն հրամանն է. — տասներկու օրուան մէջ ինչ որ պիտի ստածէք՝ մտածեցէք. այստեղը պէտք է որ պարպէք և յիշեալ իշխաններուն յանձնէք. այս ալ ըսեմ, որ այս օրէն սկսելով այս պալատը ձերը չէ, այլ ազգին է, աղէկ գիտցէք, ուրիշ ըսելիք չունիմ »: —

— « Տէր հայր, այսպէս առանց պայմանաժամի գործ կ'ըլլայ. ես չէմ կրնար կատարել, ինչ որ իրենք կը պահանջէին »: — « Անոնց պահանջը փոքր բան սը չէ, բայց դուք կարող էք գործադրել »: — « Ախ, տէր հայր, ինդրեմ, մի անգամ ըսէք սա բանը »: — « Պերլինի դաշնագրին պայմաններուն համեմատ Հայաստանի անկախութիւնը »: — « Ասկէ վերին ինչ կայ, տէր, հիմա հեռագրին գլուխը կ'անցնիմ, եթէ իրենց փափագն այս է, կատարումն ալ ինձնէ ինդրէ. ինչպէս որ ձեզի յայտնի է՝ մեր վեհափառ տէրը շատ գթասիրտ է, մանաւանդ թէ զիս շատ կը սիրէ, միմիայն տեղեկութիւն մը բաւական պիտի ըլլայ »: — Կը սխալիք, դուք կը կարծէք թէ ասոնք միայն Զէյթունի մասին կը մտածեն, այդպէս չէ. — ասրոզի Հայաստանի անկախութիւնը կը

1. Սակայն մենք կը կարծենք որ դա աւելի համոզուած և ազդուած է եղեր Ազատիի տուած յանդուգն խորհուրդէն քան մեր իշխանի վերջի պատուէրէն. թէ « մի բան մի՛ յայտնեք Գալմազամին »:

պահանջեն. արդ, դուք այսքան մեծ գործի սը կարող էք» : — « Այո, կարող եմ, չըսի՞ ձեզի թէ տէրութիւնը զիս չաա կը սիրէ. այս խօսքին վստահ եղիք » : — « Պարոն գալմագամ, թուրքն ու հայը հայրենակից լինելով՝ իրարու բնութիւնը լաւ կը ճանչնան, բայց և այնպէս ձեր աղոււսի հաշիւները մինք ալ ունիւք. եթէ շունենանք ալ՝ հասկնալու կարող ենք. ինչէ՞ն յայտնի է, թէ հիմա երբ հեռագրի գլուխն անցնիք, մեղի գէմ չպիտի խօսիք. չէք գիտեր թէ օտմանցին անվստահելի մարդ է. ափսոս, այս բանը օրօրոցի մանուկն ալ գիտցաւ, սակայն, ես ըսելու մոռցած էի ձեզ թէ անկարելի է հեռագրին գլուխն անցնիլ, որովհետև ըստ որոշման ազգային ժողովոյն այդ բանը արգիլուեցաւ. այս ալ շմոնամ ըսել, թէ չըլլայ որ իմ՝ ըսածներուս կարևորութիւն չտալով հեռագրատուն¹ երթալու համարձակիս, որովհետև այս ու այն անկիւնը գտնուած պահապաններէն մէկէն անպատճառ գնդակ մը կուտէք, մեղք էք, բարեկամ էք՝ անոր համար կը մեղքնամ ձեզի », ըսաւ ու մեկնեցաւ : Եւ տուն երթալով փութաց անմիջապէս քանի մը հերոսներ խրկել զօրանոցի ճամբան, որ հսկեն տեղակալի անցքին. թէև տեղակալը չի կրցաւ զօրանոցը երթալ՝ Տէրտէրին խօսքերուն համոզուելով, սակայն խորամանկութեամբ փողահար գինուորին հրամայեց փողով եղելութիւնը միրալային հազորդել. գինուորը ըստ հրամանաց Քալմագամին հնչեցուց փողը հասկցնելով միրալային որ զօրանոցը ընդհուպ պիտի գրաւուի հայերէն, գիտցած ըլլաք : Միրալայը լսածին պէս՝ Մարաշ հեռագրեց. երեք օր վերջը Բէլքիզ շայ² ըսուած տեղը կանոնաւոր զօրքով լեցուեցաւ. միայն այսչափ չէ, նաև կը պատրաստուէին Զէյթունի վրայ քալել, (հակառակ մեր պարոն պատգամաւորի (Ալասիի) խօստու-

1. Հեռագրատունը կը գտնուի զօրանոցին մէջ որ քառորդ ժամ հեռուէ Զէյթունէն :

2. Բէրդիզ շայ 7 ժամ հեռի է Զէյթունէն գէպի արևելհարաւ :

մին, որով կը համարէր Զէյթունցիները, թէ օսմանեան կառավարութիւնը բնաւ կանոնաւոր զօրք չի կրնար քաշեցընել ձեր վրայ՝ թէ պետութեանց կամքին կը դպչի, մինչդեռ թուրք զօրքը կանոնաւոր բանակի վերածուելով Բէրդիզ չայ կ'աւրանար, զոր Զէյթունցի լրտեսները տեսնելով եկան և հաղորդեցին Նազարէթ չավուշին, և հիւրերու պետ Պ. Աղասին)։ Ահա պատերազմական գործողութեանց սկիզբը կամ Զէյթունցոց հարսանիքը։ Եւ որովհետեւ ա՛յ անտարբեր մնալ կարելի չէր, Նազարէթ իշխան Արեգին գիւղացիներէն խումբ մը կազմելով Ճահան գերի ասդիի եզերքը ամբողջաբար և պահպանելու գնաց, որպէս զի թուրքաց արգիլէ այն գծով Զէյթունի զրայ քաշելը. իշխան Նազարէթի հետ կը գտնուէին հետեհալք, Փանոս Շամու Բէշիշեան, Խաչեր քէհեա Կարապետեան, դարձեալ Արեգիցի Փանոս Միքայելեան, Կոկիտոնի Թաշօլուի գիւղէն Կարապետ Ղրփանոսեանց (ճէլլաս) և Պ. Աղասի իրեններով։

Թրքական բանակի ներկայութիւնը և յառաջխաղացութիւնը անշուշտ հետեանք եղաւ մեր Պ. Աղասիի գոռզութեանց և Մօսկովական առաջարկին, այն է՝ 1 օր պայմանաժամին, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ թիւրքի հացին եղքսել, և աժանը սուղի նստեցնելինչ օգուտ ուսուր և քաղաքագիտութիւնը, երբ ասոնք պատերազմական ձեռնարկութեանց և գործառնութեանց չեն պատշաճիրաւելի լաւ էր փոքրիկ փորձառութիւն սը, քան այսպէս յիմարական գիտութիւն։ Որչափ լաւ պիտի ըլլար տէրաէրի առաջարկը, հեռագրութիւնը կտրելու մասին, որով թուրք բանակը թէև երևնար, սակայն խիստ ուշ մնալուն Զէյթունցիք պէտք եղածին չափ միջոց պիտի ունենային լաւ կերպով պատրաստուելու. ինչորէ, եղածը եղաւ՝ օգուտը միայն սա չափ է, որ ապագայ սերունդը այսպիսի ձախորդ ձեռնարկութեանց փաստակար հետեանքները կարդալով պատմութեան մէջ դաս մը պիտի առնէ և զգոյշ ըլլայ)։

Արդ, երբ լսուեցաւ թէ Բէրդիզ չայ թշնամի բանակեցաւ, Շո-

Կրայեան փութաց ժողով մը կազմել և Տէր Կարապետը կանչելով
 հարցուց. « Տէրտէր, դուն խօսեցար գայմագամին ինչ որ քեզի
 պատուիրած էի չըխօսիս »: Տէրտէրը չ'ուրացաւ. « Այո, զուրցեցի
 ըսաւ, բայց ներեցէք որ պատմեմ եղելութիւնը. « Ձեր որոշման հա-
 մեմատ երբ գացի գայմագամին հաղորդել հիւրերուն կառքը, թէ
 մոռցած էի ձեր ինծի պատուիրածը, բայց նոյն ժամանակ իւր
 հարցապնդումն ալ զիս շափազանց նեղելով առանց բան սր պա-
 հելու ասրողջ եղածը զուրցեցի. այսու ամենայնիւ ինք չ'սխալե-
 թար հեռագրատունը, որովհետև չափէն աւելի ահաբեկեցի զինքը
 և շեմ ալ յուսար թէ գացած է, որովհետև պահնորդներ դրած էի,
 անպատճառ պիտի իմացուէր այդ. ինչպէս կ'ըլլայ այս կը զար-
 մանամ և սակայն գաղտնիք մը ըլլալու է ասոր մէջ: Գայմագա-
 մը կանչուեցաւ. Շոյրայեանը հարցուց գայմագամին. — « Դուն
 տուիր այս հեռագիրը »: — « Ո՛չ, տէր իմ, հեռագրատունը զօ-
 րանոցին մէջ է, իսկ ես՝ ինչպէս որ տէր հայրն ալ գիտէ,
 զօրանոց չգացի »: — « Ուրեմն այս հեսագիրը ո՞վ գարկաւ »: —
 « Աստուած վկայ՝ չ'գիտեմ »: — « Լաւ, կարող էք երթալ. այս
 անգամ միրալմյր կանչուեցաւ՝ ատենապետը հարցուց »: — Դուն
 բերել տուիր այս զօրքը. դուն գարկիր հեռագիրը »: — « Այո,
 տէր » — « Պատճառ »: — « Ձեր ժողովքի երեկոյին պարսն
 գայմագամը փողով զօրանոցը լուր տուաւ, թէ գիշերով հայերը
 զօրանոցը պիտի գրաւեն, ես ալ իմ պաշտօնէս վախնալով խըն-
 գիրը Մարաշ յայտնեցի »: — « Կեցցես, ճշմարիտը բռնուգ հա-
 մար սիրեցի բեզ, գնա՛, բայց չըլլայ որ գայմագամին հետ տես-
 նուիս, հսկողութեան տակ ես »: — « Նորէն գայմագամը կան-
 չուելով հարցուց իշխանը, — ինչո՞ւ համար այս վատութիւնն ըրիր,
 մինչդեռ մենք կ'ուզէինք խնդիրը անուշ տեղը կապել, դուն ինչո՞ւ
 գործը մեծցուցիր և այսչափ զինուոր մեր վրայ բերել տալ կը ջա-
 նաս. գէշ մարդիկ էք վերջապէս, խաղաղութիւնը չէք սիրեր, բայց
 հոգ չէ, ինչ որ պիտի ըլլայ՝ այն կ'ըլլայ, տեսնենք. դուք ձեր

Թագաւորին ու ձեր տէրութեան կը վստահիք, իսկ մենք, որ թագաւոր և իշխանութիւն չունինք մի միայն Աստուծոյ օկոսպաւիտինք:

Գայմագամ. — Ներեցէ՛ք Տէր, ես խաղաղութիւնը կը սիրեմ, խռովութիւնը կ'ատեմ, դուք ինձ հարցուցիք, թէ հեռագրատուն գացի՞. ես ալ երում ըրի, թէ չը գացի: Եւ իրօք ալ այսպէս է:

Իշխանք. — Փողահարի միջոցաւ տեսեր էք գործը:

Գայմագամ. — Այո՛, տէր, երկիւղը գիտէ՛ք. երկիւղէս լուր տուի. այս պատճառաւ յանցաւոր կամ խռովարար չեմ համարուիր: Եթէ դուք զիս յանցաւոր կը համարէք, ձեր ներողութիւնը կը խնդրեմ, ահա՛ ձեր սուրը, ահա՛ մեր վիզը, կարող էք ձեր ուզածն ընել: Գարձեալ ներողութիւն կը խնդրեմ: Այսպէս կը բռնէր Գայմագամը:

Իշխան. — Մենք ձեզ պէս չենք, արդէն ներուած է, ապահով եղիք, միայն մի մոռնա՛ք, թէ հսկողութեան տակ էք և ձեզ արգիլուած է միրալային հետ տեսակցիլ, մինչև որ տեսնենք թէ վերջը ո՞ր կը հասնի: Դուք կը վախնաք, այս ձեր խօսքէն յայտնի է: Դուք կը վախնաք, թէ մէկը ձեր վրայ գնդակ արձակէ, բայց ապահով եղիք, ձեզ սպաննող չըլլար եթէ դուք ձեզի տրուած հրամանին համեմատ շարժիք: Կրնաք երթալ:

Գայմագամը հրաժեշտ տալով մեկնեցաւ: Յետոյ իշխանը:

Ապա իշխանը կանչելով եկեղեցականները հրամայեց որ եկեղեցին մեծ պահքի պէս սգաւորուի, բոլոր ժողովուրդը ապաշխարութեան աղօթքներ ընէ և նախախնամութեան օգնութիւնը հայցէ: Քաջալիբ կարդաց նաև ամէն կարգի մարդոց, այրերուն ու կիներուն, աղօթել ու պատերազմիլ. մասնաւորապէս քաջասիրտ և հուժկու կիներուն կը յորդորէր որպէս զի տղամարդու պէս զէնք աննն ու կուռին, որովհետև առիւծին որձը և էգը չըլլար կըսէր: Իսկ եկեղեցականները երկու պաշտօն ունէին հոգևոր և մարմնա-

ւոր, ազօթել եկեղեցիին մէջ և դուրսը խրախուսել հայրենիքի զինւորները, իրենք իսկ քաջասիրտ կռուողի օրինակ հանդիսանալով աշխարհականներուն: Մեր նախնիք, կըսէր իշխանը, իրենց ազգութիւնը, հայրինիքը ու կրօնքը զէնքով միայն պաշտպանեցին, ես վստահ եմ, որ Աստուած այդպիսիներու չի խնայեր իր օգնութիւնը. ուրեմն մեր հայրերու յիշատակը թող առաջնորդ ըլլայ մեզի:

Քահանաները միաբերան և սիրով ընդունեցին իշխանին առաջարկը, ապա օրհնելով ժողովուրդը և համայն ազգը ցրուեցաւ ժողովը:

Ժողովը ցրուելէն ետք չորս եկեղեցիներու կոչնակները սկսան հնչել: Քահանաները բազմութեան հարկ եղած յորդորները տալէ յետոյ սեղաններու վարագոյրները զոցեցին, ի նշան սպոյ, մինչ և չորս ամիս, 1895 հոկ 12 էն մինչև 1896 փետրվ. 1: Այս սպոյ օրերուն հարսեր ու օրիորդներ քուրձ հագած ու իրենց զարդերէն մերկացած էին, այնպէս որ բոլորին ուշադրութիւնը կուէին վրայ կեդրոնացած էր միայն:

Հայերը յաղթականօրէն կը դիմադրէին թշնամիին և մեծ ջարդ կուտային, այն պահուն երբ թիւրք կառավարութիւնը ամբողջ հաստատանը արիւնով կը ընցնէր: Հայերուն կողմէն կուռը 6000 հոգի էին, որոնց 4000ը միայն հրացանով զինւած էին և 2000ը տապարով, դաշունով և ուրիշ մահացու գործիքներով. թշնամին ունէր ըստ թրքաց վկայութեան 110,000 կանոնաւոր ու պաշիպօզուք զօրք, անթիւ ռաղմամթերքով ու 13 թնդանօթներով, որոնց մէկ փոքր մասը բաւական էր Զէյթունցիներուն՝ ամբողջ հեռուոր շրջականերուն տէրը դառնալու համար: Հակառակ այդ ահեղ զօրութեան, Զէյթունցիք բաւական զօրք սպաննեցին, զօրանոցը՝ գրաւեցին,

1. Զօրանոցը գրաւուած պահուն մէջը զօրք և պաշտօնեայ գրեթէ 600 հոգի կը գտնուէին. պաշտօնեաները իրենց ընտանիքով ազատ արձակուեցան: Իսկ զօրքերու շարքուելնուն պատճառը Զէյթունի կիներուն կողմէն, կը պարզենք իր կարգին:

միրալայ իֆֆէթ պէյը և յիսունի շափ սպայ, 600 զօրք և Չէյթունի գայմագամը՝ Աֆի պէյ, գերի բռնեցին:

Այս ղէպքերու՝ Չէյթունցիներուն համար յաջող և պատուաւոր վախճանէն ետքը, Չէյթունցիներուն միակ խորին և անկեղծ սուգ պատճառող բանն եղաւ Հազոր Շոյրայեանի մահը, Չէյթունի ժողովրդին չորս սիրելի իշխաններէն մէկը որ իր հեռաոտես խոհականութիւնով ու փորձառու իմաստութիւնով, թէ խաղաղութեան և թէ պատերազմի ատեն կաշխատէր ժողովրդին եռանդը, հաւատքը, հայրենասիրութիւնը, արթուն և վառ պահել: Մեռաւ 1896ի Յունիսի վերջերը 76 տարեկան, և որուն, Չէյթունի երախտագէտ ժողովուրդը, ամենափառաւոր թողում սը ըրաւ, անոր մարմինը ամփոփելով Չէյթունի դիմաց մեծ գերեզմանոցին մէջ:

Իշխան Շոյրայեանի մահը, Նեսսորը Չէյթունի, անփոխարինելի կորուստ սըն էր իր սիրած ժողովրդին համար:

Այս վերջի կռիւր, միանգամ ընդ միշտ ապացուցեց թէ Չէյթունցին զրսէն եկած քարոզներու և խորհուրդներու շատ չի կարոտիր կուռի ժամանակը և տակտիկը գիտնալու համար: Արդէն եօթէն եօթանասուն տարեկան ամէն մարդ գիտէ զէնք գործածել և գիտեն նաև իրենց երկրին բոլոր պայմանները, գաղտնիքները: Ինչ որ կը պակսի իրենց գիտման է ուրիշ ոչինչ:

Հայոց կոտորած, Ահաբեկչական գործողութիւններ

Մինչդեռ Չէյթուն գերմարդկային ճիգեր թափելով կը մաքաւէր այսպէս բռնակալութեան դէմ իր խիստ սահմանափակ ուժերով, և իւր դարաւոր իրաւանց ու ազատութեան պահպանութեան համար յօժարակամ կը զոհէր իւր կեանքն ու ինչքը, այն ատեն թուրք կառավարութիւնն ալ Սուլթան Համիտի նախագահութեան սակ իւր կոտորածի ծրագիրը կը պատրաստէր աւելի ընդարձակ յասակազօծով սք:

Ազատասիրութեան ոգին և ինքնաւարութեան զ...
միայն Զէյթունի, այլ և ամբողջ Հայաստանի հայ ժողովրդեան մէջ
երթալով ընդարձակ ծաւալ կը ստանար. ժամանակի բերուելը,
քաղաքական հանգամանքները և ազգին հեղհեմէ ունեցած մտա-
ւոր ու բարոյական զարգացումը յառաջ բերած էին հոգեկան այս
նոր փոփոխութիւնը և նպատակի այս նոր ուղղութիւնը խաղաղու-
թեան այնքան սիրահար հայ տարրին մէջ:

Միւս կողմանէ թուրք բռնապետութեան անեցուն ճնշումները
քրիստոնէից դէմ և Հայաստանի ամեն գաւառաց մէջ իրենց շա-
հատակութիւններն արձակ համարձակ գործող կիսավայրենի ցեղե-
րու հարստահարութիւնները մեծապէս կ'օգնէին այս հոսանքը
մտցնելու ժողովրդեան ամեն խաւերուն մէջ:

Հայն ու թուրքը սկսած էին այլ ևս ծուռ աչքով նայել իրա-
րու, իրար թշնամի նկատել և իրարու սպանալ: Լոյսի ու խա-
ւարի, յառաջադիմութեան ու յետադիմութեան, ազատութեան ու
բռնակալութեան ոգիներն էին, որ դէմ առ դէմ կուգային. պէտք
էր վերջապէս որ մին կամ միւսը յաղթանակէր:

Սուլթանի ծրագիրը պարզ էր ու բացայայտ. — ջարդել, փշրել
ինչ որ կը հակառակէր իւր բռնապետական սկզբունքներուն. աղբ,
հային ձգտումները չէին երբէք համապատասխաներ իւր ուղղու-
թեան, ուստի վճռեց ընդհանուր կոտորածով մը վերջ տալ ամեն
գայթակղութեան և զինքն անհանգիստ ընող հայկական խնդրոյ,
որու հիմը դրուած էր նախ Սան Ստեֆանօի դաշնագրին և ապա
Բերլինի վեհաժողովին մէջ:

Հասաւ վերջապէս 1895ի աղէտալի թուականը, և մայրաքա-
ղաքէն գնացած բարձրագոյն հրամանին համեմատ սահմանազրուխ-
ներէն սկսած մինչև կ. Պօլիս ամեն քաղաք և ամեն գիւղ, ուր
որ հայ կար՝ սկսան կոտորել անխնայ, ո՛չ հասակի ինայեցին և
ո՛չ սեռի, ո՛չ աստիճանի և ո՛չ դիրքի. մանուկը իւր մօր գրկէն,
կինը իւր ամուսնէն, հայրը իւր զաւակներէն անջատելով անոնց

աչքին անջև խողխողեցին, յօշոտեցին գազանաբար. ոչ մանկական արտասուքները, և ոչ ծնողական պաղատալից հառաչանքները կ'ազդէին անոնց քարացեալ սրտերուն: Թուրք խումանը, որ սուլթանի կամակատար գործիքն էր, մոլեռանդ շէյխերու գրգռիչ քարոզութիւններէն աւելի ևս բորբոքած մէկ ձեռքով կը ջարդէր, միւսով կը կողոպտէր, և ինչ որ չէր կարող իրեն սեփականել՝ կը քանդէր և փշրէր, կը վառէր, մոխիր կը դարձնէր:

Այս փիճակին կուզէին ենթարկել նաև Զէյթունը որ վաղ իսկ զգացած անոնց այս չարագուշուկ միտումները՝ մանաւանդ Զէյթունէն 6 ժամ հեռաւորութեամբ դէպի հարաւ գտնուող գարանլըդ տէրէի (մութը ձոր) Բարդուղիմէոս վարդապետի տուած ազգու յորդորներէն խրախուսուած՝ ասպարէզ չի տուաւ թուրքին անակնկալ յաճակումներով իրագործել իւրկործանարար խորհուրդը, այլ անկէ առաջ ինքը պատերազմ հրատարակեց անոր դէմ հետեւեալ տեւորական գործողութիւնները կատարելով յաջորդաբար:

Ա. Երկու հայագէտ թուրք ոստիկաններ, որոնք կանխաւ շատ չարիք գործած էին շրջակայ գիւղերը հարկապահանջութեան պատճառաւ և դամասկոսցի չարասիրտ ու հայատեաց դատաւորին հրամանաւ չարագործութիւնները իրենց գազաթնակէտին հասցուցած էին, որպէս թէ տոգոհ իրենց պաշտօնէն՝ հրաժարած ըլլալով ոստիկանութենէ կուզեն հայ հրոսակներու խումբին մէջ մտնել, ուստի առաջարկեցին յեղափոխականներէն միոյն, որ հաճի գոհացում տալ իրենց փափագներուն. անմիտները կ'ուզէին այս կերպով լրտեսել յեղափոխականաց շարժումը ու աւելի հիմնական չարիքներ հասցնել Զէյթունի՝ բայց երկու գնտակի հարուածներ երկուքն ալ շուտ հասուցին իրենց փառքին: Արեգիցիները իսկոյն անհետացուցին ասոնց գիակները, զորս ի զուր փնտոնց երկար ատեն մեր աչառորչ կառավարութիւնը. այս դէտք պատահեցաւ Սեպտ. ամսուն:

Բ. Ճալլաք անուն հայ հրոսակը սեպտեմբերի մէջ կապանէն գալու ժամանակ Սէկ կոչուած կիրճը խումբ մը Ղումարլըցի

Թուրքմէններու հանդիպելով կոուեցաւ անոնց հետ երկու ընկերներով և անոնցմէ երկու հոգի սպաննեց ու երկու ալ վիրաւորեց, և բաւոր ունեցածնին գրաւելով՝ Յեղափոխական խումբին յանձնեց:

Գ. Հոկտեմբեր. 9-ին, ուրբաթ օրը Հաճընէն Թուրք հարիւրապետ մը Մարաշ երթալու համար Ֆրնուզ եկաւ իւր ընտանեօք և սկսաւ խիստ լեզուաւ մը անարգել հայերը աղտոտ հայհոյութիւններ ընելով անոնց՝ կառավարութեան դէմ բռնած իրենց բարոստ վարմունքին համար, և կը սպաննար իրենց արժանաւոր պատիժը տալու համար՝ կառավարութեան ձեռք աննելիք ազգու միջոցներուն գլխաւոր գործադիրներէն մին ալ ինքն ըլլալու: Յիմար արարածը յայտնի կերպով մահուան հրաւէր կը կարդար: Այս նախատինքններուն ունկնդիր Ֆրնուզցիք չի կրնալով հանդուրժել՝ տեղն ու տեղը սպաննեցին զայն՝ իւր կնօջ և երկու զաւակաց հետ մէկտեղ:

Դ. Ղումարըլըցի Թուրքերու սպանութեան գէպքին քննութեան համար Մարաշէն հազարապետ մը գալով՝ Սէկ գնաց և այնտեղէն Ֆրնուզ գալով հոկտեմբեր 10ին տեղւոյն հայ միւտիւրը և ուրիշներն ալ քննութեան ենթարկել կուզէր, մինչդեռ կարգ մը անմեղ հայեր արդէն ձերբակալած էր իբրև կասկածելի կամ իբրև հեղինակ ոճրին և անոնց շատ նեղութիւններ սուած: Ֆրնուզցիք լսելով զայս՝ Սոս չարը կոչուած տեղը անոր դէմը ելան ու չարաչար սպաննելով զայն հետը գտնուած 7 Թուրք ոստիկաններով մէկտեղ, ազատեցին կայանաւորները:

Այն միջոցին այնտեղէն կանցնէին խումբ մը չերքէզներ, որոց ապաստանեցան ոստիկաններէն երկուքը, անոնք ալ աղաչեցին հայոց, որ իրենց սիրոյն համար խնայեն անոնց կենաց, և որովհետև Ձէյթունցիք կանխաւ խաղաղութեան գաշինք կապած էին չերքէզաց հետ, չուզեցին երկու Թուրքի համար աւրել հաստատուած դաշինքը ու Թոյլ տուին, որ երթան խաղաղութեամբ:

ԳԼ. ԽԱ

ԲԵՐԴԻՁ ՉԱՅԻ՝ ՊԱՏԵՐԱԶԾԸ

Մարաշի կառավարութիւնը տակաւին անգէտ այս վերջի դէպքերէն, սակայն իւր առաջադրած չար խորհուրդը ապահովապէս ի գործ դնելու համար պէտք եղած նախահոգ միջոցները ձեռք առնելով՝ կուզէր աւելցնել Չէյթունի զօրանոցին ուժը: Երբ որ Չէյթունի զօրանոցի գնդապետէն ալ հեռագիր ստացաւ փաշան ամենայն կատաղութեամբ գունդ մը զօրք ճամբայ հանեց Մարաշէն, որոնք մինչև Չահան գետին միւս եզրը Բերդիզ չայը կոչուած տեղը հասան Սեպտ. 26ին:

Այս լուրը հասնելով յեղափոխականաց պետ պ. Աղասիի և Ենի-Տիւնեա Նազարէթ իշխանի՝ վճռեցին անոնց մուտքն արգելել զինու զօրութեամբ Շամը-քէշիշեանի, Խաշէր քէհեայի, Մխայէլեանի և Ճալլադի հետ միասին, և անմիջապէս 150 քաջարի հայոց գլուխն անցած գնացին մինչև Բերդիզ չայը, որ տափարակ դաշտ մ'է, յարձակեցան թուրքաց վրայ. կոխը տևեց երեք ժամ և անոնցմէ 33 հոգի սպաննեցին ու 12 ալ վիրաւորեցին, մնացեալները ամեն բան թողլով փախչելու կը պատրաստուէին՝ երբ Բերդիզցի հազարաւոր զինեալ թուրքեր սկսան Չէյթունցոց վրայ քալել. այդչափ բազմութեան զիմադրել խիստ դժուար էր, մանա-

---

1 Բերդիզ կամ Բերդուս նշանաւոր էր Ռուբինեանց ժամանակ իբրև իշխանանիստ քաղաք: 1107ին կը գտնուէր Գող-Վլասի ձեռքը, որպէս մահէն յետոյ 1157ին Թորոս Բ. տուաւ զայն Գըլք Ասլանին՝ իբրև երաշխիք խաղաղութեան: Ասոր բնակիչները, որ ժամանակաւ հայ էին, բռնութեան և հալածանաց երեսէն մահմետական կրօնը ընդունեցին:

ւանդ սեղուդն դաշտային դիրքին պատճառաւ ապաստանելու տեղ չի կար, ո՛չ մարտկոց և ո՛չ պատնէշ ունէին հայերը, ուստի լաւագոյն համարեցին մէկ կողմէն կոռիլ, միւս կողմէն յետս նահանջել. այս կերպով անցան Ջահան գետը գրեթէ անփութ, վասն զի 150 հոգիէն ճալլադը—կարապետը և երկու ալ ուրիշ Արեգինցիներ նահատակուեցան և Նազարէթ իշխանը ուրիշ երեքի հետ ոտքէն վիրաւորուեցաւ, որ ապա առողջացաւ իւր մօրը տարած դարմաններու շնորհիւ: Այս առաջին նահատակ ճալլադի գլուխը թիւրքերը կտրեցին տարին Մարաշ՝ «Նազարէթ չափուշի գլուխն է» ըսելով. թուրքեր մխիթարուեցան ոչ սակաւ:

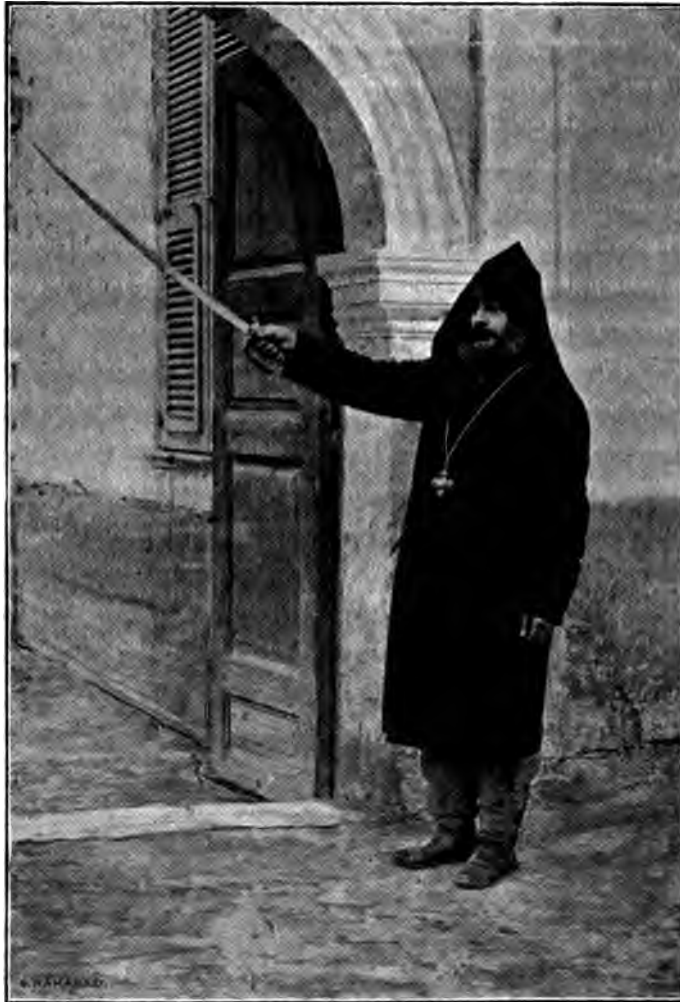
ԳԼ. ԽԲ

ՋՕՐԱՆՈՑԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Բերքիզ չայի կուռն գիշերն իսկ որոշուեցաւ գրաւել զօրանոցը, ուստի խումբ մը պատերազմիկներ առաջ դրկուեցան, որ երթան զօրանոցի շուրջը պատնէշներ կանգնեն, իսկ մնացեալ զօրքը Ալապաշի Օյնախ կոչուած տեղը քիչ զաղար առեր է ու կերակրուելէ յետոյ 100ի չափ ֆրնուզցիներով իրենց ոգնութեան եկող տէր Քարզուղիմլուս վարդապետի ընկերակցութեամբ արշալոյսի մօտ հասան զօրանոցին քով, զոր ամեն կողմանէ պաշարեցին և պատնէշներու վրայ կանգնեցին խաչանիշ զրօշակները: Ապա հոգ տարին հետապրական թիւերը խցելու, որպէս զի Մարաշի հետ ունեցած յարաբերութիւնն իսկ կտրեն: Թէև այս գործողութիւնը կանուխէս հարկէր ընել զոր Աղասիի անսալով չրրին:

Հոկտեմբեր 12ի առաւօտը երբ կատարեւապէս լուսացաւ՝ եր-

Ֆրանսիացի Վանդալը Տ. Բարրոդիակու վարդապետը :

կու կողմէն սկսաւ հրացանաձգութիւնը: Զօրքը – թուով 540 — զօրանոցի մէջ ամրացած, մանաւանդ պէտք եղածէն աւելի ուտեստ ու սաղմամթերք ունենալով քովը՝ չէր ուզեր անձնատուր ըլլալ, իսկ մերայինք պատնէշներու ետե կանգնած ու յաղթանակի սիրովը վառուած յամառութեամբ կը կռուէին. պաշարողաց թիւը հետզհետէ ստուարանալով գրեթէ 1000 հոգիի հասաւ, այսու ամենայնիւ տակաւին պարտութիւն չէին խոստովաներ թուրքերը. և հարկ եղաւ երեք օր անընդհատ կուրիլ, միկնոյն ժամանակ կառավարական պալատն ալ, ուր 60ի չափ զինուոր կը գտնուէին, պաշարուած ըլլալով՝ երկու օրէն անձնատուր եղան անոնք, և Գայմազամ Ալի պէկ գերի տարուեցաւ և յանձնուեցաւ Բասիլօսեան Մ. Կարապետ աղայի տան հսկողութեան, որը տեսնելով թէ ո՛ր և է ֆասա չի հասնիր իրենց՝ լուր տուաւ զօրանոցը զինուորական փոյի միջոցաւ, որ անոնք ալ անձնատուր ըլլան, գիտնալով որ հակառակ պարագային կրակ պիտի տրուէր զօրանոցին: Հրամանատար գնդապետն ալ, որ աղքէն պատրաստ էր յանձնուելու՝ սակայն իրենց կեանքէն կը վախնային, այս ապահովիչ տեղեկութենէն խրախուսուած անձնատուութեան նշանը տուաւ և խնդրեց մէկը, որ երթայ իւր մօտ այս մասին պէտք եղած բանակցութիւնները կատարելու համար:

Թէ՛ յեղափոխականաց և թէ՛ իշխանաց կողմանէ պատշաճ և արժանաւոր դատուեցաւ Ֆրնուզի վանքի արխասիրտ վանահայր Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետը, որ սուրը կշտին և խաչը կուրծքին վրայ, պաշտօնական վեղարն ալ գլխին սպիտակ ձիու վրայ նստած անվեհեր ու համարձակ գնաց թուրք սպայից մօտ, որոնք արժանավայել յարգանօք ընդունեցին զինքը: Բանակցութիւնը աւարտելէ յետոյ դուրս ելաւ հայրենասէր եկեղեցականը, սուսերամերկ կանգնեցաւ զօրանոցի դրան մէկ կողմը, իսկ անոր հանպէ՛ փոքր ինչ հեռաւորութեամբ կանգնեցան « Հնչակեան » պարոնայք Աղասի, Ապահ, Հրաչեայ, Մլէհ, Նշան, Կարապետ և Զէյթունի իշխանք ու իշխանագունք՝ նոյնպէս սուսերամերկ: Այնուհետև սկսան

մի-մի զուրս ելնել սպայք և զօրքեր վարդապետին բարձրացուցած սուրին տակէն անցնելով՝ հայկական դրօշակին խոնարհութիւն կը նշին « Էյվալլահ » ըսելով: Միենոյն ձեռքերով ինքն իր կատարեցին նաև զօրանոցը ապաստամող թուրք տիկնայք, որք ի միջի այլոց կ'ըսէին « Եաշասըն Էրմէնի միլլէթի վէ Ձէյթուն իկիտլէրի, զիրա ախլազլարը թէմիզ տիրէր, տէյիլ պիգիմ թիւրքլէր կիպի պօզուզ. — կեցցէ հայ ազգը և կեցցեն Ձէյթունի քաջազունք, վասն զի մարուր բարոյականի տէր են և ոչ մեր թրքաց նման ապականուած »: Չօրանոցի կատարելապէս գրաւուը կատարուեցաւ հոկտ. 17ին չորեքշաբթի օրը՝:

Բոլոր գերի ինկած այս զինուորները՝ Ձէյթունցիք իրենց տուներուն մէջ տեղաւորեցին մաս-մաս, կիներն ալ կանանց մօտ զնելով հանգիստ ու ապահով պահեցին, ընտանիք ունեցողներն ալ իրենց ընտանեաց հետ միասին քիչ վերջը Ալպուսթան գրկեցին: Իսկ Չօրանոցի Միրալային Խֆֆէտ պէկը, Կիւլ մանէսիան Նազարէթ աղայի տունը գրուեցաւ իբրև գերի հսկողութեան տակ:

Չօրանոցի գրաւումը շատ օգտակար եղաւ Ձէյթունցուց, ոչ միայն իբրև ապաստան և իբրև մարտկոց ծառայեց նա հայոց, այլ և անոր մէջ գտնուած զէնք, պաշար և այլ ոսպմամթերք երկու

1. Չօրանոցի մէջ 650 հոգի զօրք կին և երախաներէ զատ, Ձէյթունցիք գրուեցին 120000 փամփուշտ. 2 կրուրի թնդանօթ. 600 մարթին հրացան, 170 ուսմը. 2 տակառ վառօղ. 2 զարիի ամբար լէքը. 2 բրինձի և լուրիայի ամբար. 30 հատ վառարան. 40.000 քիւօ ալիւր. 30 տակառ ձիթախիւղ. 1500 գուլպոյ. 300 զօրքի համազգեստ. 6 ջուրի. երեք ձի. 1 գեղարան:

2. Չօրքերու անձնատուր եղած մամանակ, հայերը բարձրաձայն « ապաւինեցաք ի խաչ քո » կ'երգէին Չօրանոցի մինարէի զազաթէն, ի նշան ուրախութեան ուրիշ կոչնակ մըն ալ կախած էին իսկ զինաթափ զինուորները, միբաւային հրամարով « ողբաձայն նուագ » անելով, յաղթական հայ պատերազմիկներու առջև ինկած Ձէյթուն մտան: Թրքաց համար սրտանձիկ տեսարան մընէր, հայոց համար ազգային հին փառքերու յարութիւն մը:

Թնդանօթներով հանդերձ հայոց ձեռքն անցնելով՝ ի վերջոյ սաստկացող պատերազմին մէջ մեծապէս նպաստեցին մեր յաջողութեան:

Ի պատիւ Զէյթունցւոց պէտք է այստեղ նշանակենք այն կարևոր պարագան, որ ամեն օտարաց և նոյն իսկ թշնամի թուրքաց կողմանէ մեծապէս գնահատուեցաւ, այն է՝ որ գերի ընկող պաշտօնէից և սպաներու կանանց պատին կատարելապէս անլթար պահուելէ զատ՝ անոնց վրայ գտնուած մեծաքանակ դրամներն և կանացի գոհարեղէններն ու զարդերը նոյնպէս իրենց թողուեցան, ոչ ոք ձեռք երկնցուց անոնց, թէև ամեն հայ գիտէր, թէ թուրքք ամեն տեղ հայ կանանց և օրիորդաց պատիւը բռնաբարելէ «Թոյ» ոչ միայն անոնց ամեն զարդերը, այլ և իւր մերկութիւնը ծածկող միակ զգեստն իսկ լրբաբար և անզթաբար քաշած առած էր անոր վրայէն, գլխովին մերկ թողլով զայն: Ահա գուրառնի որդւոց՝ և զէյթունցոց միջև եղած անհուն տարբերութիւնը:

Գ Լ . Խ Գ

ՉՈՒԴՈՒՐ—ՀԻՍԱՐԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Չօրանոցի գրաւուած օրը լուր եկաւ, թէ Ֆրնուզի վերաբերող Չուզուր—Հիսար գիւղի թուրքերը շրջակայ շերքէզներու ալ հրաւէր կարողալով պատրաստուած են իրենց մէջ գտնուած 20 տուն հայերը¹ ջարդելու:

Մեծամեծաց խորհրդով Ֆրնուզի հայ միւտիւրը հետը 100ի չափ մարդ առած գիմեց նոյն գիւղը, յորդորելու թուրքերը, որ հանգիստ կենան, հասկցնելով մանաւանդ, թէ հայերը թուրք հասարակութեան հետ գործ չունին, կուզեն հաշտ ապրիլ անոնց հետ, իրենց վէճը կառավարութեան դէմ է և այլն:

Այս խօսքերս չի ներգործեցին բնաւ անոնց գրգռեալ մաքին վրայ, և անոնք բացէ ի բաց յայտարարեցին իրենց ունեցած հաստատ մտադրութիւնը: Մերայինք պնդեցին, թէ թոյլ պիտի չի տան, որ այնպիսի ցաւալի դէպք մը տեղի ունենայ Ֆրնուզէն Յ ժամ միայն հեռաւորութիւն ունեցող գիւղի մը մէջ, և այս մասին ապահով ըլլալու համար կուզեն թուրքաց զէնքերը ժողովել, անոնք մերժեցին իրենց զէնքերը յանձնել կեալուրներու, ընդհակառակն յարձակման ալ սկսելով Ֆրնուզցի սը սպաննեցին և ուրիշ մը վիրաւորեցին: Այն ատեն հրամայեց միւտիւրը, որ փոխադարձ կրակ անեն անոնց վրայ, որոնք քիչ սը ատեն դիմադրելէ յետոյ անձնատուր եղան, ոմանք ալ այլ և այլ տեղեր փախան: Այս կուոյն մէջ թուրքաց կորուստը եղաւ 40 մարդ: Այս դէպք, այսինքն Չուզար—Հիսարի գրաւումը կատարուեցաւ հոկտ. 19ին:

1. Ասոնք ֆրնուզէն եկած փոքրիկ գաղթականութիւն մըն են, և Չուզուր—Հիսարէն կէս ժամ հեռու կը բնակին:

ԳԼ ԽԴ

ԵԱՅՃ ՕՂԱՌԻԻ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄԸ ԱՆՏՐՈՒՆԻ ՎՐԱՅ

Չուգուր—Հիսարի Թուրք փախստականները սոսկալի գոյներով նկարագրեցին Ձէյթունցուց և Ֆրնուզցուց արարքները՝ ամեն կողմ գրգռելով Թուրքերը, մասնաւորաբար Եւթնօղլի տէրէպէյին, որ կատաղելով, բազմաթիւ պաշը պօզուզներ հաւաքեց գլուխը ու եկաւ շիվիլիկի կոչուած հայ գիւղին վրայ, որ Անտրունի գայմագամութեան տակն է՝ անկէ երեք ժամ հեռաւորութեամբ և կուզէր այնտեղի հայերը ջարդել Չուգուր—Հիսարցուց վրէժը լուծելու համար. հայերը աղաչեցին, որ այդ շարիքը չի գործէ իրենց դէմ, վասն զի իրենք տէրութեան հաւատարիմ են ։ — Եթէ հաւատարիմ էք՝ յանձնեցէ՛ք ուրեմն զէնքերնիդ « ըսաց պէյը » : — Ո՛հ, պատասխանեցին նոքա, չենք կուռիր ձեր հետը, բայց չենք ալ յանձներ զէնքերնիս ։

Այս պատասխանին վրայ Թուրքաց կողմանէ սկսաւ հրացանաձգութիւնը, հայերն ալ սուներու և պատնէշներու ետեւէն փոխադարձաբար կրակ անելով անոնց վրայ՝ կռուեցան ամբողջ երեք օր : Այդ միջոցին տէր Թարութիւն անունով քահանայ մը ինքզինքն ազատելով անոնց մէջէն, խոտորնակ ճամբաներով հասաւ Բարդուղիմէոս վարդապետին մօտ և իրենց նեղ վիճակն անոր հասկըցնելով օգնութիւն խնդրեց : Վարդապետն առանց ժամանակ կորսնցնելու հետն առաւ 200 ֆրնուզիներ ու աճապարեց իւր սիրելի հօտի պաշտպանութեան : Բարերադաբար կէտ ճանապարհին հանդիպեցան Եիլիկիցի հայերու, որոնք աւետեցին իրեն հայոց յաղթանակը և Թուրքաց փախուստը՝ սպաննելոց ականջները թաշկինակով ներկայացնելով վարդապետին որ թէպէտ ուրախացաւ այս յաջող ելքին համար, սակայն ապահով չի սեպեց այլ ևս անոնց՝

գիւղին մէջ մնալը, և իրենց անասուններովը մէկտեղ գիւղէն հանելով զանոնք բերաւ ֆրոնուզ ամենայն ապահովութեամբ:

Տակաւին ճանապարհին մէջ էին՝ երբ իմացան թէ Անտրունիի գայմագամութեան կեդրոնը 150-ի չափ բանտարկեալ հայեր կան, զորոնք թիւրքերը պատրաստուած են սպաննելու՝ եթէ չ'ազատուին: Ուստի արթն գրանուած զինուորներուն վրայ 100-ի չափ շիվիլ-կիցիներ և 100 ալ Զէյթունէն օգնութեան եկող հայեր աւելցնելով գրեթէ 400 հոգուով գնացին Անտրուն և թուրքի մը ձեռքով նամակ գրեցին գայմագամին, որ կալանաւոր հայերը անփութ արձակէ և իրենք պատրաստ են առանց զէնք մը պարպելու վերադառնալ իրենց տեղը՝ բայց ո՛չ նամակին պատասխան արուեցաւ, ո՛չ ալ բանտարկեալներն արձակուեցան, ընդհակառակը կանխապատրաստուած պատնէշներէ սկսան կրակ թափել հայոց վրայ: Մերայինք ալ արդէն անձնուրաց զինուորներ՝ եկեղեցական-զօրավարի կենդանի օրինակէն առաւել ևս խրախուսուած մէկ ժամի չափ ամենայն քաջութեամբ կռուեքէ յետոյ սաստիկ ազաղակներով յարձակեցան թուրքաց վրայ, որոնք իրենց զիւրքերը թողլով փախան: Սրտեղնին վախ ինկաւ մանաւանդ երբ իրենց հրամանատար Ապազ օղլու Տուրտու պէյին և Եռուսուֆ չավուշին մէկ գընտակի հարուածով սպանուիլը տեսան վարդապետէն: Այն ատեն մերայինք կռավարութեան պալատին վրայ քալելով գրաւեցին ու բանտարկեալ հայերը ազատեցին: Ափսոս որ անոնցմէ 40-ի չափ սպաննուած էին արդէն և կարգը միւսներուն եկած էր, որոնք տեսնելով իրենց ազատարարները՝ անբացատրելի ուրախութեամբ լեցուած կը համբուրէին վարդապետին ձիուն ոտքերը: Երեք գեղանի օրիորդներ ալ բռնի կրօնափոխ ընելով ամուսնացուցած էին թուրք երիտասարդաց հետ: Այս օրիորդները 7 ամիս վերջը Ենիճէ Գալէ փախցնելով Քրանսական հիւպատոսին յանձնեցին Մուրսալեան Տէօվլէթ և Սանգուրեան Աղէքսանդր անուն երիտասարդները:

Հայերը այնուհետև կառավարական շէնքը այրելով և ասքողջ գիւ-

ղը աւարի տալով՝ մէջը գտնուած բոլոր հայերը ֆրնուզ փոխադրեցին: Այս կուռյն մէջ Բարդուղիմէոս վարդապետէն զատ—որուն դէմ ուղղուած բազմաթիւ թշնամի գնդակներ կարծ հրաշիւք իմն պարապը կ'երթային՝ մինչդեռ իւր գնդակներ անվրէպ հասնելով նպատակին՝ իրարու ետեւ կը տապալէին թշնամիները, — նշանաւոր հանդիսացան նաև Ենի—Տիւնեա Նշան, Չաքրեան Փանոս, Թեմեքերեան, Ալաճաճեան Մանուէլ, Պըտը, Աշրղ Նշանեան և Հաճի Զինիկէօզեան և այլն՝ անուրանալի է արդէն ամեն պատեւրազմիկներու ալ քաջութիւնը: Թուրքաց փախուստի ժամանակ Տաշ օլուզցի ճօղաուր օղլի Մարտիրոս քեհեան և Քիրէճճեան Հաճի կարապետ ծաղրելով զանոնք կը պոռային» Գապագճը տոմուզլար, գաշմայըն, կէլէն էրմէնի տիր, Օմուզու սալմայը Զէյթունլու տուր. — դղմակեր խողեր, մի փախիք հայն է որ կուզայ, Սլոքաուր *) Զէյթունցին է որ կուզայ»: Անտրունի գրաւումը տեղի ունեցաւ նոյնմը. Տին:

---

1. Սլոք (Թեզանիք) շապիկի թևերուն երկայն մասն է, որոնք իրարու կապելով գլխին ետեւէն անցուցած ուսերուն վրայ կը ձգէ Զէյթունցին, Թուրքերէն կը կոչուի Սալմա:

ԳԼ . ԽԵ .

ԵՆԻՃԷ ԳԱԼԷԻ ԲԼՈՒՐԻՆ ԿՌԻՒՐԸ

Անարունի յաղթութիւնը տանելէ վերջ երբ Ֆրնուզ կը վերադառնային հայերը՝ Պունտուի գիւղին մէջ նամակ մ'ըստացաւ Բարգուղիմէոս վարդապետը Ենիճէ գալէի լատինաց Մանուէլ վարդապետի կողմանէ հայերէն գրուած, որ թիւրք զինաւորներու ձեռքով հայր Սալվատորի և ուրիշ 12 անձանց կենդանւոյն սյրած և վանքը աւարի տուած ըլլալը ծանուցանելով անմիջական օգնութիւն կը խնդրէր, հակառակ պարագային իրենք ալ կը սէր» անխուսափելի կորստեան պիտի մատնուին»:

Նամակը կարդալուն պէս վարդապետը այնտեղ քոյր գանուսդներէն 200 հոգի զատեց, մնացեալները իրենց յոգնութեան պատճառաւ թողուց. Զէյթունէն Շամը-քէշիշեան Պ. Փանոսի առաջնորդութեամբ 100 զօրք օգնութեան եկած ըլլալով Պ. Հրաչեայ ալ ասոնց հետ մէկտեղ-ընդամենը 300 հոգի-գնացին Ենիճէ գալէի վանքը գիշերեցին: Թէ՛ գիւղին և թէ՛ վանքին մէջ բնաւ մարդ մնացած չէր, ամենն ալ խոյս տուած էին ձորի մը մէջ, ուր ոչ խարի նման պիտի մորթուէին բարբարոս զօրաց և խուժանին կողմանէ՝ եթէ պատահմամբ այն կողսը հասնող 20 Զէյթունցիներու կողմէն պաշտպանուելով անոնց վրայ եկողներն ի փախուստ դարձուցած չ'ըլլային:

Այս գիշեր թուրք զօրքն ալ Մուսուլի տերեսի կոչուած լատինաց վանքը կը գտնուէր. այս երկու վանքերու հեռաւորութիւնն էր 2 ժամ և մէջտեղը կը գտնուէր բարձր բլուր մը:

Հետեւեալ օրը հայերը բլուրին մէկ կողմէն վեր կը բարձրանային թուրքաց արշաւող խումբը գտնելու և անոնց լաւ դատ մը

տալու համար, իսկ թուրք զօրքը միւս կողմէն կը բարձրանար ուրիշ գիւղերու վրայ իւր արշաւանքը շուրունակելու համար: Եւ ահա՛ բլուրին վրայ յանկարծ իրարու պատահեցան մէկ քառորդ հեռաւորութեամբ. ու պատերազմն սկսաւ երկուստեք, սաստիկ կատաղութեամբ. թուրքաց զիրքն աւելի նպաստաւոր էր, քան զէյթունցիներունը, այսու ամենայնիւ դարձեալ յաղթական ելան Չէյթունցիք և Ֆրնուզցիք առանց կորստի, այնպէս որ հայու մը քիթն անգամ չ'արիւնեցաւ, իսկ թշնամին 8 ժամ տեսող այս կուռն մէջ 41 դիակ և 10 վիրաւոր թողլով ի փախուստ դարձաւ:

Եթէ Չէյթունցիք պէտք եղածին չափ զէնք և այլ ուազմամթերք ունենային այս կուռն մէջ՝ ամենայն յաջողութեամբ կարող էին մինչև Մարաշ իջնել, ինչպէս նաև նոյն պայմաններով Անտոունէն ալ մինչև Ղարս—պազարի և անտի Սիս հասնիլ:

Այս փառաւոր յաղթութենէ առաջ տեսնելով, որ խումբ մը փախստականներ ձիերով լատինաց մէկ վանքին գոյքերը կը փախցնեն՝ իսկոյն մի քանի հայեր՝ անոնց հետեւն հասնելով ընկնցին զանոնք, ու բոլոր կողոպուտները ետ առնելով, երեք թուրք ալ վանքին դրան առջև բերին՝ սպաննեցին:

Իբրև կողոպուտ այս պատերազմին՝ վեց ձի մնաց հայոց: Յետ կուռն, երբ կը վերադառնային հայերը, նախաշիշատակեալ ձորին մէջ ապաստանող հայերը և կաթողիկ հայերը հետերնին առած ողջամբ հասուցին Ֆրնուզ: Իսկ հայոց մեկնելէն յետոյ թուրքերը լատինաց վանքերը և հայոց եկեղեցին ու գիւղը այրեցին, մոխիր դարձուցին: Հայր Սալվատորի նահատակուիլը նոյ. 8ին, իսկ Եէնիճէ Գալէի կռիւը նոյեմ. 9ին էր. իսկ թուրքերը այրեցին վերջիշեալ հայ Գիւղեր նոյ. 10ին:

ԳԼ . ԽԶ .

ԿԱՊԱՆԻ ՎՐԱՑ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ

Ատանայի կանոնաւոր և անկանոն զօրաց ընդհանուր հրամանատար քէլ հասան փաշայի տղան Ալի պէյ (յետոյ փաշա) իւր բանակը բերելով Կապան—որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ անկէ 15 ժամ հեռաւորութեամբ, — թէ՛ նոյն անուամբ գիւղը, որ 300 տունէ կը բաղականար, և թէ՛ Պունտուիւր ամբողջ կողոպտել տալէ յետոյ այրեց, 150—ի չափ ալ մարդ կստորեց: Մնացեալ ժողովուրդը սարսափահար հազիւ կրցաւ կեանքն ազատել Ֆրնուզ ապաստանելով:

Այս դէպք ծանր տպաւորութիւն գործեց հայոց վրայ, ուստի մերայինք 1500 հոգիէ բաղկացեալ բանակով մը Շամը Բէշլիշեան փանոսի հրամանատարութեամբ նոյեմբերի 19ին գիշերը մտան Կապան՝ Ալի պէյի բանակը խորտակելու համար: Սակայն թուրքերը նախատեսելով այս յարձակուսը՝ բանակը այնտեղէն Սիսնէ փոխադրած էին. Զէյթունցիք ալ չուզելով ձեռնունայն վերադառնալ՝ յառաջապահ գունտէն միայն 50—ի չափ անձինք կապանի թուրք գիւղին վրայ յարձակեցան, ամեն բան խորտակեցին ու ամբողջ գիւղը աւարի տուին, 50—ի չափ թուրք սպաննեցին ու գրեթէ նոյնչափ ալ կանայք և աղջկունք գերի վարեցին, զորոնք քիչ մը ատեն պահելէ յետոյ անփնաս արձակեցին իրենց տեղերը:

Բոլոր այս խառնաշփոթութեանց ատեն իրենց կեանքը ապահովելու համար Անտունի և Ֆրնուզի շրջագայքը գտնուած գիւղութից հայ բնակիչքը Ֆրնուզ ապաստանեցան հետեւեալ թուով և անուամբ. —

40	տուն	Կէօքսիւն	}	Կոկիսոնի դաշտէն
50	»	Տէիրմէն տէրէսի		
20	»	Կէօլ փունար		
90	»	Քիրէճ		
100	»	Տաղ օլուխ		
300	»	Կապան	}	Կապանի դաշտէն
40	»	Թաւութլու		
20	»	Անտունի կեղրոնէն		
100	»	Շիլիլկի		
60	»	Պունտուխ		
10	»	Սիսնէ		
120	»	Ելէնիճէ գալէ		
30	»	Չիւրիւկ գօզ		
35	»	Մուճուզ տէրէ		
25	»	Տիքիլի Թաշ		

Ընդամենը 1040 տուն, որոյ վրայ աւելցնելով 300 տուն Ֆրր-նուզի բնակիչքը՝ ընդամենը կ'ըլլայ 1340 տուն:

Այսքան հոծ բազմութեան ուր ահագին բեռան տակ ճնշուած Ֆրնուզ ամեն զոհողութիւն ըրաւ խեղճ փախստականներուն ապահովութեանն ու հանգստութեանը համար, Ս. Կարապետի վանքին հետ մասնաւորաց շէնքերն ալ անոնց տրամադրութեան տակ գնելով: Սակայն թուրքք այնտեղ ալ հանգիստ չը թողուց զանոնք, վասն զի 1895 զեկտեմբեր 1ին Ալի պէյ 30,000 հոգիէ բաղկացեալ ահագին բանակով մը երեք կողմէ յարձակեցաւ Ֆրնուզի վրայ, որ 1500 պատերազմող միայն ունէր, անոնք ալ չախմախլու հրացաններով զինուած, հազիւ 50-ի չափ մարտին հրացան կը գտնուէր անոնց ձեռքը, իսկ վառօդ, գնտակ խիստ սակաւ քանակութեամբ: Այսու ամենայնիւ անոնք մեծ քաջութեամբ զիմադրե-

ցին թշնամուցն անհամեմատ բազմութեան, և Յ օր անընդհատ տևող արիւնահեղ ու սոսկալի պատերազմի սը մէջ բազմաթիւ թուրքերու, մանաւանդ ականաւոր անձանց դիակներով ծածկուեցաւ պատերազմի վայրը, սակայն վերջնական յաղթութիւնը մնաց թուրքին, վասն զի հայոց ռազմավթերքը սպառելով պարտաւորեցան, խոյս տալ և, ապաստանիչ լեռներն ու քարայրները*, ոմանք ալ Զէյթուն անցան. հոն դիմեցին նաև Ֆրնուզ ապաստանող բոլոր զաղթական ընտանիքները: Հայոց պարտութեան պատճառներէն մէկն ալ նետորդի թուրքերուն վրայ արշաւանքի երթալով իրենց մեծագոյն մասին պատերազմի վայրէն նախապէս բացակայ մնալն էր, որով թշնամին պատեհութիւն գտաւ կարևոր դիրքեր գրաւելու:

Դէպի Զէյթուն տանող ճանապարհը, որ ի սկզբան բաց մնացած էր, փախուստի ժամանակ այն կիզմն ալ փակելով թուրքերը՝ սկսան յետամնաց ժողովուրդը, մեծ մասամբ ծերունի, տղայ ու կին, անխնայ կոտորել իզոս ձոր կոչուած տեղը՝ 600—է աւելի անձինք, որոնք անձնապաշտպանութեան համար ո՛չ զէնք ունէին և ո՛չ փախչելու կարողութիւն. 400—ի շափ ալ գերի բռնեցին: Ասոնց մէջ էին կապանի Շահան—քէշիշեան Տ. Թորոս, Պունտուխի Տ. Օհանէս, Ենիճէ գալէի Թախաճեան Տ. Կարապետ և Տ. Գրիգոր քահանայները, զորոնք սպաննելէ յետոյ ծառերէ կտխեցին, մի քանիներ ալ վանքին ետևի կողւը պատին վրայ խաչաձև գամեցին ի նախատինս քրիստոնէութեան, իսկ շատ կիներ և օրիորդներ, որոնք չուզեցին գազանաբարոյ թուրքին ձեռքը իյնիլ, բարձր ժայ-

1. Լեռներն ապաստանող այս ֆրնուզիներն էին, որ Ատանայէն Ալի պէյի բռնակին զրկուած նպարներն Սեկի մօտ Ազալը կոչուած տեղը գրաւելով Ֆրնուզ բերին ու անոնց շնորհիւ ապրեցան երկար ատեն, վասն զի իրենց ուտեստները արգէն սպառած էին ու սոստիկ կարտութեան մէջ կը գտնուէին. պաշարի կարավանք տեսնելով հեռուէն ռազմավթերք կարծեր էին, և թէպէտ 200—է աւելի էին բռնակիւր կենդանիները, սակայն հաշիւ 40 բեռը կրցած գրաւել 4 հոգի միայն լինելով այդ յանգուզն գործին ձեռնարկողները:

ներու վրայէ ինքզինքնին վար նետելով անձնասպան եղան: Թըշ-
նամուսյն ձեռքն անցան բացի այս գերիներէն բազմաթիւ կենդանի-
ներ և մեծաքանակ նպարեղէն ամբարուած վանքի և գիւղերու մէջ:

Ֆրնուզի հայոց այս նահանջի ժամանակ երկրորդ անգամ ըլ-
լալով անխուսափելի մահէ մը ազատեցաւ Տ. Բարդուղիմէոս վար-
դապետը իւր ընկերակից Պ. Ապահի և Պ. Նշանի հետ, զորս
ճանչնալով թշնամին իրենց արտաքին կերպարանքէն առանձին ու-
շաղորութեամբ գնտակներու տարափ սը տեղալ սկսաւ իրենց գըլ-
խուն, ինչպէս ի վերջոյ խոստովանեցաւ: Հրամանատար Ալի պէյ
ի ներկայութեան Էտհէմ փաշայի և օտար հիւպատոսաց ու այլ
բազմաթիւ անձանց, սակայն այն գնտակներէն և ոչ մին հանդի-
պեցաւ անոնց. և վարդապետն իւր ընկերներով անփնտս հասաւ
Չէյթուն՝ պարզ կարկուտէ սը բոնուող մարդու սը անսարբերու-
թեամբ:

Ֆրնուզէն զաղթելոյ Չէյթուն ապաստանող վերոյիշեալ

1340 տուն Հայոց հետ հոն ապաւինեցան նաեւ

150 » Աւագ-կալ (Մխալ), որ կը բաղկանայ 14 մանր
գիւղերէ

30 » Ֆէնկ

300 » Արեգին՝ 44 կտոր մանր գիւղերէ բաղկացեալ

15 » Գօզնուզալ

15 » Հաճի տէրէ

ասոր վրայ աւելցնելով 1500 տուն Չէյթուն

բաղաքին բնակիչքը՝ կը ստացուի ընդ ամենր

1500 Չէյթուն

1750 դուրսի եկւորներ

3250 տուն

Այսչափ բազմութիւն հաւաքուելով Չէյթունի մէջ, միւս կող-
մէն գերի ինկած թուրքերն ալ սնուցանելու հարկին մէջ գտնուելով
հայերը՝ Պ. Ալասիի խորհրդով գնդապետ Իֆֆէթ պէյի (գերիներ-

րուն գլխաւորը) նամակ գրել տուին մեծ հրամանատարին թէ՛ « Հայ ջորեպաններու հետ ուտեստ ղրկեցէ՛ք մեզ, սր ապրիւնք, հակառակ պարագային սովամահ պիտի լինինք, նոյնպէս եթէ շարունակէք այրել Հայ գիւղերը՝ այս տեղի իշխաններն ալ տարբեր գիւրք պիտի բռնեն մեզի դէմ » . Գերիներու այս նամակը գրուեցաւ Դեկտեմբեր 7ին :

Այս նամակը տանող թուրք զօրքերուն այսպէս պաճասխանեց հրամանատարը . « Կորիք, անմիտներ, տէրութիւնը շատոնց աչքէն հանած է ձեզ » :

ԳԼ . ԽԷ

ԵԶԻՏԼԷՐԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մինչդեռ Ալի պէյի բանակը Թրնուզի կողմէն այսպէս կը յառաջանար Զէյթունի վրայ, Մուստաֆա-Քէմալի փաշան ալ իւր մեծ բանակովն Ջահան գետն անցնելով եկած բնակած էր Վարդանլը կոչուած բլուրին զիմաց՝ Զէյթունէն 5 ժամ հեռաւորութեամբ :

Կը մօտենար վճռական ժաւր, յորում պիտի որոշուէր Զէյթունի ճակատագիրը՝ յաղթութեամբ հասնելու իւր ցանկացած ազատութեան կամ պարտութեամբ ամեն ինչ կորուսանելու, անցեալ փառքը, ինչպէս և ապագայ յոյսը, մանաւանդ ներկային մէջ վայելած իրենց անսահման ազատութիւնը, շնորհիւ հայկական նորահաստատ վարչութեան, որ հիմնուած էր իրաւանց, արդարութեան ու հաւասարութեան սկզբունքներուն վրայ : Ուստի բոլոր ժողովուրդը ոգևորուած պատրաստ էր իւր անձը զոհելու ի պահպանութիւն այս երջանկաւէտ ու բարերար գրութեան :

Որչափ մեծ էր թշնամւոյն նիւթական ոյժը, նոյնչափ և աւելի

ևս մեծ էր հայոց բարոյական ոյժը, որ կ'ապահովէր իրենց վերջնական յաղթանակը: Այս բարոյական ոյժը կը ներշնչէր իրենց պարաւոր պատերազմական ոգին, երկրորդ՝ կրօնական անկեղծ ու ջերմեռանդ հաւատքը, որով Զէյթունն անմատչելի և անբնաբարելի կը դաւանէին շնորհիւ նախախնամական բացառիկ պաշտպանութեան, երրորդ՝ քահանայից ազատասիրական ոգւով սոււած քարոզները, մանաւանդ մինչև այն վայրկեանին զանազան կէտերու վրայ սղուած մասնաւոր պատերազմներու մէջ իրենց ունեցած յաջողութիւնը:

Յեղափոխականներու և Զէյթունցի խելահաս ու կարևոր անձնաւորութեանց խորհրդով ու համերաշխ գործակցութեամբ ուղարկուած գիտական ամեն կարգադրութիւնք եղած էին և ամեն ոք կը սպասէր տրուելիք հրամանին: Եւ ահա՛ դեկտեմբեր 12ին շաբաթ օր թշնամի բանակէն գունդ մը ձիաւոր զօրք յանդուգն սպայի սը հրամանատարութեան տակ Եզիտլեր կոչուած հայաբնակ գիւղին դրայ քաւել սկսաւ, սակայն գիւղը ապաստանող Պօզպայիրցի և Կարկաւարցի հայոց կողմանէ զօրաւոր դիմադրութիւն տեսնելով ընկրկեցաւ: Հետեւակներէն 5000 զինուոր ալ 4 հատ կրուքի թնդանութներով Ս. Փրկչի վանքին կողմը յառաջացած՝ սկսան ուրակոծել զայն ու երկու անգամ յարձակում գործելով այնտեղ ասրացած հայ ձիախումբի կողմէն սաստիկ դիմադրութեամբ ետ մղուեցան. իրիկուան դէմ երրորդ անգամ լինելով անվեհեր սպայի առաջնորդութեամբ միւս անգամ յարձակեցան, բայց Չօլագեան Փանոսի մէկ գնտակն յերկիր տապալելով հրամանատար սպան՝ անոր ետէն երկու գրնտակներ ալ ուրիշ երկու պաշտօնատարներ իրարու ետէ ձգելով՝ պարտաւորեց յարձակող բանակը խոյս տալ՝ հրամանատարի սպիտակ ձին յիշատակ թողլով մեր քաջ Փանոսին:

Խոյս տուող բանակը վերադարձաւ սակայն իրեն օգնութեան հասնող 2000 զօրքերու ներկայութենէն խրախուսուած և առաջիններէն աւելի կատաղութեամբ յարձակեցաւ վանքին վրայ շրջանակաձև, անոր հաղորդակցութիւնը ամեն կողմանէ կտրելու դիտու-

մով: Շատ տագնապալի էր մերայնոց վիճակը և ներելի չէր այլ ևս մնալ հոն: Ուստի հերոսական քաջութեամբ ճեղքելով թշուա՝ մեաց շղթան տարափի նման տեղացող գնտակներու մէջէն անցան ու ապաստանեցան Մուրթատլար կոչուած հայաբնակ գիւղը, կրակ տալէ յետոյ վանքին շուրջը գտնուած բոլոր շէնքերուն, իսկ վանքն ալ թիւրք զինուորներն այրեցին, ինչպէս այրած էին Ֆրնուզի վանքը. և այսպէս ձմեռնային կարևոր ապաստանէ մ'ալ զրկուեցան:

ԳԼ ԽԸ

ՍԱՆՏՈՒԻ ԿՈՒԻԷԸ. ԳԵՐԵԱՑ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

Հետեևալ օրը կիրակի զեկտեմբեր 3 ն էր. հայկական գունդը 1500—ի չափ պատերազմիկներ Սանտուի կոչուած արևելեան լեռան վրայ մարտկոցներ շինելով պատրաստուեցան նոր ճակատամարտի մը, որ անդի ունեցաւ նոյն օրը խիստ կատաղութեամբ և արիւնահեղ կերպով:

60,000է աւելի զօրաց ահագին բազմութեան առջև ողի ի բռնի չորս ժամ պատերազմելէ յետոյ հայերը ընկճուեցան ուր որեմն և սկսան խոյս տալ դէպ ի Ս. Աստուածածնի վանքը և զօրանոցը, սակայն Սուրէնեան ցեղէն բասիլոսեան կարապետ աղան¹, որ իւր 70—ամեայ ծեր հասակին մէջ իսկ չէր ուզած զուրկ մնալ

1. Այս բասիլոսեանն էր, որ սոյն պատերազմին ժամանակ Զէյթունի մէջ բնակող 26 տուն թուրքերն ժողովելով տարաւ իրեն բերդը պատուպարեց ու մինչև հաշտութիւն կնքուիլը մարդասիրական ամեն խնամք և հոգածութիւն ցոյց տալով անվնաս արձակեց զանոնք իրենց տեղերը, մինչդեռ շատ մը անպաշտպան վայրերու մէջ թուրքերը իրենց տունը ապաստանող գրակից հայերն ամենասուր ցածութեամբ իրենք իսկ սրախողիսղ ըրած են:

այս մեծ պատերազմի փյուռքէն ալ, իրրե տիպար ճշարտա Զէյթունցիի մը՝ որ երբէք կոնակ զարձուցած չէ թշնամոյն առջև՝ չի հանդուրժելով այս վիճակին՝ բարձրաձայն աղաղակեց. « մի փախչէք, տեղէնք, մեր կնկտոցը քէտվը մեռնելուն իսէ՛ հէօս լեռը մեռնոնք նը բարըյէ » :

Քաջ ծերունւոյն սոյն ասպետական խօսք սլաքի մը նման թափանցեց բոլոր փախչողներու սրտին մէջ և ամենը մէկէն վերադառնալով մարտկոցները՝ սկսան շարունակել կռիւը աւելի մեծ եռանդով: Թշնամիք հակառակ իրենց անհամեմատ բազմութեան կամացկամաց կը թուլնային և պատերազմին վայրը 400-է աւելի դիակներ և մէկ թնդանօթ թողլով սկսան նահանջել. բայց անոնց մէկ մասը Պերզինկայի գագաթէն միւս անգամ յարձակելով հայոց մարտկոցը մէջտեղ առին:

Երկու կրակի մէջ մնալով իսպառ ջնջուելու վտանգն ակնհաս կը նշմարուէր, ուստի այլ ևս առանց ժամանակ կորսնցնելու, զօրանոցը և վանքը փախան ամենն ալ իրիկուան ժասը 10-ին տեմնները: Այս ահեղ կռուոյն մէջ նահատակութեամբ ինկած էին Պապիկ փաշայի որդին Աւետիքը, տէր Կարապետ քահանայի որդին՝ Վարդեմարը և ուրիշ 4-5 անձինք: Միշտ պատերազմը կատաղի կերպով կը շարունակուէր նաև Աթլըի, Ռզօր, Աւագ-Կէտիկի, Ախտաղ, Էշէք-մէյտանի և այլն տեղերու մէջ:

Նոյն կիւրակէ օրն էր, որ Զէյթունցի կանայք զայրացած գերի ընկող թուրք զօրաց վատութեան վրայ, որոնք հակառակ իրենց տեսած մարդասիրութեան և վայելած հանգստութեան՝ կ'աշխատէին գաղտնի հրդեհել Զէյթունի տները կառավարական շէնքին կրակ տալով, բոլորն ալ սպաննեցին կացիններով և միս կտրելու դանակներով: Դիւցազն այրերու արժանաւոր գիւցազնուհի կիներ որոնք այլ արիւնահեղ ճգնաժամին փրկեցին Զէյթունը մոխիր ըլլալէ և ներքին սպառնացող թշնամիէ՞ որ այլ պահուն կարող էր աղիտաբեր ըլլալ Զէյթունի շարժման:

Այն օրն էր, որ Ֆրնուզէն փախչող գտէր Բարդուղիմէոս վարդապետ Զէյթուն հասնելով Շուղրի կամուրջին աղբիւրին առջև տեսաւ կին սը արիւնաշաղախ, որ բան սը կը լուար նոյնպէս արիւնոտ: Սուլորական ողջոյնէն վերջ վարդապետը հարցուց անոր. «Մինձ անա շէրք է վրլացոծդ»: — «Ղունախն մէջը կինող էս կերը ջարդիցոնք, էօնինց սուտումուտը կովուլոնք¹», պատասխանեց կինը հայրենասիրական գործ մ'ըրած ըլլալու գոհունակութիւնով: Դեկ. 4ին վերոյիշեալ տեղեր պատերազմը կրկնուեցաւ սաստիկութեամբ: 5ին կատարուեցաւ Քարթոչքօրին պատերազմը: Դեկ. 1ին կրկին Քարթոչքօրի պատերազմը. Դեկ. 7ին Մարաշի կառավարիչ Փաշան մի քանի պատգամաւորներ ղրկեց Զէյթուն, պատուիրելով անոնց որ աշխատին համոզելու հայերին անձնատուր լինելու, գերի զօրքերին ազատելու և եթէ հնար լինի հայոց դիրք և դիճակ քննելու համար: Մարաշի պատգամաւորներ ասոնք էին: Թօրօղլու քահանայ, Պետրոս Սալաթեան, Յարութիւն Մուրատեան, Յովսէփ Տիշէքէնեան և Կօստան Տ. Յովհաննէսեան: Ասոնք Զէյթունցոց կողմէն մի քանի օր բանտարկուեցան և ձեռնունայն ետ ղրկուեցան: Ասոնց հետ Աղբաին նամակ գրեց Մարաշի կառավարչին, թէ Չեր ղրկած մարդիկ խաբերայ լրտեսներ են և մենք կարևորութիւն չ'ենք տար ոչ Չեզ և ոչ Չեր Առաքեալներին: Փաշան կատաղած խեղճ պատգամաւորներուն բանտարկեց, «Թէ դուք գնացիք, աւելի քաջալերեցիք Զէյթունցոց»:

1. «Մեծ մայր, քնչ է լուացոծդ»: — Պալատին մէջը կեցող զօրքերը մեռուցինք. անոնց զգեստեղէնը կը լուանք»:

ԳԼ . ԽԹ

ԻԷՄԷՋԻ ՓԱՇԱՑԻ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄՆԵՐԸ

Սանտուխի կարևոր դիրքերը գրաւելով Հայոց ձեռքէն՝ Չէյթու-
նի գրաւումն այլ ևս ապահովուած կարծեց թշնամին, ուստի ընդ-
հանուր հրամանատար Մուստաֆա-Րէսզի փաշա բանակը հրաւի-
րեց Հայոց գլխաւորները նոյն պատերազմին հետեւեալ երկուշարթի
օրը՝ սուլթանին իրատէս անոնց հաղորդելու համար: Մերայինք
արդէն պատեհութիւն կը փնտոէին թուրք բանակը լրտեսելու հա-
մար, վասն որոյ սիրայօժար յանձն առնելով այս հրաւէրը՝ քանի
մը գլխաւոր անձինք իբրև պատգամաւորք գնացին փաշային մօտ:

Հրամանատարը ցոյց տալով անոնց կայսերական պատգամա-
գիրը՝ ըսաց: «Վաղը Չէյթուն պիտի մտնեմ և 15 տարուանէ
վեր ու 60—էն վար եղող բոլոր ժողովուրդը սուրէ պիտի անցը-
նեմ ըստ բարձրագոյն հրամանի, և կենդանի մնացածները Պա-
զարճը² պիտի բնակեցնեմ. և որպէս զի այս նոսկալի պատուհա-
սէն գերծ մնաք՝ փութացէք կատարել հետեւեալ պահանջներս: —

Ա. Նազարէթ իշխանը (առաջ շաւուշ) և յեղափոխական առաքե-
լութեան բոլոր անդամները պէտք է ինծի յանձնէք.

Բ. Այն Չէյթունցիները, որ այդ յեղափոխականաց գործակից
ըլլալով կարևոր գեր կատարեցին այս պատերազմին մէջ, նոյնպէս
յանձնէք.

Գ. Չօրանոցը՝ մէջի եղած ամեն ռազմամթերքներովը, վանքը
և գերի ինկած զօրքերը ինծի դարձնէք:

2. Պազարճը Մարշու հարաւային կողմը կ'իջնայ՝ 7 ժամ հեռու. գոյմազամ-
լէզ մընէ և ապականեալ օդ մ'ունի:

Դ. Ամեն ունեցածնիդ—զէնք, ստացուածք, կահ—կարասիք և անասուններ թողլով մի միայն ձեր կանանց ու զաւակաց հետ բանակը գալով անձնատուր ըլլաք:

Մերայինք առերես՝ յանձն առնելով այս պայմանները թոյլտուութիւն խնդրեցին մեկնելու, հրամանատարը քիչ մը դժկամակուքեամբ թողուց զանոնք, սակայն բանակէն բաւական հեռանալէ յետոյ գնտակներ արձակել տուաւ անոնց վրայ, ոմանց ալ ժամացոյցը և ստակները կողոպտեցին անարգալից խօսքերով. գնտակներէ վիրաւորուեցան պատգամաւորաց հետ բանակը գնացող Մարաշցի հայ կաթոլիկ վարդապետը թե՛ն և բողոքականաց քարոզիչ պատուելին ոտքէն, և առանց ուրիշ փաստ սը կրելու կարողացան հասնիլ Ձէյթուն:

ԳԼ . Ծ

ԶՕՐԱՆՈՑԻ ԱՅՐՈՒՄԸ

Ի հարկէ այս ծանր և անպատուաբեր պայմանները անկարելի էր որ ընդունուէին, ընդհակառակն վճռեցին նոքա միաբան կուռիչ մինչև իրենց վերջին շունչը և արեան վերջին կաթիլը: Այս ոգւով հարկ եղած նորանոր կարգադրութիւններն ալ արին անյապաղ, խրախուսուելով մանաւանդ պատգամաւոր Բասիլոսեանի և իւր ընկերաց քաջալերիչ խօսքերէն, որք Ձէյթունցւոց սովորական եղած ձեւով կը կրկնէին անդազար «հիշ մի վախէք, տեղէնք, չիրքուր պիտի նընը՝ էն կուռը—ինչ որ պիտի ըլլայ՝ այն կ'ըլլայ»:

Իէմզի փաշան տեսնելով, որ իւր պահանջներն անգործադրելի մնացին և անձնատուութեան համար ո՛ր և է շարժում չի տեսնուիր հայոց կողմանէ՝ վճռեց վերսկսիլ պատերազմը և քալիչ նախ զօ-

բանոցին վրայ, որ հայոց ձեռքը անցնելէն յետոյ ուղղափառական կարևոր փոփոխութեանց ենթարկուած էր, և այժմ իբրև մարտկոց կը ծառայէր հայոց: Յարձակումն սկսաւ դեկտեմբեր 6 շորեքշարթի օրը սառտիկ ուժով, բայց մեծ կորուստնով ետ սղուեցաւ. շարունակեց իւր յարձակումներն այնուհետև ամեն օր տարբեր ժամանակներու մէջ, մերթ առաւօտը, մերթ երեկոյին, մերթ գիշերը, և ամեն անգամին ալ իւր զօրքը տասանորդելով ետ կը դառնար ձեռնունայն: 20 օրի չափ գրեթէ այսպէս շարունակ աշխատեցան գրաւել զայն, բայց չի յաջողեցան:

Վերջապէս օր սը օգին մէջ տիրող թանձր մտախուղէն օգտուելով գաղտագողի ու լռելեայն մեծ թուով եկան ապաստանեցան զօրանոցին մօտ գտնուած երկու մեծ շէնքերուն և սզկիթին մէջ: Զայդ տեսնելով հայերը՝ զօրանոցը կրակեցին ներսէն և իրենք գաղտնի դնել մը-որ վերջը բացած էին-փախան Զէյթուն առանց տեսնուելու: Ընդամենը 400 հոգի:

Թշնամիք կարծելով թէ այլ ևս թակարդին մէջ ընուած են հայերէն իրենք ալ դուրսէն կրակ տուին զօրանոցին, և այսպէս երկրորդ խիստ կարևոր դիրքէ մը և ձմեռնային ապաստանէ մը զրկուեցան: Ամբողջ երկուք ու կէս ամիս մնացած էր այն հայոց ձեռքը:

ԳԼ. ԾԱ

ՎԱՆՔԻՆ ԽՄԲԱԿՈՄՈՒԹԻՒՆԸ. ԵՆԻ-ՏԻՒՆԵԱ ԵՂԻԱ

Թշնամիք հետզհետե՛ յառաջ գալով Պերզինկայի ստորոտը Ղաթ անուն տեղը՝ դիրքեր բռնեցին Չէյթունէն մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ ու սկսան այնտեղէն ուժակոծել Ս. Աստուածածնի վանքը: Էյլէնճեցի խումբ մը հայ գիւղացիք, որ Պերզինկայի քարայրին մէջ ասրացած էին կանխաւ ու վրաններէն դուրս ելլող ամեն զօրքերը գնտակահար կը տապալէին, տեսնելով այսպէս վանքին ուժակոծութիւնը՝ Թնդանօթնձիգն ալ սպանեցին: Այս բանը սեծ վախ ձգելով Թշնամեաց վրայ՝ Թնդանօթն ալ հոն ձգեցին փախան, ու վանքն անվաս ազատեցաւ:

Այս անակնկալ օգնութենէն առաջ վանքը ապաստանող հայերէն ուսանք կը մտածէին կրակ տալ անոր՝ որ Թշնամեոյն ձեռքը շինի, սակայն Ենի-Տիւնեա Աւետիս աղայի որդի Եղիա աղան հակառակելով այս խորհուրդին՝ արգիլեց զայն:

Յաւիտենական անմահ յիշատակաց արժանի է այս ազնիւ ու ճշմարտապէս հայրենասէր անձի օրինակելի՛ քաջագործութիւնը, որ խիստ վհատեցուց Թշնամին իւր մղած վճռական ճակատամարտի մէջ, և որ Թերեւս ամենամեծ ազդեցութիւնը ունեցաւ Չէյթունի ճակատագրին վրայ:

Եղիա աղան ձմրան այն սաստիկ ցուրտ եղանակին գիշեր ատեն 50 արիասիրտ հայերով Պերզինկայի շինէն «Ես սուրբ Փրկիչ» ըսելով յանկարծ յարձակեցաւ Թշնամեոյն բանակին վրայ, սուսերամերկ իյնելով շփոթած զօրքերուն մէջ 400—էն աւելի գիակ փոեց գէտինը և 20 հատ մարթին ու մէկ վրան խլելով անոնցմէ՝ հեռացաւ. իւր քաջաբազուկ ընկերներէն 3 հոգի միայն զոհ տա-

լով իրենցը արտաքոյ կարգի յանդգնութեանը համար: Այս ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Գեկ. 10ի գիշեր: Ասոնց մեկնելէն վերջն ալ զօրաց մէջ տիրող խառնաշփոթութիւնն ու սարսափը շարունակուելով՝ իրար կը ջարդէին անգիտաբար, որով մեծապէս քասուեցան և խիստ շատ վհատեցան: Այն ատենն էր, որ Մարաշցի Հաճի Եասին օղլու հարիւրապետը և չերքէզ պէյիբը յայտարարեցին Մուստաֆա-Րէմզիի, թէ անկարելի է առնել Ձէյթունը. և նոյն իսկ անոնց նահանջը թակարդ մ'է Օսմանեան բանակին: «Այս եղանակաւ, կ'ըսէին պէյիբը, 30 տարի առաջ ջարդեցին 756 չերքէզներ կոտորածի ձորը՝ Ազիզ փաշայի պատերազմին ատեն»:

Գոռոզ հրամանատարը, որ քիչ ժամանակ առաջ կը մտածէր ամբողջ Ձէյթունը հիմնայատակ կործանել ու ժողովուրդը սուրէ անցընել, այժմ սկսաւ գլխիկոր ու սրտաբեկ խորհիլ, թէ Բնչպէս կրնար ելք սը գտնել այս գժուարին կացութեան. խը երկնաստիճան բարձրութենէն խոնարհեցաւ մինչև հաշտութիւն խնդրելու նուաստութեան:

Խը կողմանէ վերոյիշեալ Հաճի Եասին օղլու հարիւրապետը նամակ գրելով Նազարէթ իշխանին՝ կ'աղաչէր որ աշխատի հաշտութիւն գոյացնել Ձէյթունցոց և թուրքաց միջև, որուն ի վարձատրութիւն կը խոստանար սուլթանին կողմանէ հազարապետ կացուցանել զինքը Ձէյթունի: Եղիա աղան, որ Նազարէթ իշխանի մերձաւոր ազգականն էր, համոզեց զայն որ չի պատասխանէ անոր: Նամակը կրկնուեցաւ ու երրորդուեցաւ՝ բայց դարձեալ անպատասխան մնաց:

Այս ատեն Րէմզի փաշան յուսակտուր հեռագրեց սուլթան Համիտի, թէ 110,000 զօրքով անկարելի է գրաւել Ձէյթունը, եթէ 50,000 զօրաց նոր քանակ մն'ալ օգնութեան չի հարնի:

Սուլթանը սրտնեղած պաշտօնանկ արաւ Րէմզին որպէս ապիկար զօրապետ սը և անոր տեղ նշանակեց Էտհէմ փաշան ընդհանուր հրամանատար Ձէյթունի բանակին:

Բէմի փաշա յուսակտուր եղած էր ոչ միայն արևելեան բանակի այսպէս տկարանալէն, այլ նաև Ալի պէյի հրամանատարութեան տակ գտնուող արևմտեան բանակի ծանր կորուստներ կրելէն: Վասն զի բողոքը քիչ մը ժամանակ Համիտի այս հաւատարիմ գործակալին ալ քթին խնդալէն վերջը՝ երես գործուցած էր անկէ:

ԳԼ. ԾԲ

ՀԱՅ ԹՆԴԱՆՕԹԱՋԻԳԸ ԵՒ ԹՈՒՐԿ ԹՆԴԱՆՕԹԱՋԻԳԸ

Ալի պէյ Ֆրնուզը գրաւելէն յետոյ եկաւ Աւազ-կալ, որուն բնակիչներն արդէն գաղթած էին Չէյթուն, և ամայացած բոլոր գիւղերն այրեց ու սկսաւ գէպի Չէյթուն քաղել: Նոյն ուղղութիւնը բռնեցին նաև չերքէզները հիւսիսային արևմտեան կողմը կէտիւկ կոչուած տեղէն իրենց հրամանատար Մէհէմէտ պէյի առաջնորդութեամբ, ու հասան մինչև Հէձիսնց քարտը կոչուած տեղը, ուր պեկտեմբեր 7 հինգշաբթի օրը սաստիկ պատերազմի բռնուելով՝ հրամանատար Մէհէմէտ պէյը սպաննուեցաւ 25 հոգի ուրիշ չերքէզներու հետ: Առով մեծ լքում առաջ եկաւ չերքէզաց մէջ, վասն զի անոնց համար մէկ պէյը 1000 մարդ կ'արժէր: Հայք կորուսին միայն Ուսկանեան խաչերը Չէյթունէն և տէր Յովակիմի որդի Պողոսը Աւազ-կալ գիւղէն:

Դեկտեմբեր 8, ուրբաթ օրն ալ նմանօրինակ կռիւ մը տեղի ունեցաւ Եաղուպեան թաղի գերեզմանատան մօտ, ուր հասած էին Ալի պէյի 35,000 զօրքերը ֆեյրէր ախներ (քարայր աներ) կոչուած տեղէն և ամբողջ Սօլազ-տէտէի լեռը գրեթէ ծածկած էին մարդով, մինչդեռ մեր մարտկոցներուն մէջ կը գտնուէին միայն 1000—

չափ հայեր: Պատերազար տեեց 4 ժամ յոյժ արիւնահեղ կերպով, բայց տակաւին ո՛չ մին և ո՛չ միւսը կ'ուզէր պարտութիւն խոստովանիլ:

Այս անհաւասար կուսյն ի հեռուսա հանդիսարես եղող Տ. Բարդուղիմէոս վարդապետը այն պահուն զօրանոց կը գտնուէր իրեն ընկերացող Պ. Ապահի, Շամր-Քէշիշեանի և այլոց հետ-պատերազմի սկիզբէն մինչև վերջը իրեն միակ զօրավիգ հանդիսացող անկեղծ ու ջերմեռանդ հաւաաքի զօրութեամբ ուզեց վերջ տալ այս կուսյն ալ՝ ահաբեկելով թշնամին:

Թուրքաց բազմաթիւ թնդանօթներուն դէմ զօրանոցի բակին մէջ կար միայն մէկ թնդանօթ (միւսը Քերծեւ սարած էին), զոր մերթ ընդ մերթ կ'արձակէր Շամր-քէշիշեան թշնամի բանակին վրայ: Վարդապետը «Պահպանիչ» մը կարդալով քաջարի հերոսապետին վրայ՝ առաջարկեց անոր, որ թնդանօթին բերանը ուղղակի թուրք ոմբաձիգին վրայ դարձնելով կրակ տայ. կատարուեցաւ վարդապետին խնդիրը և ումբը առանց վրիպելու գնաց ջարդակոտոր արաւ Ալի պէյի ոմբաձիգը՝ մեծ սարսափի մէջ ձգելով հրամանատարը և բոլոր զօրքերը, որոնք սկսան նահանջել օգնութիւն խնդրելով միանգամայն Րէմզի փաշայէն: Այս պատերազմին մէջ 30 հոգի կորսնցուցին թուրքերը և 3 ալ հայերը:

Հասաւ պահանջուած օգնութիւնը, սակայն օրը տարածամած ըլլալուն չի կրցան շարունակել պատերազմը և երկուստեք գաղար առնելով հետևեալ օրուան համար ծրագիրներ կը պատրաստէին: Թանձր մառախուղով ու միգամած օդով մը լուսացաւ վերջապէս չորեքշաբթին և հայերը առանց սպասելու թշնամուսյն պատերազմի յալտարար նշանին, փութացին իրենք գործադրել իրենց ծրագիրը՝ պարագայէն օգտուելով:

ԳԼ . ԾԳ

ԱՎ ԳԷՑԻ ԲԱՆԱԿԻՆ ԽՈՐՏԱԿՈՒՄԸ

150 կտրիճ հայեր առջևնին ունենալով 10,000-է բաղկացեալ սև այծերու երամակ մը դիմեցին դէպ ի Ալի պէյի բանակը: Միշտ կողոպտելու և յափշտակելու վարժ ձրիակեր թուրքերը տեսնելով այս մոլորեալ հօտի ստուար խումբը՝ ուրախութեամբ յարձակեցան անոր վրայ, ջանալով ամեն մին հարուստ աւար մը խլել անկէ:

Այս ընդհանուր իրարանցումի ժամանակ մեր 150 սպառազէն քաջեր, որը հրացանի հարուածներով, որը սուսերամերկ յարձակելով բանակին վրայ շատ մարդիկ ջարդեցին: Նոյն իսկ թուրքերը այս անակնկալ հարուածէն խոռված և մտախուշին պատճառաւ ալ բոլորովին շփոթած՝ սկսան մէկզմէկ կոտորել, այնպէս որ կանոնաւոր կերպով մղուած պատերազմներէ շատ աւելի սուղի նըստաւ այս. որովհետև նիւթական մեծ կորուստէն զատ բարոյական թուլութիւն ձգեց զօրքերու մէջ որ շատ աւելի վտանգաւոր է քան նիւթական տկարութիւնը:

Այս ընդհանուր սրտաբեկութեամբ անոնք չի կարողացան այլ եւս քայլ մ'իսկ առաջ քաշել դէպ ի Զէյթուն, թէ և Լաճակ քերեթի վրայ ալ 17 օր անընդհատ պատերազմ մղեցին՝ ջանալով կարսի կամուրջն անցնիլ. սակայն անկարելի եղաւ սաստիկ դիմադրութիւն տեսնելով իրենց դէմ և բաւական կորուստներ կրելով: Այս կուռյն զոհ գնացին մենէ Մերկենեան Պապազան և ուրիշ երկու անձինք:

Իրաց այս վիճակին մէջ Հալէպէն եկաւ նորրնտիր հրամանատար Լատհէմ փաշան, որ մի քանի անյաջող պատերազմներէ վերջ՝

պարտաորեցաւ ինքն ալ իւր նախորդին նման օգնական նոր բանակի մը անհրաժեշտ պէտքն զգացընել սուլթանին, առանց որոյ Չէյթունի նուաճումն անկարելի ըլլալը յայտարարելով:

Մուստաֆա-Քէսզի փաշայի և իւր յաջորդ Էտհէմ փաշայի այս միօրինակ յայտարարութիւնք անժխտելի ապացոյցներ էին Չէյթունի ճշմարիտ յաղթանակին և օսմանեան բանակի տկարութեան, ուստի փութաց սուլթանը դեսպանաց միջամտութիւնը խնդրելու Դեկտեմբ. 15-ին հիմնական հաշտութեամբ ևր պատերազմին վերջ տալու համար: 1896 Յունվար 5 ին թուրք զինուոր մը ճերմակ գրոշակ բռնած մի հեռագիր բերաւ Չէյթուն, որ հեռագրուած էր Հալէպի հիւպատոսների կողմէն, Մարաշէն, որոնք եկած էին այն տեղ և կուղէին Չէյթուն գալ հաշտութիւն կայացնելու: Հեռագրի թուականն էր 1895 Դեկ. 23 թիւ:

Հիւպատոսներ ստորագրած էին հեռագիրը իրենց յասուկ ստորագրութեամբ և ահա,

Երբխանաքիք, ուսական	Հիւպատոս.
Բարթէլլմի, ֆրանսական փոխ	»
Պարնէրան, աւստրիական	»
Բարընհէմ, անգլիական	»
Վիթզ, իտալական	»
Չուլէնկըր, գերմանական	»

Չէյթունցիք այս հեռագրի վրայ երկար բարակ թեր ու գէմ վիճարանութենով յետոյ, պատասխանեցին թէ՛ եկէք: Հիւպատոսներ 1896 Յունվար 1 ին մտան Չէյթուն, ուր գեո պատերազմը այս ու այն կողմ սուլորական սաստկութեամբ կը շարունակուէր: Հաշտութեան պայմանների մասին սկսան բանակցել Յունվար 15 թուին, որ վերջացաւ պատուաւոր հաշտութեամբ նոյն ամսոյ 28ին:

ԳԼ. ԾԴ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՆԵՏԵՒԱՆՔԸ

Ամբողջ պատերազմը տևած էր 45 օր 110,000 հոգի է բաղկացեալ հսկայական ուժի մը գէմ՝ 6000 հայերու ընդդիմադիր ուժով մը, թշնամւոյն 13 թնդանօթին պէմ-որ 3800՝ ուսմբ արձակած էր-հայերը ունէին 2 թնդանօթ զօրանոցէն գրաւուած. այսու ամենայնիւ թուրք բանակի թապուր քեարիպիի վկայութեամբն իսկ հաստատուած է, որ բաց ի անկանոն զօրաց կորուստէն և ցուրտի պատճառաւ և թէ գնդակահար փասուածներէ՝ 32 վաշտ կանոնաւոր զօրք փճացած են: Ըստ գեղին տետրակ (էջ 84-85) 1895-96 ի հաշւոյն, թշնամւոյն կորուստը 20,000 էր, 13,000ը կանոնաւոր զօրք, իսկ մնացեալ պաշը պօզուք: Բանակը կը բաղկանայ եղեր 50,000 զօրքէ, 20,000ը կանոնաւոր և 30,000ը պաշը-պօզուք:

Սակայն մեր քաղած ճշգրիտ պատմութիւնը, թուրքական աղբիւրներէ, թապուր-քիաթիպի, Մուսսպաֆա էֆէնտիի զրաւմածին նայե-

1. Թշնամի բանակին հետ սաստիկ պատերազմը՝ 1895 գեկտեմբեր 6. շորեքշարթի օրէն սկսելով մինչև 24 տեւեց. այդ միջոցին մէջ թուրքին կողմանէ արձակուած ուսմբերուն թիւն է. —

գեկտ. 6	դշ.	300	ա.	գեկտ. 14-15-16	եշ. ուր. շք.	594	ա.
7-8-9	եշ. ուր. շք.	470	»	17-18	կեր. բշ.	138	»
10	կեր.	98	»	21	եշ. երեկոյէն մինչ. առ.	667	»
11	բշ.	395	»	22	ուր.	90	»
12	դշ.	182	»	23	շք.	298	»
13	դշ.	345	»	24	կեր.	223	»
զուժար 1790				զուժար 2010			
Համապուժար 3800				որոց 170-ը չէ պայթուած:			

լով բանակը կը բաղկանար 110,000 զինուորէ: 40,000ը կանոնաւոր և 70,000ը պաշը-պօզուք (անկանոն, քիւրդ, թուրք և չէրքէզ խուժան):

Գեղին տետրակի մէջ նշանակուած հաշուին և Մուստաֆա էֆէնտիին տուած հաշուին մէջ հակասութիւնը կայ: — Մուստաֆա էֆէնտիին ըսածին նայելով, թշնամեոյն բանակը 25,600 սարգ կուսանցուցած է, մինչդեռ հայոց ուղղակի պատերազմին մէջ ունեցած կորուստն է 71 անձ, իսկ յետոյ թուրք զօրաց մէջ ինկած տարափոխիկ հիւանդութիւնն Հայոց մէջ ալ ճարակելով՝ բնիկ 2էյթունցիներէն 500 հոգի և գաղթական հայերէն ալ 3000 հոգույ չափ զոհ տարաւ ամեն սեռէ ու հասակէ:

Այս համաճարակն յառաջ եկաւ գլխաւորապէս անթաղ մնացած դիակներու և ահագին քանակութեամբ անսուաղութեամբ սատկած անասնոց գարշահոտութենէն: Հայոց հիւանդութեան պատճառ կրնայ համարուիլ նաև անլի (անաղի) հացի և կերակրոյ գործածութիւնը, վասն զի սակաւ քանակութեամբ գտնուած աղը պատերազմի ժամանակ սպառելով, 1000 տրամ աղը մինչև 150 գահկանի բարձրացած էր:

Այս առթիւ պէտք է յիշատակել Պալճեան, Կիւլլանէսեան, Բասիլոսեան, Մերկենեան, Չազըրեան, Անդրէասեան և այլ կարող տուներու եղբայրսիրական և ընկերսիրական առատաձեռնութիւնը, զոր իր հանդէս բերին սքանչելի ազնուութեամբ, ինքնաբերաբար անկարողներու մէջ հաւասարապէս բաժնելով իրենց ունեցածը—հաց, աղ, լրգեղէն, վառօդ, կապար և այլն:

Պատմական ոսկեղարը կամ քրիստոնէական թուականներու առաջին օրերը վերադարձած էին կարծես, յորում ամենայն ինչ հասարակաց էր և ոչ ոք իրեն կը վերապահէր բան սր՝ որպէս ուրոյն սեփականութիւն: Երջանիկ օրեր—արդիւնք անկեղծ սիրոյ ու ճշմարիտ եղբայրութեան: Անմոռանալի է մանաւանդ Պալճեանց մատուցած զոհողութիւնը, ըստ իրենց նախնական բարի սովորու-

թեան, որով ամբողջ Ձէյթունցւոց երախտագիտութեանը արժանա-
ցած են, ինչպէս Թեհիրլիցւոց կուռն, Խուրշիա և Ազիզ փաշանե-
րու պատերազմաց ատեն՝ այս անգամ նալ կարօտ հայերու պէտքերը
հոգալէ զատ զօրանոցի մէջ գտնուող հայ պատերազմիկներուն շա-
րունակ մէկեօղ քուֆտօ¹, չամիչ, պաստեղ, սուճուզ և այլն կը
դրկէին:

Այս 45 օրեայ ահեղ պատերազմին մէջ Բէմզի և Էտհէմ
փաշաները սուլթան Համիտ Բի փափագին համեմատ բոլոր Ձէյ-
թունցիները բնաջինջ կորսնցնելու ծրագիրը եթէ չի յաջողեցան
գործադրել, գէթ անոնց պարտէզներու և այգիներու ամեն ծառերը
արմատախիլ ընելով ամառի անապատ մը դարձնելու մեծ քաջու-
թիւնն ունեցան, մարտոց գլուխներու տեղ ծառոց բունները կտրե-
լով իրենց գազանային կրից յագուրդ տալ կարծեցին. գիւղեր և
աւաններ—թուով 93—, նաև եկեղեցիներ ու վանքեր այրելով նուե-
րական պարտականութիւն մը կատարած համարեցին. և այդ է
արդէն իրենց կոչումը:

Ո՞ր դարու մէջ ալ ապրի թուրքը՝ Մոնկուլը միշտ Մոնկուլ է,
վայրենի և անուայ, թշնամի քաղաքակրթութեան, թշնամի յա-
ռաջագիմութեան, կը քանդեն, միշտ կը քանդեն՝ առանց երբէք
շինելու. — բուերու նման աւերակներու վրայ կուգեն իշխել: Մոն-
կուլական ամեն վայրագութեանց իսկատիպ պատկերը և ճշմարիտ
մարմնացումն եղզղ սուլթանը չենք գիտէր ինչ մտքով յանկարծ
հաշտուելու որոշում առաւ այժմ, որուն իբրև միջնորդ՝ Պօլսոյ
գեսուպանատանց հրահանգովը Ձէյթուն եկան մեծ տէրութեանց Հա-
լէպի հիւպատոսք, և Հայոց երևելիները որոնք յեղափոխականները
ի ժողով գումարելով՝ յետ ընդերկար բանակցութեան՝ համաձայ-

1. Մտով ու ձաւարով պատրաստուած կերակուր մ'է գնտաձև, զոր շատ կը
տիրեն Ձէյթունցիք:

նութիւն գոյացուցին հետեւեալ պայմաններու վրայ: « Բարդուղիմէոս վարդապետը լիազօր Ներկայացուցիչ կարգուեցաւ Զէյթունի Հայոց կողմանէ, որ իրեն խորհրդակից առաւ պարոն Աղասին զէյթունի հանրութեան հաճութեամբ:

ԳԼ. ԾԵ

ՁԷՑԹՈՒՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

1. Զէյթունցիներն անպայման կերպով կը մերժեն յանձնել օսմանեան կառավարութեան իրենց նորեկ պարագլուխները՝:
2. Զէյթունի «նորեկ» վեց պարագլուխները պիտի ձգեն օսմանեան հողը. Բ. Դուռը երաշխաւորութիւն կուտայ 6 պետութիւններու է. Պօլսոյ ներկայացուցիչներուն, որ այլ «նորեկներուն» մեկնումը մինչև Եւրոպա պիտի կատարուի ապահով ու անփնաս կերպով և հարկ եղած պատուով, օսմանեան տէրութեան ծախսով:
3. Բանակցող հիւպատաներու միջոցաւ դեսպանները երաշխաւորութիւն կու տան 6 «նորեկ» պարագլուխներուն Յօդ. 2-ի ճշգրիտ գործադրութեանը, նոյն եղանակաւ՝ որպէս կը կատարուի եւրոպական հպատակներու և հիւպատոսներու նկատմամբ:

---

1. Հակառակ պարագային Զէյթունցիները կը սպառնան շարունակել պատե-
րազմը. Զէյթունցիները ուր նպատակով ունեցեր արին արդէն:

4. Կատարեալ և ամբողջական ներուժ ոչ միայն Զէյթունցիներուն, այլ և այն տեղ ապաստանած զիւղացիներուն, ճամբորդներուն և հայ հրոսակային խումբերուն:
5. Պիտի հաստատուի մի քրիստոնեայ կառավարիչ, որ պիտի ընտրուի երոպական պետութիւններու հաւանութեամբ:
6. Զէյթունի ոստիկանութիւնը, հարկահանները, ոստիկանները, զինուորները և կառավարական պաշտօնեաները պիտի ընտրուին և կազմուին նոյն իսկ Զէյթունցիներէն:
7. Զէյթունցիները չը պիտի վճարեն յետամնաց տուրքեր (պագայէ) և հինգ տարուայ պայմանաժամով տուրք վճարելէ ազատ պիտի լինին¹:
8. Հաստատումն հարկերու համեմատական դրութեան—խրաքանչիւրի կարողութեան համեմատ:
9. Զէյթունցիներու կեանքը, ինչքը, պատիւը և կրօնական ազատութիւնը կ'ապահովուի և կ'երաշխաւորուի երոպական պետութիւններու կողմէն:
10. Զէյթուն ապաստանած բոլոր հայ զիւղացիներու, ինչպէս և թիւրքիոյ այլ և այլ վայրերէն եկած և այնտեղ գումարուած բոլոր հայ խումբերու և անհատներու ապահով և անփնաս վերադարձը իրենց տեղերը պիտի կատարուի բանակցող հիւպատոսներու անմիջական հսկողութեան տակ:
11. Զէյթունցիներու ձեռքով զօրանոցէն զրաւուած պատերազմական զէնքերու (մարթիւնիւններու և երկու թնդանօթի) յանձնումն օսմանեան կառավարութեան՝ այն պայմանով սակայն, որ Զէյթունի շրջակայ գաւառներու ա-

1. Զէյթունն ունէր իբրև պազըյէ ամեն տեսակ տուրքերէ զատ, ինչպէս օր. տասանորդական, զինուորական, կալուածական և այլն, նոյնպէս և երկրագործական դրամատունէն պանրայէն՝ մօտ 70,000 ոսկի փոխառութիւն ըրած էր:

մեն թուրք և չերքէզ գիւղացիներէն նոյնպէս վերցուին նոյնօրինակ զէնքերը: Չէյթունցիներուն պիտի մնան իրենց սովորական զէնքերը:

12. Համաձայն Չէյթունցիներու մերժման՝ առոնք չը պիտի վերաշինեն այրուած զօրանոցը. — այդ վերաշինութիւնը կը վերաբերի օսմանեան կառավարութեան:
13. Օսմանեան բանակը պիտի ձգէ Չէյթունի գաւառակը և հեռանայ, միայն պիտի մնայ մի գունդ զինուոր, այդ գունդը որ և է իրաւունք չունի միջամտելու Չէյթունի բոլոր ներքին գործերուն և անոր խաղաղութեան պահպանման:
14. Եւրոպական բանակցող հիւպատոսները Չէյթունէն չը պիտի մեկնին մինչև ներկայ պայմանագրի տրամադրութիւններուն անթերի գործադրութիւնը¹:
15. Եւրոպական պետութիւնները Մարաշի մէջ հիւպատոսարաններ պիտի հաստատեն. ասոնց պաշտօնը պիտի լինի հսկել Չէյթունի նոր ընթիմի պահպանութեանը, մշտական գործադրութեանը և կիրառութեանը²:

Տասն և վեց յօդուածէ բաղկացեալ սոյն պայմանագիրը սուլթան Համէտ Բ.—ի կողմանէ ընդունուած և պաշտօնապէս վաւերացուած է, սակայն մասամբ միայն գործադրուած է քրիստոնեայ տեղակալի մը հաստատմամբ, միւս տրամադրութեանց կիրառու-

1. 14 Յօդուածին համաձայն Չէյթունցիներու կողմէն պաշտօնական բանակցողները պահանջ գրին նաև միջազգային երաշխաւորութեան պայմանի մը տրամադրութեան, Չէյթունի նոր ընթիմի պահպանման համար ընդգէմ ամեն անակնկալներու օսմանեան քաղաքական և զինուորական իշխանութիւններու կողմէ:

2. Ներկայ պայմանագրին բոլոր տրամադրութիւններու զօրութիւնը կը տարածուի Չէյթուն քաղաքի և իր շրջակայ 100-ի մօտ գիւղերուն վրայ առոնց մէջ հջաւելով 10-ի շափ թուրքաբնակ գիւղերն ևս հայ գիւղերու քանդները Անտրունի և իջ նահիէի կը պատկանին:

Թիւնը դեռ կը յապաղի միշտ յետսանգուերով թուրքական ծանօթ քաղաքականութեամբ:

Պատուարժան ընթերցողաց շմոնանք յիշելու պարոն աղասեանց գաղափարական ձգտումները, ասոնց վեցն ալ գրեթէ շատ թերի կողմեր ունէին, բայց և այնպէս սա առաւելութիւնն ալ չուրացուիր որ իբրև անձնուրաց՝ Հայ ազգին ազատութեան սիրոյն համար պատրաստուած զոհեր էին. դիւանագիտութեանց մէջ ալ վախճան արիւնք ինքնին յայտնի եղած են այս պատմութեանց մէջ: Զէյթունցիք այս հիւրերը միշտ կը խնամէին, որպէս զի չ'ըլլայ որ՝ մէկուն մ'ազը պակսի, սա մտածմունքով որ զարիւր են՝ մենք մեռնինք ալ նէ՛ հոգ չէ՝ կ'ըսէին. անհունս ուրախացան որ անոնց մէկուն ալ քիթը չարիւնեցաւ: Ի վերջոյ ալ այս վեց պարոնները Եւրոպա ուղեորեցան շնորհիւ Զէյթունցւոց յանդուսներին: Սոյն պատմութեանց մանրամասնութիւնք հետեւեալները են:

Բանակցութեանց մէջ Էտհէմ Փաշայի և հիւպատոսներուն առաջին պահանջը այս վեց պարոնայքն էին. որպէս զի Էտհէմիս յանձնուին այն ալ Պոլսոյ Սուլթանին նուէր դրկէ, ուր ուզածնուն պէս բզքտեն: Երբոր Զէյթունցիք այս անիրաւ կարգադրութիւնը լսեցին, բոլորովին յուզուած, անմիջապէս ժողով գումարեցին և որոշեցին այդ պահանջը բացարձակապէս մերժել. հակառակ պարագային պատերազմը նորոգելու ու շարունակելու պատրաստ էին: Հետևապէս Փրնուզի վանահայր Բարթոլոմէոս վարդապետը իրենց կողմէ լիազօր ներկայացուցիչ կարգեցին հիւպատոսաց և Էտհէմի ժողովի նիստին մէջ բանակցութեանց՝ հանդէպ մաքառելու համար. ուստի հիւպատոսաց ժողովին բացման նախ և առաջ կրկնեցին իրենց առաջարկը, այսինքն օտար հիւրերու: Էտհէմ փաշայի յանձնուիր. անվեհեր վարդապետը բացազանչեց «ատիկա ոչ կարեմք» և սա ալ աւելցուց ըսելով որ՝ — միթէ կարելի է զարիւր մարդիկ թուրքի ձեռք յանձնել. չէք գիտեր թէ Զէյթունցիք վեհանձն

բնաւորութեան տէր մարդիկ են. ոչ թէ մարդ, այլ հաւ մը անգամ թուրքի ձեռք չենք տար. այդ սարկութիւնը չենք ընդունիր և դուք դեռ պնդել կը կամիք. միթէ՞ կ'ուզէք որ պատերազմը շարունակելու նշան յայտարարեմ, ոչ թէ անոնք ձեզի կը յանձնենք այլ իբրև հայ, իբրև Զէյթունցի պէտք է որ անոնք մեզի հետ մէկտեղ բանակցութեանց մասնակցին: — Այս խօսքին վրայ բանի մը վայրկեան լուծիւն տիրեց, տեսան թէ դժուարութեան բաղթեցան. ուստի հիւպատոսը փաշային հետ խորհրդակցելով ամէնը մէկ բերան հաւանութիւն տուին որ՝ Աղասեանք ալ իբրև Զէյթունցի բանակցութեանց մասնակցին. (այս վերջին խօսքը, որ ըրաւ վարդապետը, մեծ շնորհակալութեամբ ողջունուեցաւ Զէյթունցւոյ ժողովին կողմանէ, վասն զի ժողովը տեղեակ չէր այդ երկրորդ հարցի մասին. այլ վարդապետը ինքն իրմէն յղայաւ այդ յանդուգն խօսքը ու քաջութեամբ արտասանեց):

Զէյթունցիք անմիջապէս հանրագրութիւն ըրին և 6 պարոններու պետը Աղասին իրենց կողմանէ վարդապետին խորհրդական կարգեցին, հիւպատոսաց և Էտհէմ փաշայի գումարման առջև՝ Զէյթունցւոց դատը պաշտպանելու համար: Պայմանագրութեան ամէն յօդուածները լմենալէն վերջը Էտհէմ փաշա հիւպատոսներուն դիմեց և ըսաւ որ եթէ Զէյթունցիք այս 6 պարոնները մեզի չյանձնեցին Ստամպոլ զրկելու համար, գոնէ Եւրոպա դրժուին»: Հիւպատոսը փաշային խոստացան այդ խնդիրը կարգադրել և զայն Զէյթունցւոց առաջարկեցին. Զէյթունցիք ալ հաւանութիւն տուին հետևեալ պայմանաւ: — նախ ասոնց անուշ հողիները մենք թուրք կառավարութեան չենք վստահիր, եթէ 6 տէրութեանց հիւպատոսը երաշխուոր կ'ըլլաք ապահովելու ասոնց ճամբորդութիւնը, առաջնորդելով զանոնք հանգիստ և հանդարտ ձեր զաւասներով և թարգմաններով մինչև Մերսին և անկից Եւրոպիոյ շոգենաւր, կը համակերպինք ձեր ազաջարկին. — «ապա թէ ոչ թուրքին վրստահ չենք հա՛»: պոռաց կտրիճ Հայր Սուրբը և միանգամայն

Հիւպատոսներէն գրաւոր երաշխաւորութիւն պահանջեց ու անոնք ալ երաշխագիրը ստորագրելով յանձնեցին վարդապետին ու ամենայն վստահութեամբ ճամբայ գրին սիրելի Հիւրերր:

Ի վերջոյ վարդապետին և Հիւպատոսաց միջև խել ս'ը զրոյցներ անցան՝ սապէս, Հիւպատոսք վարդապետին հարցուցին թէ՛ « Զէյթունցիք ինչ խելքի ծառայելով այս 6 օտար Հիւրերուն համոզուեցան և Տէրութեան դէմ ապստամբութիւն հռչակեցին » . արի վարդապետը պատասխանեց . « Ո՛չ, այս Հիւրերը յանցանք չունին, այլ մեր Զէյթունի ժողովուրդը նպատակ ունէր ապստամբութեան գրօշակ բարձրացնելու, ես ալ ապստամբապետ, զգուած էինք թուրք կառավարութեան անարդար վարմունքներէն, այս անարարութեանց որ մէկը թուեմ, բայց մին լսեմ՝ ազով բաւականացէք: Տարի մ'առաջ Շամցի Ղատը (զատաւոր) մը ունեցանք որ գայմազամի փոխանորդի ալ պաշտօն վարեց. այս անձը տէրութեան տուրքի համար աղքատի մը երեք էշը 50 գրուշի ծախեց Մարաշցի Տաճիկներուն: Այս անարդար վարմունքին դէմ բողոքեցինք, բայց ինքը սապէս պատասխանեց. — Ես գիտամք կ'ընեմ, որ խլրտում մը հանէք և մեր թագաւորը զձեզ բնաջինջ յնէ » : — Այս վերջին խօսքին վրայ Հիւպատոսք լին և խօստ նայուածք մը ուղղեցին էտէմ փաշայի, նա ալ ամօթալի գիմօք Հիւպատոսաց նայեցաւ: « Է՛հ, քնն ընեն այս մարդիկ, գանակը ոտկորին հասեր է, միթէ իրաւունք չունին ապստամբելու », բաին Հիւպատոսք որուն վրայ էտհէմ փաշա գլխիկոր մնաց և իրենց կառավարութեան նզովք կը մըմնար: Այսպէս փակուեցաւ այս հարցը:

Ոմանք ապսպրած էին Հայր Սուրբին որ պարագային համեմատ Հիւպատոսաց ժողովին մէջ բացորոշ յայտնէ իւր ապստամբութեան պարագլուխ ըլլալը ինքն ալ՝ խոստանալով որ միշտ պատրաստ է իւր ազգին սիրոյն՝ համար զոհուելու: Երբ պարագան եկաւ ամբողջովին կասարեց իւր խոստումը, ինչպէս « Հովիւ բաջ գանձն իւր դնէ ի' վերայ ոչխարաց »:

ԵՐԳ ՄԸ ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԼԵԶԻՈՎ

Բերդիդ չօյը ծիծվիցոնք. իկօնք Չըշլէն կէխիցօնք
էսկէրնին եէսիր առօնք. մեր պայրօխը տընկիցոնք

Փէշէն լսից կատդիցով. իկիր շիրմակ բնակիցով
սանտօխը հէտօլուս ծիծվիցով. ի բէզուլ էղէօլ քէշվիցով.

Բարդողիմէսս վարդապիտ. էոհլ գնոց չիմընոց յիտ
Թիֆօնք բէճը Թուրը մէջքը. կըռվիլօ համար էր պարպիտ

Տէրտիրնէն Եարօխվիւրըն. սերացուք Թիֆօնք վիւրըն
հէլվիւրնին շոտ գուվիցին. կնկտէքնէ ուրախ վիւրըն.

Գեղացուք մըտօն փուսըն. կպըցէք սէղէք սօըն
Թուրք լէշը շոտ կու փըռվէր. մի խլմըշէք հէշ շասըն

Եէնկի տիւնեօ շօլր օղլու. սիւրէն օղլու Եաղպ օղլու
չիւրսը մէկ բիրոն էղոն, փէշէն եղով դայպ օղլու

Գեղացրն ղըշլէն առով. էսկէրը Թէմալլօհ էրէօլ
խէշ պայրօխը տընկիցին. Թշնամիք անծիցին

Ոշըրի իմ իս եուլաննօյ գեղացրն կրտորճ կունօ
Ուպօծ իւղիւրդ Թուդ բիրէ. սախմօ խժեօլ մընօ

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բերլիզ չայը ծեծ լրինք. Եկանք զորանոցն առինք
զօրքերը գերի տարինք, մեր դրօշակը պարզեցինք.

Փաշան լսեց կասողեցաւ. եկաւ ջերմուկ բնակեցաւ
սոնդուխը կռիւ եղաւ, խայտառակ յետ մղուեցաւ.

Բարդուղիմէոս վարդապետ, յառաջ գնաց շնաց յետ
յուսը հրացան սուրը մէջքը. պատերազմի էր բանդէա

Քահանայք զինեալ էին. սիրացուք ճիշտ նոյն էին
ծերեր խրախոյս սուեցին, տիկնայք ուրախացուցին

Ձէյթունցիք մտան դարան, բախն զարկենք մէկ բերան
թուրք դիակ շատ կփռուէր. խնայեցէք չէր ըսուէր

Եէնի տիւնեա, շօլրոյեան, եաղուրեան և սուրէնեան
չորսը մէկ բերան եղան. փաշան եղաւ կորսածեան

Ձէյթունցին զըշխան առաւ. զօրքը թէ՛Մաննա՛ բրաւ
խաչ դրօշակը սնկեցին. թշնամոյն անիծեցին

Աշուղ հմ ես եռւյաննա. ուշնիացին քաջ կլլա
Ասաուած յաջողութիւն տայ միշտ յաւերժ ուժով մընայ:

Ե Ր Գ Ձ Է Յ Թ Ո Ւ Ն Ի

Արևն ելաւ Ձէյթունցիներ,
Դեհ ձի հեծնենք անոննք զէնքեր դիմենք յառաջ,
Քանի այսպէս գրչուի ծրուած, (կրկ)
Բրնաւորին մենք վիզ պարզած:

Բաւ է Եղբարք Հերիք Համբերենք,
Հերիք տանկին լուծը կըրենք,
Քանի այսպէս խեղճուկ ենք մենք, (կրկ)
Ձենք ունենար թագ, խօսք, օրէնք:

Ձէյթունցիներ մեր գբօսանք,
Է պատերազմ և արշաւանք,
Սուր, թուր, գնդակ և հրացան, (կրկ)
Մեր խաղալիքն է յաւիտեան:

Կեցցէ Ձէյթուն, ապրի զէյթուն,
Թող չի տեսնէ ըստրրկութիւն,
Քանի ունի մեզ պէս որդիք, (կրկ)
Կեցցէ Ձէյթուն, ապրի Ձէյթուն:

Ձէյթունցիներ մենք քաջ ունինք,
Տանկիներէն վըրէժ ունինք,
Մեր մայրենի սուրբ կաթի տեղ, (կրկ)
Կաթիլ կաթիլ արիւն հոսին:

Կեցցէ Չէյթուն, ապրի Չէյթուն,
 Թագն ու պրսակ ամէն հայուն,
 Չէյթուն լինի մայրաքաղաք, (կրկ)
 Եւ Կիլիկիա ազատ երկիր:

1895 ի մեծ պատերազմին զրեթէ ամեն գլխաւոր կետերը պարունակող թուրք լեզուաւ էյէչը (աւաչ, երգ) շինած են զէյթունցիք, յորում թէ հայ և թէ թուրք բանակներու մէջ կարեւոր դեր կատարող ամեն անձանց յիշատակութիւնն եղած է:

ՉԷՅԹՈՒՆԻ ՏԷՍԹԱՆԸ

Տիյնէին Աղալար տէսթան սէօյլէիմ,
 Չէյթուն լուգուաթըն իւան էյլէիմ
 Կէթիճէսին սիզէ թամմ Սէօյլէեէիմ
 Հազ սէօյլէեէն աշրգըն աըր տիհանի:

Սէնէ պին սէքիզ իւզ սօզսան պէշինսէ,
 Թըշրինի էլլէլին թամմ օն պէշինսէ,
 Մարաշ հայլարընըն գրըրլըշընտա
 Չէյթուն իսեան էտուպ սարսար ճիհանը:

Համիտ փատիշահտան իրատէ օլտու
 Բէտիֆ ասկէրլէրի Մարաշա տօլտու
 Պու շէհրին հայընտան պինկլէր գըրըլար
 Պիշարէկեանլարտան կէօրին ֆիղանը:

Գումանտար նասպ օլտու Րէմզի Մըսթաֆա
Մարաշ հայլարընայ զուլումքետը թայֆա
Ախրէթ տիւշիւնմէյիպ քէստիրտի գաֆա
Մէկէր ճանի իմիշ ճանվէրին ճանը:

Պիրազ սսքէր Բերթիո չայընա գօշտու
Ձէյթունլուլար իլէ օրտա գալուշտու
Ափանսըզտան շէտիտ հարպլար թութուշտու
Ասկէր մաղլուպ օլուպ պտտը ֆիղանը:

Ճէհուն գըլըրնտա օրտու գուրտուլար
Սօղուք գըրաղրտան չօգճա էօլտիւլէր
Ասկէրլէրտէն վաֆիր իւլէշ (լաշէ կէօմտիւլէր
Ըրմաղա գարըշտը թիւրքլէրին գանը:

Օլ արատա Ձէյթուն գըլըշյը վուրտու
Ալթը իւզ մեկէրլէր եէսիր օլունտու
Չապըթայա թասմ քէպպապ վէրիլտի
Շարապ իշուպ օլտու լար շատումանը:

Գըլըշյը տույտուգտա ֆաշա գուտուրտու
Ըլըճայա չէքտի պիր պէօյիւք օրտու
Ախ ու վախ տէյէրէք տիղլէրին տէօյտիւ
Հէյ վախ տէյուպ անտէ պտտը ֆիղանի:

Փաշատան Ձէյթունա թալիմաթ կէլտի
Եէսիր սսքէրլէրի կէրու իսթէսի
Արա սըրա մըզրազ ունու կէօթէրտի
Տէսի սիղլէր տէրսիզ էլպէթ էմանը:

Ձէյթունցիք } Ֆերասկին Ձէյթունտա մէծիս գուրջառու
 Փաշա թալիմաթը գրասթ օլտու
 Միզէքեարէ իլէ բափորթ վերիլտի,
 Տէտիլէր վուրալըմ չրգսրն տիւմանը:

Ձէյթունցիք } Իւզ էլլի գումանտար աթլարա պինտի,
 Ալթը պին նէֆէրաթ գօլա սաղըլար.
 Օսմանլը իւլէշի եէրէ սերիլտի
 Սօյտուլար հէր պիրին օլտու իւրեանը:

Փաշա } Ֆերիկ փաշա տէտի տճրըմ սիզի
 Պիզ ասլը էրքեանրզ պիլինիզ պիզի
 Շահ իւթտուրմազ էլպէթ էթտիյենիզի
 վէպալ սիզէ հազըզ սապի սիւպեանը:

Օ } Սիզին շահընիզ վար պիզիմտէ բապպի
 Չօգ ճիհանկիրլէրտէն իւթթին գուվէթլի
 Ճինսի ինսան անէ ուպուտիյէթլի
 Մէր պելիբիզ պիզլէր փէնէկեհահը:

Փ } Բէմզի փաշա տէտի տիյնէն ասքէրլէր
 Քէօշէ պուճագլարտա շու Ձէյթուն տէրլէր.
 Չալալըմ Գըլլըճը տէօքիւլսին Գանլէր
 Ալիշան վէզիրիմ պէնտէ օսմանի:

Օ } Ձէյթունլու տէր՝ պիզի հարատան հազրը
 Եթիշի իմտատա հազրէթի խըզրը,
 Նիշէ զըրկըն եէմիշ Սիզ կիպի վէզիբ
 Սէնտէ գրրըլըրսըն չրգար տիւմանը:

Մըսթաֆա՝ փաշա տէր՝ քեաֆիր կեալուրլար
 Գուրշունումնուզ սուլու կիպի եաղարլար
 Կէօյին գուշու լաշէնիգտէն սոյարլար
 Գուշլարը սոյուրուր կէօրին արսլանը:

Շօլր օղլու տա տէտի եաշրմ եկթմիշտիր
 Էօմրիմ պէօյլէ տէօյիշ իլէ պիթմիշտիր
 Զէյթուն գուրշունուն չօք Չէրքէզ եութմուշտուր
 Սէնտէ եուտանկ քեաֆիր ֆէրիք եապանի:

Րէմզի փաշա տէտի գըլըն պիլէեկիմ
 Գըրըլան չերքէզին հայֆըն ալալըմ
 Փէյլամպեր զիշանը շէֆի գըլալըմ
 Մըսթաֆա Րէմզիմ պէն միւսլիմանի:

Եաղուզ օղլու իմ պէն պիր տէլի գանլը
 Հէմտէ էնտատլարըմ օնագտան գանլը
 Եաղլը գուրշուն եկմիշ պիր չօք օսմանլը
 Գուրշուն թէֆրիգ էթմէզ սիգ միւսլիմանը:

Մուհամմէտ էլինտէն ասամըզ վար տըր
 Տէօրթ եանը ապուգա Չէյթուն փէք տար սըր
 Եաղրղլար սիզլէրէ օրթալըք գար տըր
 Գարլարտա գուրթ կիպի կէօրին ալսլանը:

Սիւրէն օղլու տէտի՝ էյ ֆէրիք փաշա
 Էօլիմին եաղլաշմըշ ազ պիր կին եաշա
 Մուհամմէտ ասասը թօքունուր թաշա
 Պիզլեր տինկլէմէիզ արսլան գափլանը:

փ } Խաչ օն պին ասքէրիմի պիրտէն շէքէրիմ
 Ձէյթուննն հէրինէ արփա էքէրիմ
 Ֆիթուհաթ ուղրունա գօյմուշում՝ սէրիմ
 Աւիշան վէզիր տիր հէմաէ օսմանի:

Յօգորդիմ } Ենի տինեսա զալիմ՝ քիմսէյի թագմազ
 Աւիշան վէզիրին աղզրնա պագմազ
 Գըրար ասքէրինի պիր թէք պրագմազ
 Ղալէպէ շալարըզ սիզ փէրուշանի:

փ } Ֆէրիք փաշա տէտի ասքէրիմ չօզ տըր,
 Սիզին սիլահընըզ սայքի պիր օզ տըր
 Էլիմտէն գուրթուլմազ իմքեանը հօզ տըր
 Գուրթուլա մագսընըզ սիզ տէրսի ղէմանը:

Իշխանագուն } Բասիլոսեան տէտի փաշա էֆէնտի
 Ձէյթուն չօզ կէօրմիշ տիր պու կիպի ճէնկի
 Պիզտէտէ պսւլունուր մարթին թիւֆէնկի
 Գուրշունըն հուտարորն պէ հէյ քիւլհանի:

փ } Ֆէրիք փաշա տէտի՝ Ձէյթուն տաղընտա
 Աղան պրրագմայրմ թէքմիլ պաղընտա
 Խշ գաթ ֆաղլա վէրին թօփուն հաղընտա
 Եագայրմ ղէյթունու տէօնէ քիւլխանի:

Շարուստ } Կիւլվանէսեան տէտի՝ զօրլեուպ կէլմէ
 Բահաթ օլ հէրինտէ՝ պօշ հէրէ կօլմէ
 Ալամանկ Ձէյթունու պէհէյ տիվանէ
 Քիլիսա վագֆը տըր պէօյիք ինվանը:

Օսմանյր իշխնտէն գահրէման չըգար
 Չալար քըլընընը գանլէրի տէօքէր
 Թօփ իլէ գէթունու պիւթիւնիւն երգար
 Թօփ տիւմանը պիւրիւր թիւմ ասիւմանը:

Անդրէաս օղլու տէր՝ Թօփու աթարլար
 Աթարլարը կիւլլէ սուլթա պաթարլար
 Եարրն՝ պիւր կիւն իւլէշինիզ հաթարլար
 Գըրըլըր ասքէրին կէօրիւն Ֆիղանը:

Չօք սէօզլէր սէօյլէտիւմ նասիհաթ իշուն
 Վէպալը պօյնունուզա գալմատը սուչում
 Ֆուրուսաթ պուլուրսանըզ գուշ կիպի ուչուն
 Գանատընըզ եօզ արը՝ սիզ փէրուշանը:

Նազարէթ իշխան տէր՝ նասիհաթըն պէն ալարւմ
 Քիթապը շէրիֆտէն եէրինի պուլտում
 Վէպալը պօյնունա չօզ թիւրք էօլտիւրաիւմ
 Սիզլէրտէն էօյրէնտիք գաթըլը ինսանի:

Ուֆազ պիւր Չէլթունասա տէվլէթէ գարշը
 Մուաֆ իշուն էթմիշիւմ սիզլէրէ արշը
 Տիւրզիւ տաղարնտան գումանտար պաշը
 Տիւրզիւլէր աիթրէմիշ սիզ նէսիզ հանի:

Տէր կարապետ տէսի՝ սիզլէր օսմանյր
 Էրմէնիլէրինտէ գըլընը գանյր
 Պունա Չէլթուն տէրլէր եէքտէն թապանյր
 Պիզ մուհարիպլէրիզ տէյիլ հապանի:

Տիրպիւնն իլէ պագտում պիր չօզ կեանքաւոր
 Ինկիլիզմի իմիշ շու շարգաւորար,
 Թօփ կիրքէսին ճիւղէսիտէ եռատարար
 Շարգաւորը քէսէր վալլահ օսմանի:

Շարգաւորար տէտի վէրմէյիզ պօյուն
 Սիզէրէ աչարըզ չէշիտլի օյուն
 Զէյթունլուհա տէօյիւշ տէմէք պիր տիւյին
 Պիլլահ « փարտօն » տէրսիզ հէյ ֆէրիք ճանի:

Ետտի տիւվէլ սալթ օսմանը պիր հանէ
 Երգայրմ Զէյթունու տէօնէ քիւլխանէ
 Ասքէրլէրիմ չըզըն շէօյլէ մէյտանէ
 Վուրուն շու զէյթունը չըգսըն տիւմանը:

Պունա զէյթուն տէրլէր մուհարիպ օլուր
 Գըրըլըր սսքէրին եէրինտէ գալըր.
 Ագան չայլար կիպի գանլէր տէօքիւլիւր
 Գըրզըն տէրէսինտէ կէօրին ֆիղանը:

Յէրիք փաշա տէտի թօփլարը գուրուն
 Յէրմանըմ գուլվէթլի Զէյթունու վուրուն
 Պըրագմայընն կեանքուրու կէօյէ սալուրուն
 Տիւմանը պիւրիսին թիւմ ասիւմանը:

Զէյթունուտա տէրսէն թաշտէյիլ թիմուր
 Ալթըլան թօփլարտան էթմէյիզ ումուր
 Պէօյլէ գալկա սայքի պիզէ պիր էօմիւր
 Լօմրիւմիւզ ալըզան պէօյլէ իէնտանի:

Ֆերիք փաշա տէտի Մարաշ լուրուլաու
 Միզին էօմրինիւզտէ տիւքէնիր օլտու
 Նիսլան թայֆէնիզէ նաղարբմ գալար
 Անլէրտէն կէօրսէլէր ահ ու Ֆիղանի:

Ջէյթուն Նիսլանընա պու սէօզ տուլուլաու
 Մարաշ ինթիգամր տէր խաթըր օլտու
 Նիսլան պալթա իլէ ասքէր էօլտիւրաիւ
 Սէպէպ օլտուն փաշա գաթլըն ինսանի:

Ֆերիք փաշա տէտի թօփլարը աթըն
 Պիր ալուն պարութա զէյթունու սաթըն
 Տիրար քիմէլէրի եէսիրէ թութուն
 Նիսլան էաէպսիզլէր կէօրսին Ֆիղանը:

Էյ փաշա, խէյալ չօրպասընա գաշղ պաթըրմա
 Ալի օսմանիյէ լէքէ կէթիրմէ
 Պագի Եէսիրլէրի պօշա եաթըրմա
 Եազղղ իսլամսընըզ հէմ միւսլիմանի:

Օն իչ փարէ թօփլար պիրտէն աթըլսըն
 Թօփուն տիւմանընտան հալա թութուլուն
 Կումպարալար պիրպիրինէ գաթըլսըն
 Ջէյթուն պիլսին գուլլէթլի տիր օսմանի:

Ջէյթունլու տէր էվլէթ թօփլարըն աթար
 Պիւթին կիլլէլէրի սուլարա պաթար
 Էսիր ասքէրլէրի թիթրէմէ թութու
 Տիղանլարը չըպըր արըր բահմանի:

✦ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Ֆերիք փաշա տէտ'ի Ալի պէյ սէնտէ} \\ \text{Գարա վափօրումնուն հիւճմ էթ անխտէ} \\ \text{Շահտան նշան կէլիք Ֆիթուհաթ կիւնտէ} \\ \text{Րիթպէլէր կիլէրսին Ալի օամանի։} \end{array} \right.$

Ներուպեա $\left\{ \begin{array}{l} \text{Շամը քէշիշեան տէր՝ իւճէտէն աթմա} \\ \text{Ալի պէյինիտէ գուրշունա սաթմա} \\ \text{Ջէյթուն լօգում տէյիլ ալուճըա եութմա} \\ \text{Պօղազընտա աուրուր տէրսին ամանի։} \end{array} \right.$

✦ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Գումանտարըմ սէճաթըմ կէօրիւրսիւզ,} \\ \text{Էլպէթտէ սիզ ճէզա իլէ էօլիւրսիւզ} \\ \text{Պէն կիտէրսէմ պիլէ սիզ գուրթուլմազսըզ} \\ \text{Սաղուրուրլար սիզին կիպի սամանը։} \end{array} \right.$

օ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Ջէյթուն տէտիքլէրի տէօրթ մահալլէ տիր} \\ \text{Շօլր օղլու Եազըբ օղլու մուհարիպլէր տիր,} \\ \text{Սուրէն, Եէնի տիւնեա ասլէն եիկիա տիր} \\ \text{Պիրլիքտէ ճէնկլէրի սարսար ճիհանը։} \end{array} \right.$

✦ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Ֆերիք՝ պէնտէ նաֆիլէեէ չալըշտըմ} \\ \text{Մարաշ խրիսթեանըն գանընը իշտիմ} \\ \text{Ազլ օղուպտա շիմտի մէսնէթտէն տիւշտիւմ} \\ \text{Շէճաթտան մահրում վանի փէրուշանի։} \end{array} \right.$

օ $\left\{ \begin{array}{l} \text{Ջէյթուն խաթունըարը աօլայա աուրաու} \\ \text{Չուլլար տիքիպ խարարըարը կէյինտի} \\ \text{Փաշանըն աղլընա շազ օղուպ կիւլաիւ} \\ \text{Տէրտիլէր մաղլուպսուն օխ փէրուշանի։} \end{array} \right.$

- Ծերիք փաշա տէտի՛ իւք էյամբմաս
 Աւրէրիմ՝ գըրաըրտըմ բիրթիզ չայընտա
 Զէյթ հաղը պուլունսա հէր թամբմտա
 Պիլահի եէմէնէմ՝ աճ գալտամ հունի։
- Սգնակահան }
 Տէր Յակոբեան տէտի՛ էյ սէֆիւ փաշա
 Էնտատտան ալըշկանլարըզ պիզլէր տէօյիւշէ
 Ալլահ հարտըմը տըր էլպէթ պու իշէ
 Անը պիլիբիզ պիզլէր փէնէկհահը։
- Ծերիք փաշա տէտի՛ էյ ղէյթունլուլար
 Ռուհիէթ պիլէն թամմ իմանլուլար
 Սըտգը պիլթինսինիւզ հէմտէ ֆաթիհլէր
 «Փարտօն» Զէյթունլույա սէօյլէր տիհանը։
- Ծաթիհլէրլէ գուրուլմուշ Զէյթուն պինասը
 Ալլահա էմանէթ հէր պիր թանէսի
 Անի շէհրին հայը թիւմ էրմէնիսի
 Միւճէրրէթ պէհատըր հէմ գահրէմանի։
- Ծերիք փաշա տէտի՛ պիզէ տըրպ օլտու
 Օթուզ իքի թապուրումուզ թիւմտէն գայպ օլտու
 Րէզալէթլէր Եւրոփայա տույ օլտու
 Շանըմըզ փէրուշան օլտուզ հապանի։
- Նարուս }
 Մէրկէն օղլու տէտի՛ այ օսմանլուլար
 Պիսուշ էրմէնիյի քէսէն զանլուլար
 Ալլահտան գօրգմանան գաթլ էնէնլիլէր
 Եազլպ օգումուշըզ սիզլէր գուրանը։

օ { Ֆերիք փաշա տէտի՝ եազըզլար պանա
 Չօզ ճահտ էթտիմ կէլմէտինիզ էմանէ,
 Գուշլարըմը սալտըրտընը տիւմանէ
 Շիրքեարըմ գայյ էտուպ օլտում պէն ֆանի:

օ { Պիւթին Չէյթուն իպատէթէ շաղըշար
 Տօլա էտէ էտէ տիլլէր տօլաշար
 Թանկը մէրհամէթի շափուք էրիշտի
 Չէյթուն գալար էլպէթ շազ ու խէնտանի:

օ { Մըսթաֆա Րէմզի տէր՝ էշթէ պէն կէթտիմ
 Ճիթուհաթըմըն ճիւմշէսին գայյ էթտիմ
 Չէյթուն հարպլարընտան թէմամէն պըպարմ
 Եօլա ընվան օլտում փիւր փէրուշանի:

օ { Չէյթունլու տէր՝ սանա ուղուրլար օլտուն
 Սիգտէն սօնկրա էթհէմ փաշա էշ կէօրսին
 Խալէֆինիզ Չէյթուն անր տըր պիւսին
 ()տա եութսուն թիւֆէնկէրին տիւմանը:

օ { Մըսթաֆաեըմ աղլաթտընը պէնիտէ
 Չէյթուն եէմէեէյիմ էօմրին կիւնիւնտէ
 Րուզի մահշէր կիւնիւ հազգ աիվանընտա
 Մաղլուպլուղում ինքեար էթմէմ պէն եանի:

փերթուր { Սէֆիլ աշըզըմ պէն զևզլէրէ տլման
 Պաշընը աղըրթտըմ գուսուրա գալման
 Նասիհաթըմ սիզէ մէճճանէն էօլմէն
 Տէսթանըմ սիւրէճէք խայլու գէմանի:

Չէյթունցի մը

ԶԷՅԹՈՒՆ ՄԷՐՍԻՆԵՍԻ

Տիյնէին Աղալար տէսթանըմ գրսսա
 Էլպէթ ալըրսընըզ գըսսէտէն հըսսէ
 Փէնէկեհահըմըզ արը հազրէթի իսս
 Զէյթանուն մէհթինի սէօյլէր տիհանը:

Լնէվիլէ ճէնկ Բէրթիզ չայընտա օլտու
 Իքինճիտէ ասըլ գըշլա վուրուլտու
 Խչինճիտէ չուզուր հիսար ալընար
 Տէօրաիւնճի Անարըրն չէքաի Ֆիղանը:

Պէշինճի Եէնիճէ գալէ վուրուլտու
 Ալթընճը Կէպէն թիւրքիւնէ զուլմ օլտու
 Ետինճիտէ պէօյիւք պէօյիւք ճէնկ օլտու
 Ասքէր մաղլուպ օլուպ թէրք էթաի ճանը:

սիւսնի
 Էվիլէ Բարդոդիմէ գըշլաեա կիթաի
 Զէքիպ գըլընճընը էլինտէ թութտու
 Զապըթալար Եէքտէն խաչընը էօփտիւ
 Միրալայ մէհթ էթաի թիւմ էրմէնեանը:

Մ
 Վէղարը պաշընտա գըլըճ էլինտէ
 Խաչ կէօյսիւնտէ սուրուր մաղթանք տիլինտէ
 Ասքէր էյվալլահի թէսլիմլէրինտէ
 Ուպուտիեթլէրի Ֆէրս պէ Ֆէրս Եանի:

Չապիթլերին եիրմի պէշ խաթունլարա
Տէնիլտի էմանէթսինիզ րուհպանա
Գորգմայրնն թէսլիմ օլուն շօլ էմին ճանա
Խաշ կէօյսիւնտէ թամ սրր պունուն իմանը:

Մ. } Հայր Բարգողիմէոս րուհպանը տէրսէն
Աթա պինտիկինտէ մըրալիկին կէօրսէն
Ճէնկ վազթընտա չօգճա թիւրքլէր էօլտիւրսէն
Թողութիւն վէրիր օրհնեալ տիհանը:

Ձէյթուն Եէքտիկէրի գըշլայա կէլտի
Պարոն Աղասիլէր շատուման օլաու
Ասկերտէն էյվալլահ սէսի տույուլաու
Ասկէր թէսլիմ օլուպ պաստը ֆիղանը:

Օլկիւնլէրտէ Եէր կէօք պիւթիւն ինկլէտի
գըշլանըն տսկէրի ֆիղան էյլէտի
էլպէթտէ թանկըր հայյ ըմըշ տէնիլտի
Եէքտէն թաղէլէնտի Արամեան տինի:

Հարուստ էրոս } Սօնկրատան մէրկէնեան գըշլայա կիրտի
Խշ իւզ նէֆէրինէ գօմանտա վերտի
Հիւճմ էտէն օրտունուն քիլիւ սավորուլաու
լէշլէրին պըրագուպ գաշարլար եանի:

Խորամանկ } Չագըր օղու Աւագ պօզպայրըր սրր
Գըշլայր ալարրան անըն ֆէնտի տիր
Իէ մագսէթլէ իսէ շէհիա քէնտի տիր
էօլտիւլիւնտէ էլպէթ օլաու ֆիղանի:

Իշխանազուն } Ձէյթուն թէքքէսինտէ իւշ տէօրթ իւզ քիշի
 Նազարէթ իշխան տըր դամանտար պաշը
 Հէր ճէնկտէ թիւրքլէրին սայըսըզ լէշի
 Ձէրքէզլէր տէտիլէր վ'Ալլահ համանը:

Նոյթ } Հէմ փէրթիզ չայընտտ տէօյիւշին գուրտու
 Պինտի գրր աթընա գարշըյա տուրտու
 Պարոն հնչակեանլար պէհրէսին կէօրտիւ
 Տէտիլէր կէօրմէտիք պէօյլէ արսւանը:

Իշխանազուն } Ենի տիւնիա Եղիա պիր գօլու պտտը
 Եա Սուրր Փըրկիշ տէյուպ չօգ ասքէր քէտտի
 Օսմանլը օրտուսուն Եէօքիւնին սարստը
 Բէտիֆլէր Ֆիրարլէ գուրթարտը ճանը:

Քարուստ. 1. } Պալճ օղլու Սարգիսլէ հանի Արթին Ասմընեան
 Մահալլէճէ ճիւղէսիտէ գահրէման
 Տիւշմէն իչուն համան տէրսէնկ փէք համան
 Ճէնկլէրտէ սըտգ իլէ տէօքտիլէր գանը:

Հէրու } Մէհթէ էտէրիմ շօլ Փանոս Չօլաքեանը
 Սալտրրտը օրտույա գարա տիւմանը
 Վուրտու գըր աթըլը շէօլ գահրէմանը
 Սէրեան աթընա պինուպ օլտու խէնտանի:

Պի-գօրմէր } Ֆըրըրզլը, Ալայ-պաշ, Մըխալ, քէօյլէրի
 Թա էճտատան գահրէմանտըր սօյլարը
 Ճէնքլէրտէ կէօղիւքէն սունա պօյլարը
 Թիւրքիւ թուրփ սայարապ եէտիլէր զանի:

Չէլթուն Եփօքունունուն խնկանը շանը
 Սիլահա սարըլտը սապի սիւպեանը
 (Ն սէքիզ սասթըլըք թիւմ անտըրնը
 Վուրուպ խարապ էթտի թիւրք միսլիւմանի:

Ա. Ելիան
 Բ. Շարուստ

Եէնի տիւնիա նշան. Փանոս Չագրեան
 Անտընտա օլտու ճէնկլէրի եաման
 Հիւճիւմ գէմանէնտա սարստը առիւման
 Թիւֆէնկլէրտէն չրգան ըէնկլի տիւմանը:

Պրուզի
 Նեքրոք

Աչրոգ նշան, պրար, չինի կէօզ հաճի
 Ալաճաճը Մ'անուէլ օլտու պիրինճի
 Հայ նահատակարրն ինթիգամ էօճիւ
 Անտըրն թիւրքլէրտէն ալարըլար դանի:

Նեքրոս

Պարօն Թէրսմէքէրեան կէպէնի սարստը
 Տէօնիւք մէհէմէտի իլք տէֆա քէսաի
 Անտըրն թիւրքլէրի դայէթէ փուստու
 Տիղանլարր չրգտը արշու ըահմանի:

Մ

Տըրնըլը վարդապետ օլտու շարիաճը
 Անտըրն էօլքէսի հիսս էթտի աճը
 Թիւրք գըզլարը թէսլիւմ օլտուլար պաճը
 Տէտիլէր սօղրու տըր իսա իմանը:

Մ

Շու անտըրնընտա արմէն մահպուսու
 Իմտատա շաղըրտը Բարդոզմէսու
 Գաթլ էթտիլէր տախի Երուսուֆ շափուշու
 Էօլիւմտէն գուրթուլտու մահպուսլար ճանը:

Շիրիկի Եայն օղլու ճէնկէ թութուշաու
 Հայր Բարդղղիմէոս հէման եկթիշտի
 Տուրտու պէյ վուրուլուպ աթրնտան տիւշաիւ
 Քիւրք գալար հայր Սուրբա կողսպուտ եանի:

Հայր Բարդղղիմէոս հէմ քէօյլիւլէրի
 Անայրպ էթտիլէր շօլ հէօճիւմլէրի
 Շու անտրոնրնտա գապագճրլէրի
 Տատը ֆէրեատ իլէ օլտը ֆիղանի:

Րուհպանլէ Չէյթունլու կէպէնի վուրտու
 Չուգուր-հիսար քէօյտէն գրքը քիշի կօլտիւ
 Էտէպսիգ թիւրքլէրին քիւլիւ սափրուլտու
 Սօնկրա սօնկրա տէտիլէր թամմ էմանի:

Պու հիւճիմլէրինի թիւմտէն կէօրտիլէր
 Ենիճէ Գալէսէ իմտատ կէլտիլէր
 Լաթին րուհպանլարրն տա գուրթարտըլար
 Ճիւմլէսի պիրլիքտէ օլտը խէնտանի:

Ենիճէ Գալէտէ ազիմ ճէնկ օլտու
 Քիւրք օրտուտան ալթմըլ ասքէր վուրուլտու
 Լաթին վանքրն անօթլարր գուրթուլտու
 Չէյթուն թէսահիւպիւ խրիսթեան գանի:

Լաթինլէրտէ շու Չէյթունա կէլտիլէր
 Հայ իլէ պիրլիք էօլիւրիւզ տէտիլէր
 Գուրթուլանլար Շէմմաս րուհպան իտիլէր
 Մէհթ էթտիլէր Չէյթունլունրն իմանի:

Տրտման
էրոս } Չէթունտա միսաֆիր հայ չօգ վար իտի
Ճէնկնի ազլըզ էմնա փէք եիկիտ իտի
Ճէլլաթ իսիմլէնէն չօգ ասկէր եէտի
էնճամ շէհիտ տիւշիւպ կէօրտիւ իմանի:

Նշ. } Շիրքէթի Երօփատան մախսուս կէլէնլէր
Շէօհրէթլէրի իսէ «հնչակ» պարոնլար
Միւլիյէթ նամինէ ֆէտայը տըրլար
Հայկազնեան նէսլինին չէօլ գահրէմանի:

Վ } Պարոն Աղասիտէ հնչակլար պաշը
Պէլքի շիւպէլէրտէ պուլունմաղ էշի
Թէրք Լթմիշ վաթանը պտճը գարոտաշը
Գալտըրալըմ տէյու գարա տիւմանը:

Վ } Պարոն Ապահ տէտի Թիւրքիւ գըրալըմ
էսքի միւլքիմիգէ սահիպ օլալըմ
Արսլան կիպի մուհարէպէ գուրալըմ
Գալտըրալըմ արա եէրտէն կիւմանը:

Վ } Պարոն Հրաշեայ իսէ չօգ ճէսարէթլի
Ճէմալինէ պագսան Արսլան սուրէթլի,
Միւլէթ խէլասընա գըյազ գայրէթլի
վուրալըմ տէր չըգարըլսըն տիւմանի:

Վ } Մըլէհ, Նշան, Կարապետ, ֆէտայըլար,
Էյիւնէ շէճաթ իպրազ էթտիլէր
Պիր խայլունճա Թիւրքլէր գուրշուն եութտուլար
Չօգճա աղլաթտըլար Թիւրք միւլիւմանի:

Եիւզ օն պին առքերէ զարշը զէյթունէն ալթը պինկի.
 Գըրդ պէշ կիւնտէն խիթամ միւտայըմ ճէնկի
 Փաշա մաղլուպ օլուպ տէյիշաի ռէնկի
 Տէտի ըզիլ օլտում եազըզըմ եանի:

Գօնսորուար շու Ջէյթունա կէլտիլէր
 Տէտիլէր մէրտ իմիշ շու էրմէնիլէր
 Շարթլարլա պարըշըթ թամմ էյլէտիլէր
 Խմզալանտը Ահտար տախի օսմանի:

Հնչակ, Գրօշակ, Ապտակ վէ զայըր հիւմլէր
 Էֆքեարլարը միլլիեթէ գայրէթլէր
 Երոպա թէվէճճիւ հիւն կէօզէթտիլէր
 Էրմէնեան գըրըլուպ կէօրմէտի պանի:

Քերթու

Աշըգ Ֆէրրի պու տէսթանը սէօյլէտի,
 Էնիպ աշգըն տէրեա սընը պօյլատը
 Թամմ հալատիս Երոպա եա տույուլտու,
 Ջէյթուն ֆաթիհ օլուպ գալտը իւնվանը:

ՋԷՅԹՈՒՆԻ ՏԵՍԹԱՆԸ

Մրտիկ ըրէ՛ք, պարոններ, աէսթան մը ըսեմ,
 Զէյթունի գէպքերը հրապարակեմ,
 Արդիւնքը ամբողջ ձեզի ես պատմեմ.
 Ճշմարիտ խօսողը աշուղին բերանն է:

Հազար ութ հարիւր իննսունը հինգին
 Հոկտեմբերի ամսոյն ճիշդ տասնը հինգին
 Մարաշի Հայերի կոտորածներին
 Զէյթունը ոտք ելաւ՝ սարսեց աշխարհը:

Համիտ թագաւորէն հրաման ելաւ:
 Պահեստի բանակը Մարաշ լեցուեցաւ,
 Այս քաղաքէն հազարները կոտորուաւ
 Կ'տեսնէք կոր թշուառներուն աշխարը:

Բէմզի Մուստաֆան ալ հրամանատար եղաւ
 Թուրքը Մարաշի Հայոց մեծ չարիք ըրաւ,
 Հանդերձեալը չ'մտածեց՝ Գլուխ կտրել տուաւ
 Գազան մ'ընէ եղեր գազանի հոգին:

Քիչ մը զօրք ալ Բերթիզ գետը սրացաւ
 Զէյթունցիներուն ալ հոս հանդիպեցաւ
 Բանկարծակի մեծ կռիւներ ծագեցաւ
 Զօրքն յաղթուելով՝ ձգեց վայնասուն:

Ջահան գետին ասիւր բանակ կազմեցին,
Տուրաէն, եղեամէն շատեր հողի փշեցին,
Չինուորներէն շատ դիակներ թաղեցին,
Գեար խառնուեցաւ թուրքաց արիւնը:

Այլ ատեն Չէյթուն զօրանոցը զարկաւ,
Վեց հարիւր զինուոր գերի առնուեցաւ,
Չինուորներուն ալ խորտիկ ևս տրուեցաւ,
Գինին ալ խմեցին և ուրախացան:

Փաշան կատղեցաւ, երբ զօրանոցը լսեց,
Մէկ մեծ բանակ մըն ալ ջերմուկը քաշեց,
Ախ ու վախ ընելով ծունկերը ծեծեց,
Ափսոս, ըսաւ, աւանդ, ըսաւ, արտասուեց:

Փաշան ևս Չէյթուն հրահանգ զրկեց,
Գերի զինուորները յետս պահանջեց,
Երբեմն ալ նիզակին ծայրը դուրս հանեց,
Ըսաւ «անշուշտ կ'ըսէք Դուք մեղայ, մեղայ»:

Չէյթունէ

Յաջորդ օրը Չէյթուն ժողով գումարուեցաւ,
Փաշային հրահանգը հոն կարդացուեցաւ,
Խորհուրդակցութեամբ տեղագիր տրուեցաւ,
Ըսին «զարնենք, ծուխը թող վեր բարձրանայ»:

Չէ

Հարիւր յիսուն սպաներ ձիեր նստեցան,
Վեց հազար զինուորներ շորս կողմ ցրուեցան,
Օսմանցի դիակներ գետին փռուեցան,
Բոլորն ալ կողոպտեցին ու մերկ թողուցին:

Ֆերիք փաշան ըսաւ « կը մեղքնամ՝ ձեզի
Մենք ի բնէ կարին ենք, լաւ ճանչցէք մեզի,
Ըրածնիդ Սուլթանը շիթողուր ձեզի,
Վնասը ձեր է, մեղք են մանուկ մանկտին » :

« Դուք թագաւոր ունիք, մենք Աստուած ունինք,
Բոլոր թագաւորներէն մեծ, հզօր է ինք,
Մարդկային ցեղս անոր ծառան կը կոչուինք,
Անիկա կը ճանչնանք մեր ապաւէնը :

Մտիկ ըրէք, զինուորներ. Բէմզի փաշան կը խօսի,
Այս ու այն անկիւնը « Զէյթունը » կըսուի.
Քաշնք մենք սուրերնիս՝ արիւնը հօսի,
Փառաւոր վէզիր եմ ես օսմանեանին » :

Զէյթունցին ըսաւ, « Աստուած է մեր պահապան
Սուրբ Սարգիս կը հասնի մեզի օգնական,
Որչափ ջարդուեցան վէզիրք քեզ նման,
Դուն ալ կը կոտորուիս, ծուխդ վեր կը բարձրանայ » :

Չիք կեալուրներ, կ'ըսէ Մուստաֆա փաշան,
Դնտակներնիս ալ կարկուտի պէս կը տեղան,
Երկնքի թռչունք, Դիերնէդ կշտանան,
Տեսէք թռչուններ կշտացնող Արիւծը » :

Շօյրոսեան ըսաւ, « տարիքս եօթանասուն է,
Կեանքս այսպէս կռիւներով անցեր է,
Զէյթունի գնտակներէն Չերքէզը շատ կըլլեր է,
Դուն ալ կ'լլէ, քեաֆիր Ֆերիք վայրենի » :

Բէմզի փաշան կ'ըսէ « Սուրերնիս սրենք
 Զարդուած չէրքէզներուն վրէժը լուծենքի
 Մեր մեծ մարգարէն ալ բարեխօս բռնենք.
 Մուսղաֆա Բէմզին եմ ես մահմետական » :

Ետողուպեանն եմ երիտասարդ, անվեհեր,
 Արինարբու ենք նախնիքներէս ի վեր,
 Խզրտ գնդակ կերած են շատ տաճկըն եր,
 Գնդակը չի ճանչնար մահմետականը » :

« Գաւազաննիս մուհամմէտին ձեռքէն է,
 Զորս կողմ պաշարեցինք՝ Զէյթուն շատ նեղ է,
 Մեղք է ձեզի, ամեն կողմերը ձին է.
 Զիւներուն մէջ գայլի պէս տեսէք առիւծը » :

Սուրէնեանը ըսաւ « Ո՛վ Ֆէրիք փաշա,
 Մահզ մօտեցեր է, քանի մ'օր կը մնայ,
 Մուհամմէտի ասան քարին կը դիպնայ.
 Մենք ականջ չ'ենք կախեր առիւծին, վագրին » :

« Հարիւր տասը հազար զինուորս կը հանեմ,
 Զէյթունի տեղն ալ գարի կը ցանեմ,
 Զեզ նուաճելու համար գլուխս յանձն կ'առնեմ,
 Մեծափառ վէզիրն եմ ես Օսմանեանին » :

« Եէնի-տիւնեա բռնաւոր է մէկը չի ճանչեր,
 Մեծափառ վէզիրիդ ականջ չի կախեր
 Կը ջարդէ զօրքերդ, մէկ հատ չի ձգեր.
 Մենք կը յաղթենք ևս, դուք խեղճ ու կրակ » :

Ֆերիք փաշան ըսաւ. « զօրքիս թիւր ահեղ է,
 Ձեր զէնքերը գրէթէ մէկ աղեղ է,
 Չեռքերէս ազատել ձեզ ո՛վ կը թողէ
 Ձէք կրնար ազատիլ՝ կ'ըսէք դուք « մեղայ » :

Իշխանագուն } « Փաշա էֆէնտի ըսաւ ինք Բասիլոսեան,
 Ձէյթուն շատ է տեսեր կոխք նոյն նման,
 Մենք ալ ունինք ես մարթինի հրացան,
 Կը կ'լլես գնդակը դուն, ո՛վ սրիկայ » :

Ֆերիք փաշան ըսաւ. « Ձէյթունի լեռները,
 Ծառ մը ալ չ'եմ ձգեր բոլոր այգիները,
 Եռապատիկ լեցուցէ՛ք, եղեցէ՛ք ոռամբերը,
 Վառեմ Ձէյթունը ես հնոց մը գառնայ » :

Հարուստ } Կիւրլանէսեան ըսաւ, « շատ առաջ մի՛ գար
 Տեղդ հանգիստ նստէ. զուր մեռնիլ մի՛ գար
 Յնպած դուն, Ձէյթունը առնել չ'ես կրնար
 Եկեղեցւոյ կալուած է իր մեծ անունը » :

Փ } « Օսմանցիներուն մէջ կտրիճներ կ'ելլէ,
 Կը քաշէ սուրն ալ, արիւնը կը թափէ,
 Ամբողջ Ձէյթունն ալ ոռամբով կը վառէ,
 Ռուսթին ծուխը ամբողջ երկինք կը պատէ » :

Հարուստ } Անդրէասեան ըսաւ, « ոռամբեր կը նետեն,
 Նետուած ոռամբերը ալ ջրի մէջ կը խոթեն,
 Վաղը ձեր դիակներ մէկ օր կը ննջեն,
 Ձինուորնից կը կոստրուի՝ ողբը—կոծը տեսէք » :

«Շատ խօսքեր խօսեցայ ձեզ խրատելու համար,
 Մեղքը ձեր վիզը, իմ վրաս մեղք չի մնար,
 Թուշունի պէս փախէ՛ք, եթէ գտնէք առիթ մը յարմար,
 Թուեր ալ չ'ունիք, դուք խեղճ արարածներ» :

Իշխանագուծ
 «Նազարէթ իշխան ըսաւ « խրատներդ ըմբռնեցի,
 Մեր Սուրբ գրքին մէջ տեղը գտայ, բացի,
 Մեղքը վիզդ ըլլայ՝ շատ թուրք մորթեցի,
 Մարդ ջարդելը մենք ալ ձեզմէն սովրեցանք» :

«Փոքրիկ Ձէյթունն ալ տէրութեան դժ ելեր է,
 Իմ հոս գալս ձեզ ջնջելու համար է,
 Տիրազի լեռներուն մեծ հրամանատար է,
 Տիրազիները դողացին, դուք ո՞վ էք դէմս» :

Տէր կարապետ ըսաւ, « ո՞վ դուք օսմանցիք,
 Մենք հայերս ալ արիւնոտ թուրեր ունինք,
 Ասոր Ձէյթուն կ'ըսեն՝ սուրն է պողովատիկ
 Պատերազմիկ ենք մենք, ո՛չ թէ վայրենիք» :

«Դիտակով նայեցայ, խումբ մը կեալուրներ,
 Սա գլխարկաւորներն ալ անգլիացի են եղեր,
 Բոլորն ալ կը կլլեն երբ որոտան իմ ումբեր,
 Տէր վկայ՝ թուրքը շարգալըն ալ կը ջարդէ» :

Յարգալըներն ըսին՝ « գլուխ չ'ենք ծոեր,
 Թուրքին, կը հանենք տեսակ տեսակ խաղեր,
 Կոխն հարսնիք կ'ըմբռնեն Ուլնեցիներ,
 Խաչ վկայ՝ Փարսոսը կ'ըսէք, Ֆէրիք փաշա» :

☉ { Եթը տէրութեան պէ՛մ միակ թուրքը կը կենայ,
 վառեցէք Ձէյթունը՝ հնոց մը թող գառնայ,
 Չինուորներս մէկտեղ ելէ՛ք, հրապարակ եկէ՛ք,
 Չարկէք Ձէյթունը՝ ծուխը թող վեր բարձրանայ » :

☉ { « Ասոր Ձէյթուն կ'ըսեն կ'ելլէ յաղթական,
 Զօրքերդ կը շարդուին, տեղերնին կը թան,
 Արիւնը կը հոսի հոսուն գետերու նման,
 Գըրկընի ձորին մէջ ողբն ու կոծը տեսէք » :

☉ { Ֆէրիք փաշան ըսաւ, « Թնթանօթները շարեցէ՛ք,
 Հօր հրաման ունիմ, Ձէյթունը զարկեցէ՛ք,
 Մի թողուք կեա՛վուրը, երկինք նետեցէ՛ք,
 Թող ծուխըն ալ ծածկէ ամբողջ երկինքը » :

☉ { « Ձէյթունն ալ ըսես՝ քար չէ, երկաթ է,
 Նետուած ումքերըն ալ բնաւ մեզ հոգ չ'է,
 Այսպէս կոխ սըն ալ մեզ համար կեանք է,
 Այսպէս ուրախութեան մեր կեանքը վարժ է » :

☉ { Ֆէրիք փաշան ըսաւ « Մարաշը զարնուեցաւ,
 Չեր ալ կեանքը գրէթէ լման հատաւ,
 Չեր կնիկներուն ալ իմ աչքը փակաւ,
 Անոնք ալ հարկաւ ողբն ու կոծը կը տեսնեն » :

Տիֆուք { Ձէյթունի կանանց այս խօսքը լսուեցաւ,
 Մարաշի վրէժը միտք առնուեցաւ,
 Կանայք շարդեցին Չինուորները տապարաւ,
 Պատճառ եղար, փաշա, մարդոց մահուանը :

Ֆերիք փաշան ըսաւ, « Ռումբ արձակեցէք,
 Բուռ մը վառօթի Չէյթունը ծախեցէ՛ք,
 Բոլոր փախչողները գերի բռնեցէ՛ք,
 Անամօթ կիները տեսնեն թող լացը »:

Տիֆուս }
 Ով փաշա երևակայական ապուրին դգալ մի խոթեր,
 Օսմանցոց ցեղին ալ արատ մի բերեր,
 Բռնած գերինիս զուր մի պառկեցներ,
 Մէղք որ տաճիկ էք զուք և մահմետական »:

Տասներէք թնթանօթ մէկտեղ թող նետուի,
 Թնթանօթի ծուխով թող օդը լեցուի,
 Թող ումբերը մէն միւսին ալ խառնուի
 Գիտնայ Չէյթունըն թէ օսմանցին զօրեղ է »:

Չէյթունցին ըսաւ, « այո արձակեցին ումբերը
 Բոլոր ումբեր ընկղմեցան ջրերը,
 Դողալ սկսան ևս գերի զօրքերը,
 Երկինք հասաւ հապա իրենց վայնասուն »:

Ֆերիք փաշան ըսաւ, « Ով Ալի պէյ գուն,
 Շոգեկառքի պէս ալ յարձակէ իսկոյն,
 Թագաւորէն Նշան կուգայ, յաղթութիւն
 Պաշտօնի կը հասնիս մեծ օսմանեանէն »:

Հէրոսպետ }
 Շամբ-քէշիշեան ըսաւ, « Բարձրէն մի նետեր,
 Ալի պէյդ ալ գնտա-կի մի վաճառեր
 Չէյթունը շաքար չ'է բուռով մի կլլեր,
 Կոկորդղ կը խրի, կ'ըսես գուն՝ « աման »:

⊕ { Հրամանատար եմ քաջութիւնս կը տեսնէք,
 Հարկաւ մահուամբ ձեր պատիժը կը կրէք,
 Ես երթամ ալ դուք ևս դարձեալ ազատ չ'էք.
 Կը ցրուին ձեզ նման յարդը-սամանը » :

⊖ { « Զէյթուն կոչուածն ալ ևս ունի չորս թաղեր
 Շօյրոսեան, Եաղուպեան ևն ոսպմագետներ,
 Սուրէն, Եէնի-Տիւնեա՝ ի բնէ քաջեր,
 Միասին կոուելով աշխարհ կը սարսեն » :

⊕ { Ֆէրիքն եմ ևս զուր աշխատանք թափեցի,
 Մարաշի քրեստոնէից արիւնը խմեցի,
 Պաշտօնանկ եղայ, տստիճանս կորուցի,
 Քաջութենէ զուրկ մնացի, թշուառ եմ հիմա » :

⊖ { Զէյթունի տիկինները աղօթքի կանգնեցան,
 Քուրձեր կարեցին, խարազն զգեցան,
 Փաշային անկումէն շատ ծիծաղեցան,
 Ըսին « յաղթուեցա՛ր, ո՛վ թշուառական » :

⊕ { Ֆէրիք փաշան ըսաւ « առջի անգամիս
 Զինուորս կոտորուեցաւ ի գետն Բերթիզ,
 Զիթաիւզ՝ գանուի իմ ամեն ճաշիս,
 Աստուած վկայ չ'եմ ուտեր, թէ նօթի մնամ » :

---

1. Այստեղ բառախաղ մը կայ. — Զէյթուն որովհետեւ կը նշանակէ նաև ձի-
 թապառուղ, ուստի փաշան իւր մեծ երկիւղը յայտնելու համար կ'ըսէ թէ մինչև
 իսկ ձիթաիւզ չը պիտի ուտէ, եթէ իսկ անօթի մնայ:

Մեծուկան } «Տէր Յակոբեան ըսաւ, ո՞վ թշուառական,
ի նախնեաց վարժ կոուի մենք ամենեքեան,
Այս գործին ճնշուշտ Աստուած է օգնական,
Զայն կը ճանչնանք ևս մենք մեր ապաւէնը» :

Փ } Ֆէրիք փաշան ըսաւ. «ո՞վ Զէյթունցիներ
Աստուածութիւն ճանչող ուղիղ հաւատաւորներ,
Զերմեանդ էք դուք և յաղթականներ
Ներողութիւն կ'ըսէմ զէյթունցոց բերնախ» :

Օ } Յաղթականներ դրին Զէյթունի հիմը,
Աստուած է ապաստան ամեն մէկ հատր,
Հին Անի քաղաքին հարազատ հայը,
Բոլորն ալ քաջ և առիւծասիրտ» :

Փ } Ֆէրիք փաշան ըսաւ. «մեզ ամօթ եղաւ,
Երսուն երկու վաշտերնիս իսպառ փճացաւ,
Այս ամօթը Երոպա ալ լսուեցաւ
Պատիւնիս ոտնակոխ, եղանք վայրենի» :

Հարուստ } Մէրկէնեանը ըսաւ, ո՞վ զամանցիներ,
Անմեղ հայը ջարդող եղեռնագործներ,
Աստուածէ չը վախցող սև սատանաներ,
Մեղք որ կարդացեր էք դուք ձեր զուրանը» .

Փ } Ֆէրիք փաշան ըսաւ, «ափսոս է ինձի
Շատ աշխատեցայ ևս չ'եկաք մեղայի,
Թուչուններու տուիք դուք ևս մշուշի,
Որսս կորուսի եղայ ևս և ոչինչ» :

օ՛հ { Ամբողջ Ձէյթուն պաշտամունքի սկսաւ
 Այնչափ աղօթք ըրին, լեզուն շփոթեցաւ
 Աստուծոյ գութըն ալ շուտով մեզ հասաւ,
 Ձէյթունն ալ մնաց ուրախ ու գուարթ :

փ { Մուտաֆա Բէմզի ըսաւ, « ահա ես գացի,
 Ամբողջ յաղթութիւններս բոլոր կորուսի.
 Ձէյթունի կռիւէն զգուանք մնացի,
 Ճամբայ ելայ, եղայ ես թշուառական » :

օ՛հ { Ձէյթունցին ալ ըսաւ, « Դու յաջողով գնա՛
 Քեզմէ ետք էտհէմ փաշան գործ տեսնայ,
 Ձէյթունի դառնութիւնն յաջորդդ ալ գիտնայ,
 Ինքն ալ կըլլէ հրացաններուն ծուխը » :

փ { Մուտաֆան եմ նաև լացուցիք ինծի,
 Կեանքիս մէջ Ձէյթունըն առնել չի կրցի,
 Առաջի Աստուծոյ յաւուրն ատենի.
 Չեմ ուրանար յաղթուած եմ ես ձեզմէ » :

Գութնոյ { Սէֆիլ աշուգմըն եմ. խնդրեմ մի ծաղրէք,
 Գլուխնիդ ցաւցուցի, ինծի ներեցէք,
 Ձրի մի մեռնիք այս խրատս լսեցէք,
 Տեսթանս ալ կը տեւէ երկար ժամանակ :

ՋԷՅԹՈՒՆԻ ԳՈՎՔՍԱՆՔԸ

Մտիկ բրէք պարոններ, տէսթանս կարճ է,
 Հարկաւ կը քաղէք փոքր խրատ մը գոնէ,
 Սուրբ փրկիչ Յիսուան ալ մեր ապաւէնն է,
 Չէյթընի գովեսար կ'երգէ բերանս:

Կոիւ առջ Բերթիզ գեաին ափն եղաւ
 Երկրորդին՝ բուն զօրանոցը զարնուեցաւ
 Երրորդին՝ չուգուր—հիսար առնուեցաւ,
 Չորրորդին Անառուն ձգեց վայնասունս:

Հինգերրորդին եէնիճէ—գալէն զարնուեցաւ
 Վեցերրորդին՝ կապանի թուրքը շատ նեղուեցաւ
 Եօթներրորդին մեծ կոիւ պատահեցաւ
 Չօրքեր յաղթուեցան ձգեցին գացին:

Վարդան }
 Նախ Բարգոյիմէոս զօրանոց մտաւ,
 Քաշեց սուրը, ձեռքը բռնած և կեցաւ,
 Ամբողջ զօրապետներ եկաւ, իւր խաչը պագաւ
 Միրալայը գովեց տմբողջ հայերը:

Ի }
 Վեղարը գլուխը, իր սուրը ձեռքին,
 Մաղթանքը լեզուին և խաչը կուրծքին,
 Անձնատուր զինուորներ շնորհակալ կը լինին,
 Մի առ մի ալ ծառայութիւն յայտնեցին:

Սպաներն ունէին քսանը հինգ տիկին,
 Ըսուեցաւ « պահ տրուած էք վարդապետին,
 Մի վախնաք յանձնուիլ այդ ապահով անձին,
 Խաչը կուրծքը, ուղիղ է իւր հաւաարը » :

Հայր Բարդղղիմէոս վարդապետն ըսես,
 Ձին հեծած ատենը քաջութիւնը տեսնես,
 Երբոր կոուին մէջ շատկէկ թուրքեր սպաննեց,
 Թողութիւնը կուտայ օրհնեալ բերանը :

Ձէթունէն շատերը զօրանոց եկան,
 Պարոն Աղասեանք ալ շատ ուրախ եղան,
 Ձինուորներէն գոհացման ձայներ լսուեցան,
 Գերին յանձնուելով վայնասունը սկսաւ :

Այն օրերը երկինք գետինք հառաչեց,
 Չօրանոցի զինուոր ողբաց ու հեծեց,
 Անշուշտ Աստուած կեանքէ եղեր « մրմնջեց
 վերստին նորոգուեց Արամեան կրօն » :

Նորուստ էերս }
 Յետոյ ալ Մերկենեան զօրանոց մտաւ,
 Երէք հարիւր զօրաց հրաման տուաւ,
 Յարձակող բանակը ցիր ու ցան ըրաւ,
 Դիակները թողուցին՝ փախան ամենքն ալ :

Իրաբանով }
 Չազրբեան Աւագն ալ Պօզ-Պայիրէնէ,
 Չօրանոցի զրաւում իր մտքին հնարքն է,
 Իպատակն ինչ ալ ըլլայ մեր նահատակն է,
 Մեռած ատեն եղաւ վրան ողբուկո՞ծ :

Իշխանացուն } Ձէյթունի վանքը՝ երէք-չորս հարիւր հոգի կար,
 Նազարէթ իշխանը մեծ հրամանատար
 Ամեն կողմի թուրք գիականերն անհամար,
 Ձէրքէզք ըսին « Աստուած վկայ, շատ եաման » :

Նրժ. } Բերթիզ գետին եզերքը բանակ դրաւ,
 Հեծաւ սպիտակ ձին գիմացնին ելաւ,
 Պարոն հնչակեանց ալ « իւր քաջութիւն ցոյց սուաւ.
 Ըսին այսպէս Առիւծ երբէք չ'ենք տեսեր :

Իշխանացուն } Եէնի-Տիւնեա Եղիան մէկ թիւը կոխեց,
 « Ո՛վ Սուրբ փրկիչ » ըսաւ շատ զինուոր ջարդեց,
 Օսմանեանին ամբողջ բանակը ցնցեց,
 Բէտիֆները փախան և ազատեցան :

Հարուստ } Պաշտեան Սարգիս և հաճի Արթին Ասմեան,
 Ամբողջ իրենց թաղըն էր արիական,
 Թշնամուոյն համար ալ պատուհաս դարձան,
 Կողուոյ մէջ հաւատքով արիւն թափեցին :

Հերոս } Ես կը գովեմ՝ զՓանոսն Չօլաքեան,
 Սև ծուխեր իջեցուց թշնամուոյն վրան,
 Չարկաւ ճերմակ ձիաւորը առիւծն անման
 Շուտ անոր ձին հեծաւ եղաւ բերկրալի :

Գիւղօրայք } Ֆրնուզցի, Ալապաշ, մըխալ Գիւղերը,
 Ի նախնեաց անտի ալ քաջ արի են ցեղերը,
 Կռիւի մէջ ամբողջ քաջ առիւծները,
 Թուրքը բողկի նման շատ ու շատ կերան,

Փառքն ու պարծաչքն է ամբողջ Չէյթունին,
 Չէնքի դիմեց բոլոր մանուկ մանկտին,
 Տասն և ութ ժամուան ամբողջ Անտոունին
 Տիրելով կոտորեցինք մահմետականը:

Ա. Ինքան
 Բ. Նարուս

Եէնի-Տիւնեա Նշան, Փանոս Չաքրրեան,
 Անտոունի մէջ կոխ ըրին աննման,
 Յարձակումէն սարսին երկինք ամենայն,
 Հրացանք կը ժայթքին գունաւոր ծուխեր:

Յրնուզի
 Հերոզ

Աւրդ, Նշան, Պըտը, Չինի-կէօզեան Հաճին,
 Ալաճաճեան Մանուէլ եղաւ առաջին,
 Հայ նահատակաց ալ ոխն ու վրէժնին,
 Անտոունի տաճիկ-նեբէն հանեցին:

Հերոս

Պարոն Թէսմէքէրեան կապանը սարսեց,
 Տէօնիւք մէհէմէտը նախ անգամ կտրեց,
 Անտոունի թուրքերը ամբողջ կծկըտեց,
 Վայնասունը մինչև երկինք բարձրացաւ:

Վ.

Յրնուզի հայր սուրբը բանակին առաջըն անցաւ,
 Անտոունի ժողովուրդ զգաց դառն ցաւ,
 Թուրք աղջիկներ իբր քոյր յանձնուեցաւ,
 Ըսին «ճշմարիտ Յիսուսին հաւատաքը»:

Վ.

Հայ բանտարկեալներն Անտոունի բանտին,
 Հայր Բարդողիմէոսը օգնութեան կանչեցին,
 Եռուօւֆ շավուշն ալ ևս սպաննեցին,
 Ամբողջ բանտարկեալք մահէ փրկուեցան:

Ծիվիւկի Եայճ—օղլու կուռի բռնուեցաւ,
 Հայր Բարդողիմէոս իսկոյն վրայ հասաւ,
 Տուրտու պէյ զարնուելով ձիէն վար ինկաւ,
 Մուշտակը մեաց հայր սուրբին իբր կողոպուտ:

Հայր Բարդողիմէոս և գիւղացիները,
 Չարմանալի էր իրենց յարձակումները,
 Սա Անտոնի զգմակերները,
 «Տէր հեռի արասցէ» ըսին, կսծեցին:

Վարդապետն ու Չէյթունցիք կապանը զարկին,
 Կանչի գիւղէն քառսուն հոգի մորթեցին,
 Անամօթ թուրքերուն մոխիրը ցրուեցին,
 Վերջը վերջը բոլորն ալ ըսին, մեղա՛յ:

Այս յարձակումներն, լման հոգացին,
 Եէնիճէ—գալէին օգնութեան գացին,
 Լատին վարդապետներն ալ ազատեցին,
 Չէյթուն կը պաշտպանէ Քրիստեաց արիւնը:

Եէնիճէ—գալէի մէջ մեծ կոխ եղաւ,
 Թուրք բանակէն վաթսուն զինուոր փռուեցաւ,
 Լատին վանքին անօթներն ազատեցաւ,
 Բոլորը միասին շատ ուրախացան:

Լատիններն ալ ճիշտ Չէյթունը դիմեցին,
 «Հայոց հետ ըսին կը մեռնինք միասին»,
 Ազատուողներ կղեր սարկաւազ էին
 Չէյթունցոց հաւաքը խիստ շատ գովեցին:

Տրամաբեկներու
 { Չէթունի մէջ հիւր շատ Արամեանք կային,
 Կոուողը քիչ էր, բայց շատ քաջեր էին,
 Շատ զօրք ջարդեց այն՝ որ ճէլլաթ կոչէին,
 Վերջապէս նահատակ եղաւ հաւատքով:

Հիւ
 { Եւրոպիոյ կեդրոնէն յատուկ եկողներ,
 Անուններն էին «հնչակ պարոններ»,
 Ազգին անուան համար անձն ուրացողներ,
 Հայկայ սերունդ անապատի առիւծներ:

Հ
 { Պարոն Աղասին ալ հնչակեանց գանկը,
 Թերևս անդամաց մէջ չգտնուիր նմանը,
 Չգեր է հայրենիք՝ քոյր և եղբայրը,
 «Մոայլ ծուխը կը վերցնեմ» բսելով:

Հ
 { Պարոն Ապահ կ'ըսէ «տանիկը կարենք,
 Մեր հին իշխանութեան համար տէր ելլենք,
 Առիւծի պէս ճակատ կոխ յարդարենք,
 Մեջտեղէն վերցնենք կաս—կած տարակոյսը»:

Հ
 { Պարոն Հրաչեան ալ խիզախ սիրտ ունի,
 Գեղեցկութեանը նայիս, առիւծ դէմք ունի,
 Ազգին ազատութեան մեծ եռանդ ունի,
 «Ջարենք, կ'ըսէ, թող ծուխ ի վեր բարձրանայ»:

Հ
 { Մլէհ, Նշան, Կարապետ, անձնուէրներ,
 Տուցուցին մեծամեծ և քաջութիւններ,
 Շատ գնտակ կուլ տուին բազմաթիւ թուրքեր,
 Շատ ու շատ լացուցին միւսլիմանները:

Հարիւր սասը հազար էր թուրքին բանակը
 Վեց հազար էր Ուլնի-եայի քանակը,
 Քառասուն հինգ օր տեւեց կռուոյ շարունակը,
 Փաշան պարտեաւ, գոյնթափ, խայտառակուեցաւ:

Հիւպատոսները ևս Ուլնիա եկին
 Սա հայերը քաջ են եղեր և ըսին,
 Այլ և այլ պայմանաւ լաւ հաշտեցուցին,
 Հաշտութեան դաշնագրերն ալ կնքուեցաւ:

« Հնչակ », « Գրօշակ », « Ապտակ » և այլ այսպիսին
 Ազգին աշխատելու նպատակ ունին,
 Եւրոպայի համակրանքը փնտոնցին,
 Հայը կտրուեցաւ, պաշտպան չըգտաւ:

Քւրթիւղ } Սչուղ Ֆէրրին երգեց այսպիսի տէսթան,
 Իջաւ և չափչփեց սիրոյ ուղիւն,
 Ճիշտ լուրերը տարածուեցաւ Եւրոպան,
 Չէյթունն յաղթող ելաւ, անունը մնաց:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Մ

ՁԷՅԹՈՒՆԻ ԱՁԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Ըստ աւանդութեան, Հայերը 11^{րդ} դարուն ախրապետելով Ձէյթունին՝ տէր դարձան նաև յունական Եկեղեցիներուն և վանքերուն և զօրեղանալով վճռակցին Յոյները. այս թուականէն կ'սկսի իրենց ազատութեան ձգտումը մինչև 15^{րդ} դար: Ձէյթուն յետոյ մօտ հարիւր քսան տարի՝ կէս մը կ'ենթարկուի Ձիւլգատրը օղլու աւատականներու գերիշխանութեանը: Ձէյթունցիներու և Ձիւլգատրը օղլու աւատականներուն մէջ կնքուած պայմանագրութեան համաձայն՝ իրաւունք չպիտի ունենային այս վերջինները քաղաք իջնել և իշխել: Ձիւլգատրը օղլուները, որոնք կը ախրապետէին Մարաշի, իրենց փոխանորդ կարգած էին Պէշէն գիւղի պէկերը¹, որոնք տարին անգամ մը (յունիս-յուլիս) կուգային հաստատուիլ Ձէյթունի Պէրզինկայ լեռան գոգը իրենց վրաններով տուրքերը ստանալու համար: Ձէյթունի Սուրէնեան իշխանը կը հաւաքէր և կը յանձնէր տուրքերը: Սակայն Ձիւլգատրը օղլուները իրենց այս սահմանափակ գերիշխանութենէն զժգոհ՝ սկսան շարիքներ հասցնել Ձէյթունցոց ճամբորդներուն: Ձէյթունցիները շուզեցին հանդուրժել այդ բարբարոսութիւններուն և ընդհանուր ժողովի մը մէջ որոշում տուին ապստամբիլ Ձիւլգատրը օղլուներուն դէմ և չվճարել այլ ևս նշանակած տուրքը: Եւ միևնոյն ատեն դաշնակցեցան թէճիրլի թիւրքմէններու ցեղապետ Խօճա Քէհեա օղլու Հանիֆի աղայի հետ՝ զանիկայ Ձէյթուն հրաւիրե-

1. Նիմա այդ պէշէնցիները ստրուկներն էլան Ձէյթունի Քիւփելեանց գերապատանին:

լով: Դաշինքը այն ժամանակաց սովորութեան համաձայն կատարուեցաւ ասորճանակի փոխանակութեամբ, և հետեւեալ պայմանները ընդունուեցան. թէճիրլիցիներուն ամառանոց չուելը Ձէյթունի մէջէն պիտի ըլլայ, նոյնպէս աշնան ատեն ալ Ձէյթունի մէջէն պիտի վերադառնան Չուզուր օվլա: Այս աշիրէթները այն ատենները 800 տուն էին. գրեթէ նոյնքան, թերևս քիչ մը աւելի էր Ձէյթունցիներուն ազգաբնակութիւնը: Շնորհիւ այս դաշնակցութեան՝ հայերը ազատեցան Ձիւլգատըր օղլուներու լուծէն և Ձէյթունցի շորեպանները սկսան անվտանգ երթևեկել: Այսպէս մօռ յիսուն տարի տեւեց այս դաշնակցութիւնը մինչև խօճա Քէհեա օղլու Հանիֆի աղայի մահը: Յետոյ թէճիրլիցիները սկսան թշնամութիւններ ցոյց տալ: Քաղաքէն ժամուկէս հեռաւորութեամբ՝ Ս. կարապետ վանքին միաբաններէն վանահայր վարդապետ սոսկալի տանջանքներով շարչարեցին (տես Ա. մաս, էջ 17): Այս դէպքին հետևանքով Ձէյթունցիները խզեցին իրենց դաշինքը և բացարձակապէս արգիլեցին Աշրէթներուն քաղաքին մէջէն անցնիլը, ու երկրորդ անգամ ըլլալով ստիպուեցան Ձիւլգատըր օղլուներուն հպատակիլ առաջուան պայմանով: Առանց որևէ միջադէպի խաղաղ ապրեցան մինչև 1618 թուականը: Այդ տարին էր որ Հեթում քահանան Պոլիս երթալով՝ յաջողեցաւ Սուլթան Մուրատ Դ էն Ձէյթունի ազատ հռչակուելուն հրովարտակը առնել (տես Ա. Մաս, էջ 30): Եւ 1865ին, Սուլթան Ազիզի օրով թիրքերը յաջողեցան, տիրապետել ոչ պատերազմով, Ձէյթունին: Այդ թուականը ամենատխուրն է Ձէյթունցիներու պատմութեան մէջ: 1875-78, երեք տարի Ձէյթուն նորէն վայելելով իր նախկին ազատութիւնը՝ յետոյ կրկին կորսնցուցաւ: 1895 թուա-

1. Քաղաքի Հեթում քահանայի Պոլիս գնալուն առիթ եղաւ Պէշենու Պէկերէն կրօն մէկ ծանր անարգանքը: (Փոխանակ Հեթում ասելու, Կէօթիմ՝ ըստ էին իրեն):

կանին 5 ամիս ևս ազատ մնաց՝ պատերազմին մէջ քանդելով աւանց ղինուորական և պաշտօնական հաստատութիւնները: Եւրոպական կառավարութիւններու միջամտութեամբ, 1896 է սկսած Քրիստոսեանայ գաղութներով կը կառավարուի տաճկական գերիշխանութեանը տակ:

Այս պատերազմներու պատճառով մէջ Զէյթունցի կիները իրենց մեծ և գեղեցիկ դերը ունեցեր են: Ոչ միայն կը բաւականանան իրենց զաւակները խրախուսել պատերազմի գնալու տան, այլ և ոմանք ալ յաճախ կը մասնացկին այդ պատերազմներուն: «Գնա, կըսէ Զէյթունցի մայրը իր զակին, գնա կուռելու և ջանա զուրանդը զառօզ և գնտա՞ չսպասել, ազգի և հայրենիքի օգտին երկու թուրք աւելի սպաննէ. ղիակդ թքնել տուր, երեսդ թքնել մի տար»:

Հին գաղթականք Զէյթունի մէջ հետեւեալներն են

1	Տուն ֆայասցի
1	» Զաթցի (պօզօխ)
1	» Մաղնիսացի
3	» Կիւրիւնցի
1	» Տարէնտացի
4	» Թէյեկցի (կեալուր տաղ) այժմ
1	» Շիվիլիցի (Անտէրուն) Անտրուն
2	» Կապանցի » »
2	» Շամցի
1	» Պաղատացի
1	» Մոսկուլացի
1	» Շահպէնտէրեանք (պարսկաստանցի)

19	
1	» Պըզմըշէնցի (Խարբերդ
1	» Ատանացի
1	» Հանընցի
6	» Պօզօխցի
5	» Մարաշցի
1	» Ամըքցի (Անտիոքի կողմ)
1	» Տէրէցի (Մարաշու գեղ)
24	» Լազ թուրք (Տրապիզոն)
1	» Կեսարացի

60

Վերոյիշեալ գաղթականները ժամանակին Չէյթուն եկող ապաստանողներ են, իբր ազատ երկիր։ Ատենով շատ տեղերէ մարդիկ երբ յանցանք մը գործէին, փոխանակ թիւրք բանտերու մէջ տանջուելու, կը վազէին Չէյթունի պաշտպանութեանը կապաստանէին։

ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ, ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ, ԵՆԻՏԻԻՆԵԱ ԵՒ ՇՕՎՐՈՆԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՔ

Մարեհեան իշխանի գերդաստանք

- 1 Սիւրէնինք¹ (Սուրենեանք)
- 2 Սիթինք (Սէթեանք)
- 3 Բէսիլիսինք (Բասիլոսեանք)
- 4 Կէյկոնք (Կէյիկեանք) (Գէորգեանք)
- 5 Մըխսը վարդըլըրինք (Մահտեսի վարդելւարեանք)
- 6 Աղպաշինք (Աղպաշեանք)
- 7 Թումիկոնք (Թումիկեանք)

1. Փակագծի մէջ առնուած անունները գրական լեզուով են, իսկ նախորդները Չէյթունի բարբառով։

Եստրայան իշխանի գերդաստանք

- 1 Խեչիրինք (Խաչերեանք)
- 2 Տէր Սահակինք (Տ. Սահակեանք)
- 3 Թիւրխոսինք (Թորոսեանք)
- 4 Սըրըբպինք (Սերովբեանք)
- 5 Կարապետինք (Կարապետեանք)
- 6 Ասպրճատուրինք (Աստուածատուրեանք)
- 7 Մնացակնինք (Մնացականեանք)

Եւեթիսիանա իշխանի գերդաստանք

- 1 Ասատուրինք (Աստուածատուրեանք)
- 2 Աւետիսինք (Աւետիսեանք)
- 3 Փէնիւս փէշինք (Փանոս փաշայեանք)
- 4 Նշանինք (Նշանեանք)
- 5 Փիրշինք (Բրիշեանք)
- 6 Մըխսը փէնիւսինք (Մահտեսի փանոսեանք)
- 7 Մարկուսինք (Մարկոսեանք) (այժմուս Նազարէթ իշխանք
Մարկոս Աղային որդին է և Պապիկ փաշայի եղբայրը):

Շօփրոյեան իշխանի գերդաստանք

- 1 Սարգըսինք (Սարգիսեանք)
- 2 Պուտուսինք (Պոտոսեանք)
- 3 Չափաոինք (Չափաոեանք)
- 4 Հարապետինք (Հայրապետեանք)

ՅՈՒՑԱԿ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՄԲՈՂՋ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒ
ԵՒ ԴԷՊՔԵՐՈՒ

1780-1895

		ԹՈՒԱԿԱՆ
ԳԻՆ		պատերազմ. դեպք
1	Էօմէր փաշա	1780
2	Ալի փաշա	1782
3	Գալէնտէր փաշա	1808
4	Չափան օղլու Մէհմէտ փաշա	1810
5	Քէօսէ փաշա	1829
6	Պայազիտ օղլու Սիւլէյման փաշա ներքին խողովիւն	1831
7	Իպրահիմ ուշաղիներու ջարդը և Սիւ- լէյման փաշա	1832
8	Մարաշի պէյերու գերութիւնը և Թօսոն փաշա	1835
9	Մարաշի իշխան Թոփալեանի սպանումը. Իպ- րահիմ փաշա և Տէլի քէշիշ	1836
10	Աղճա տաղի պատերազմը	1840
11	Խասէքիի պահանջումը	1841
12	Թէճիրլեցուց կոիւր և Եիւսիֆ փաշա	1842
13	Չէյթունցուց՝ Թէճիրլեցիներու հետ Թշնամութիւնը և հինգ տարի շա- րունակ սղած պատերազմը	1850
14	Ալպուստանցի հաճ աղա	1842
15	Թոփալ Սատօ	1847
16	Հայթաները և Աթօլուղի կոիւր	1847
17	Ավշարներու հետ պատերազմիլ կո-	

	կիսոնի Չինչին պողազը (ճանճի բերդի կիրճը) ըսուած տեղը .	1848	
18	Պայազիտ օղլու Ահմէտ փաշա		1853
19	Խուրշիտ փաշա	1860	
20	14 Քէթմանցի Թիւրքերու սպանումը .		1862
21	Ազիզ փաշա	1862	
22	Պայազիտ օղլու Ահմէտ փաշա	1862	
23	Պոյամեանի սպանումը		1863
24	Տալուտու Նիտզի էֆէնտի միականի դայ-մագամը		1875
25	Վէզիր օղլու Հանի Մամբրէ և Եայճ օղլու .		1878
26	Պապիկ փաշա, փոյրազ Ալի		1878
27	7 Փաշա Նիկողայոս եսպս. Չաքրեան. Պապիկ փաշա և Նոխուսեան Փանոս .	1878	
28	Պապիկ փաշա և բանտարկեալք		1878
29	250 Չէրքեզներու շարքը		1879
30	Տէտէ փաշա և Արեգինցիներ		1884
31	Քացախ փանոս		1886
32	Սալէհ փաշա		1890 ¹
33	Տերօրական գործողութիւնք Արեգին գիւղացիներէն		1895
34	Թիւրք հազարապետի և հարիւրապետի Տըր-նուզցիներէն սպանուիլը		1895
35	Բերտիզ Չայի պատերազմը	1895	
36	Չօրանոցի գրաւումը	1895	
37	Չուբուր Հիսարցուց անձնատուութիւնք .	1895	

1. Մինչև 1890 եղած պատերազմերը կը գտնուին Ա. մասին մէջ բացի Աւ-շարներու պատերազմէն. որ գրուած է այս Բ. հատրիս մէջ:

- 38 Անտրընու գրաւումը Բարդուղիմէոս
վարդապետի ձեռամբ . . . 1895
- 39 Եէնիճէ գալէի բլուրին կոիւր . . . 1895
- 40 Կապանի վրայ յարձակում . . . 1895
- 41 Եէզիտլէրի պատերազմը և Բէմզի փա-
շա 1895
- 42 Սանգոխի կոիւր 1895
- 43 Թիւրք գերեաց սպանումը կանանց
ձեռամբ 1895
- 44 Զօրանցի այրումը 1895
- 45 Վանքին ոմբակոծումը, Եէնիախնեա
Եղիայի յարձակուաւը Թիւրք բա-
նակին վրայ 1895
- 46 Հայ և Թիւրք Թնդանօթաձիգները . 1895
- 47 Ալի պէյի բանակին խորտակումը և
և Էտհէմ փաշայի գալուստը (*). 1895
- Թիւ 13 ի մէջ ցուցուած Զէյթունցիներու և Թէճիքլիցիներու
հնգամեայ պատերազմը, 10 կանոնաւոր բախումներով 10 զատ
պատերազմ ընդունուած է:
- Համագումարն է 41 պատերազմ և 16 դէպք:

Զէյրուանի շուկան և Զէյրուանցիներու ասորեայ կերակուրները
ու իրենց ասորեայահոսթիանը:

Բացի Թաղային մի քանի խանութներէն Զէյթունի մէջ կայ
շուկայ (Պեղոր տեղական լեզուով) մը, որը կը գտնուի քաղաքին
ճիշտ կեդրոնը Սուրէնեան իշխանի պատկանած միջին Թաղին մէջ:
Այս շուկան գրեթէ 60—ի չափ խանութներէ կը բաղկանայ և որոնց
մէջ կը վաճառուին ամեն տեսակ ապրանքներ, սակայն խրաքան.

չիւր խանութի մէջ կը ծախուին խառն ի խուռն մէն մի տեսակ ապրանք, — Նպարեղէն¹, մանիֆաթուրայի տեսակները (Քամպակեղէն, Բրդեղէն և մետաքսեայ կերպասներ) մանրավաճառի առարկաներ, ծխախոտ և թէմզէքի, մրդեղէնք² և Բանջարեղէնք: Շուկան կը գտնուի հաս մը հացի փուռ: Կան նոյնպէս ամեն տեսակ արհեստաւորներ՝ բացի դարբիններէն՝ որոնք մասնաւոր տեղեր կ'աշխատին, նաև կան շուրջ մից հաս հաստատուած մաս վաճառ՝ բացի Ազճիպօս ըսուած տեղւոյն մասվաճառներէն (Շովրոյեան իշխանին թաղին մէջ պզտիկ շուկայ մը):

Կերակուրներ. — Ի բաց առեալ քանի մը տեսակ կերակուրներ՝ Չէյթուճի մէջ կը պատրաստեն հետեւեալ կերակուրները. — Մսով քիֆթե³, որը առօրեայ սովորութիւն դարձած է. բաց ի պահք օրերէն՝ այս կերակուրը երեք տեսակի կը բաժնուի, հում քոֆտօ, Գըլէօր քոֆտօ, Մէլէօվ քոֆտօ, ասոնք կը պատրաստեն ձաւարով (պուլղուր), փուխ (խղազուրկ թարմ միս) մսով, միսը կը ծեծեն և խմորի պէս ընելէ յետոյ ձաւար, սոխ, ազատքեղ, հաւէճ (պղպեղ) խառնելով կը շաղեն և պզտիկ վարունկի ձեւով կը շինեն հում քեֆտեկ և առանց եփելու հում հում կ'ուտեն:

Բ. Կլոր քեֆտեկ կը շինեն ընկուզի մեծութեամբ, յետոյ գէրջօրի (մսիօջուր) մէջ կ'եփեն և նոյն մսի ջրին հետ կ'ուտեն:

1. Չէյթուճի արտագրութիւններէն յիշելու արժանիներն են, իւզը, պանիրը, մեղրը, ուռուպը, շամիչը. միայն ասոնց շարքէն մածուճը կը պակտ. զի քաղաքին շուրջը արօտատեղի չը լինելուն համար, Չէյթուճի մէջ կաթնատու ետիք չի պահուիր, տարուան մը մէջ հազիւ ամիս մը (ապրիլ 15էն մայիս 15) մածնավաճառութիւն կրնայ ըլլալ, վասնզի խաշնարածները կը հեռանան քաղաքէն 5-6 ժամ հեռուն գէպ ի հիւսիս Պերիս լեռան ստորոտները:

2. Չէյթուճի խղազը, նուազ, խնձորը, ասնճը, նոյնպէս մէն մի ծանօթ պտուղ և բանջարեղէնները ի իստ գովելի են: Կան քանի մը տեսակ պտուղներ, որոնք Մարաշ քաղաքէն կուգան ինչպէս. — ծիրանը, ձմերուկն ու սեխը և բարբիճանը, այս վերջինները թէև Չէյթուճի մէջ կը բուսնին բայց սակաւ են:

3. Փարբ Ասիայ հարաւային պատկանեալ կերակուր մը:

Գ. Մէջէօվ քոֆրէն գնդաձև նարնջի մեծութեամբ կլոր կը շինեն և յետոյ գրչմա (միւր մանր կտորներու վերածած և սոխի և ա- նուշահոտ ծաղկանց հետ իւղի մէջ առապիած) ալ մէջը լեցունե- լով վերոյիշեալ մտի ջրին մէջ կ'եփեն և կ'ըլլայ մէջէօվ քիֆուէ. ինչպէս որ վերև ըսինք, ասոնց երեք տեսակներուն ալ խմորը (ծե- ծուած միս և ձաւար) մի և նոյնն է:

Մանաւանդ Հում քիֆուէն կարմիր պղպեղով (պիպէն) մեծ ախորժակ կուտայ զայն ուտողներուն. արգեօք բժիշկները այս կե- րակուրը աարօրինակ պիտի չը գանձն: Գալով Գրչմաի և խոր- վածի մասին, ասոնք պատրաստելու առին կրնամ ըսել թէ իւր անուշահոտ բուրումը քանի մը վայրկեան հեռաւորութիւններէ զգալի կ'ըլլայ. ասոր համեղ լինելուն պատճառն ալ այն է որ մաստու կենդանիները խոտաւէտ և ծաղկաւէտ արօտատեղիներու մէջ կ'արածուին հետեւեալ ընթաց վրայ, զոր օրինակ. Պէրիտ, Ուզոր, Իւկէճ. Աւազ-կէտիկի, Աթլլի, Անկըզոկ, Ալաչայի ևն. Այս վայրերուն խոտն ու ջուրը մինչև անգամ կենդանեաց ակու- ներուն սսկւոյ փայլ մը կուտան:

Գալով Հերիսա ըսուածին՝ թէև հայաստանի ծանօթ կերակուր մ'է, գրեթէ չի կայ հայ մը որ զայն չը գիտնայ, բայց և այնպէս Զէյթունցոց համար այն ալ իւր մասնաւոր օրերը ունի. ինչպէս, Վարազայ խաչի, Հրեշտակապետի, Յիսնակաց, Ս. Յակոբայ և Ս. Սարգսի պահոց շարաթ օրերը և մանաւանդ Բարեկեն- գանի, Վարդանանց հինգշաբթի օրը ամեն տուն այս կերակու- րը կը պատրաստէ, նայնպէս նոյն օր ճիրիտ կը խաղան և նշա- նառութեան համար հրացանաձգութիւններ կը կատարուին: Օ- րուան խօսակցութեան նիւթն ալ Ս. Վարդանանց մասին կը լինի: Մինչև անգամ Հերիսայիև համար ալ ծերերը զանազան մեկնու- թիւններ կուտան, ըսելով որ Հերիսան Հար գաս ի աղաւաղումն է. երբոր մանկունք կը հարցնեն իրենց նախահարց սոյն Հար գասի նշանակութիւնը, մեծ հայրերը կ'ըսեն այսպէս. հար գոս, զարկ

ասիկայ, այսինքն՝ զարկ պարսիկը, ինչպէս օր Ս. վարդանանք զարկին պարսիկները: Նոյնպէս այդ նպատակաւ է որ այս օրը Ձէյթունցիներս ալ նշանառութեան և մականաձգութեան (ճիրիտ) խաղեր կը խաղանք և կերակուրնիս ալ Հերիսա կ'ըլլայ: մինչև անգամ մեր փողովուրդը նոյն օրը Հիրիսիան էօրը (Հերիսային օրը) կ'անուանեն, այսինքն ընդհարումի օր:

Նոյն գիշեր որ ուրբաթ պիտի լուսանայ՝ խանձով փայտի կտորներ ասնց վրայ. և փողոցներու մէջ կը նետեն. սոյն գիշերուան տեսարանը հիանալի կ'ըլլայ, կարծես թէ գիտաւոր աստղեր կը տեղան քաղաքին վրայ, այս սովորութեան համար ալ ծերունիները սա հետեւեալ մեկնութիւնը կուտան. — Ճամանակաւ հայերը երբ կրակապաշտութիւնը մերժելով անոնց նուիրական կրակները եկեղեցեաց մէջէն ցիրուցան ըրին և մոզերն ալ վռնացին, այս է պատճառը որ սոյն պատմութեան իբր յիշատակ այդ խանձողները ասդ անդ կը ցրուեն:

Պատ. ընթերցողքս թող չը զարմանան այս աւելորդապաշտութեան վրայ, իրողութիւն մ'ըն է որ կը պատմեմ ես. արդեօք այս հին սովորութիւնը բոլոր հայեր կը կատարեն թէ մենակ Ձէյթունցի հայերը, այդ ալ ինծի համար մութ է: Բայց և այնպէս այս սովորութիւնը Ձէյթունցիք զադրեցուցին 1864 թուէն ի վեր՝ հրդեհներէ զգուշանալու համար:

Առողջապահութիւն. — Թերևս ընթերցողք պիտի զարմանան երբ ըսեմ թէ Ձէյթունցիք բժիշկէ ալ զուրկ մնացած են: Երբ Ձէյթունցին հիւանդանայ, տաներէց քահանան կը կանչեն. նա կուգայ և չորս գլուխ բժշկութեան աւետարան և «Փարատեա» աղօթքը կարդալէ յետոյ՝ կը մեկնի, հիւանդը ասոր վրայ թեթեցայ ըսելով կը քաջալերուի և օրըստօրէ կ'աղէկնայ. թէև ոմանք ալ կը մեռնին, և այս վերջիններուն համար ալ կ'ըսեն՝ աճողը իկիք մեռով (ճակատագիրը այս է եղեր):

Ձէյթունի մեծամասնութիւնը համամիա էր բժիշկ մ'ունենալ

նախապաշարմունքներէ զերծ մնալու համար, և այդ առթիւ 1890 թուին դիմեցին Մարաշու կառավարիչ Սալէն փաշային՝ որ իրենց խնդիրքին համեմատ անոնց խրկեց Մարաշաքնակ Այնթապցի Հէքիմ-Ապուճան հայ Բժիշկ մը, որը զրդուած էր փաշայի կողմէն Չէյթունցոց ոեւէ Փնաս մը հասցնելու համար. և սոյն ախմար և տանկամուլ բժիշկին գործածած թունաւոր զեղերէն հինգ հարիւրէ աւելի անմեղ մանուկներ զոհ դացին քիչ ժամանակի մէջ (մանրամասնութիւնք տես, Չէյթունի ներկ. և անց. Ա. հատոր 152-րդ էրես)։

Ահա այս աղետալի և մահաբեր զէպքէն յետոյ Չէյթունցիք բժիշկ ունենալու նպատակէն ետ կեցան։ Այժմ ոչ բժիշկ կայ Չէյթունի մէջ և ոչ ալ զեղարան, բաց ի մի քանի նախնի վիրաբոյժներէն։

Բայց և այնպէս նորէն բժիշկ խնդրողներու թիւը մեծամասնութիւն կը կազմէ, ըսելով թէ. — Հիւանդին համար բժիշկ պէտք է, իսկ հոգևոր մխիթարութեան համար ալ Տէր պապա (քահանայ)։

Չէյթուն ոչ թէ միայն բժշկի կը կարօտի, այլ նաև ահագին հիւանդանոցի մը. Չէյթուն իւր գիւղօրայքով հանդերձ կպարուսակէ իւր մէջ 2370 տուն զուտ հայ. ինչու չունենայ մի հիւանդանոց։ Մըշափ կտրիճներ հասակնին չառած՝ կը յանձնուին սև հողին, հիւանդանոցի չգոյութեան պատճառով։

ՁԷՅԹՈՒՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Ձէյթունցիք ընդհանրապէս այգեգործ, երկաթագործ բանուորներ և ջրբեպաններ են: Մանաւանդ այս վերջինները կարևոր տեղ մը կը բռնեն: Խրաքանչիւր տուն հարուստէն սկսեալ մինչև աղքատը ջորի կամ էջ կը պահէ, եթէ ոչ՝ չկրնար ապրիլ, վասնզի ցորենը, գարին և այլ ընդեղէնները դուրսէն պիտի բերուին, այսինքն՝ Ալպուսթանէն, Եարփուզէն, Կոկիսօնէն (Կէքսիւն): Ամէն տուն վերոյիշեալ բեռնակիր անասուններէն 1-8 հաս կը պահէ: Ձէյթունցիք սեպտեմբերէն սկսեալ մինչև գեկտ. 10 երթեկեկութիւնը կը շարունակեն հացահատիկներ քաղաք կրելով: Հարուստը կ'ունենայ 1-2 հարմանտօ. որ տեղական լեզուով կը նշանակէ վարձեալ ջրբեպան:

Այս կտրիճներու շարքաշ ճամբորդութիւնը կը նկարագրեմ ճշգրիտ իրողութեամբ: Ըստ թրքաց գիշերուան ժամը 4ին կը մեկնին քաղաքէն. 8, 9 և 10 ժամ¹ տևող լեռնային օձապտոյտ ուղիներէ և դժնդակ քարոտ ապառաժներու, ելեէջներու մէջէ անցնելով կը թողուն լեռնային ճամբան. ալ անոնց առջև կը պարզուին Կոկիսօնի, Եարփուզի և Ալպուսթանի ընդարձակ գաշտերը: Գիշեր ցորեկ անդադար քալելով² Յօրուան մէջ կը կարեն այդ հեռաւորութիւնը և անասունները բեռներով բարձած կը վերադառնան. մէկ բեռը 8-18 քիլօ³ կը կշռէ, էն ուժեղ ջորին 18 քիլօ

1. Ձէյթունէն մինչև Կոկիսօն լեռնային ճամբան 8, իսկ գաշտայինը 4 ժամ կը տևէ, ընդամենը 12 ժամ:

2. Ձէյթունէն մինչև Ալպուսթան լեռնային ճամբան 9, իսկ գաշտայինը 4, որով ամբողջ ճամբան 13 ժամ կը տևէ: Ձէյթունէն մինչև Եարփուզ լեռնէն 10 ժամ, իսկ գաշտէն 2, ընդամենը 12 ժամ:

3. Ատդ Ձէյթունի բարբառով քիլօ ըսուած շաբը 6 օկկայի (քաշ) արժէք ունի, Ալպուսթանի թուրքերուն լեզուով Սիմէ կը կոչուի:

կրնայ կրել, որոնք այժի մազէ հիւսուած երկու քուրձերու մէջ զեանեղուած են: Որովհետեւ մեր լեռնագաւառի քարերը մեզ հաց չեն տար, ստիպուած ենք մենք անտեսական աննախանձելի վիճակի մէջ ապրիլ: Եթէ բարերար ազգայինք Չէթունի անտեսական վիճակը բարուքելու նպատակով իրենց ջանքերը չխնայեն, Չէթունցին խեղճ և ողորմելի կացութեան մէջ չապրիր: Եթէ մի քանի կէտեր մեր բարերարները ինկատի առնեն և գործադրեն, Չէթունցին բաւական կ'օգտուի թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս: Մին այն է, որ Չէթունի մէջ երկաթի գործարան մը բացուի, որով տեղւոյն ժողովուրդին միջոց կը տրուի իր նիւթականը ըստ կարելոյն ապահովելու. երկաթը թէ առատ է և թէ լաւ¹: Երկրորդ՝ գինիի գործարան մը բանալ Չէթունի մէջ: Չէթուն ունի 21 տեսակ պատուական խաղող, միթէ չէ՛ կարելի ատոնցմէ Պօռաօ և Շամբանիա գինիներու պէս ազնիւ գինի պատրաստել, մինչդեռ տեղացւոց պատրաստած պատուական գինին երկար չգիւժանար: Թէև Չէթունցին պանդխտութիւնը² չսիրեր, և այդ շատ գովելի է, որովհետեւ Չէթուն ի հարկին կտրիճի պէտք ունի, բայց լաւ կ'ըլլայ, իր անտեսական վիճակը բարուքելու համար, մի քանի ուշիմ պատանիներ Եւրոպա խրկուին երկաթագործութիւն, գինեգործութիւն և կաշեգործութիւն սորվելու: Անոնք դարձեալ վերադառնալով իրենց հայրենիքը շատ օգտակար ծառայութիւններ

1. Այդ պատուական և անսպառելի մետաղը Պերիտ լեռը կը գտնուի: Կարծիք կը յայտնուի նաև թէ այդ լեռանը մէջ բարածուխ ալ կը գտնուի, բայց տակաւին պեղութեան եղած չեն, բայց Չէթունցիք իրենց անտաններու առատ փայտովը այդ պակասը լեցուցած են փայտածուխ պատրաստելով: Ասկէց 30-40 տարի առաջ Չէթունցիք այդ հանքը կը շահագործէին նահապետական ձևով. այժմ գրեթէ գաղբած են, զի Եւրոպայի մէջ պատրաստուած երկաթը աւելի աման գնով կը ծախուի:

2. Միայն 30 տարի է ի վեր Չէթունցիք փոքր թուով (60-70) Ատանայ կ'երթան աշխատելու և 3 ամսէն կը վերադառնան իրենց պաշտելի հայրենիքը:

կրնան մատուցանել: Ուրիշ հարց մը, Չէյթունի գպրոցները տեղական ընելու համար, որովհետև հաստատ եկամուտ չըլլալով, երբեմն շարունակութիւնը կընդհատուի, խորհուրդ կուտամ կրթասէր Ազգայնոց Չէյթունի մէջ բաղնիք մը բանալ: Եթէ միայն 1000 ոսկի ծախսուի՝ լաւ բաղնիք մը կարելի է շինել և Չէյթուն ջուրով աւ փայտով առատ երկիր մը ըլլալով, կրնայ այդ բաղնիքին հասոյթով պատաստունները ապահով կերպով ապրեցնել: Քաղաքը կը բաղկանայ 1500 տունէ:

Ուստի կոչ կ'ընեմ ներկայիս ազգասէր բարերարաց այս ծրագիրը իրագործել: Եթէ բարերարք կամին՝ կարող են այսպէտով մեծ ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալ մեր ժողովուրդին:

Պատ. ընթերցողաց մէջ գուցէ գտնուին այնպիսիներ, որոնք առարկեն թէ Չէյթունցին ինքն իր գլխուն ճարը թող գտնէ և գուրսէն օգնութիւն չակնկալէ: Բայց ինչպէս վերը յիշեցինք, Չէյթունցիք նիւթապէս անկարող են, բառին բուն նշանակութեամբ աղքատ. ինչպէս առածը կ'ըսէ. Հաւը սագի հաւկիթ չէ կարող ածել:

Բ

Չէյթունի Եղանատը խաւսու ըսուած անտատը, Ուխտատեղի մը,
մեղուի Փերակներուն հովիտը և խաչնարածներուն
Եղանատը Եսայաս (արօտավայր):

Չէյթունի արեւմուտքը, երկու ժամ հեռաւորութիւնով, խանսու ըսուած տեղը կը գտնուի զէյթունցիներու վառելու փայտի անտառը: Անտառը գնալու ճամբան Սախօր Էգէէն կանցնի, և անտառէն կէս ժամ ասպին իսկի Աղբըրէի (Ոսկեաղբըրի) անուն պաղ ջուր մը կայ ճանապարհին ճիշդ մէջտեղը, բոլոր անցնող դարձողները անպատճառ այդ կենդանարար և մարսեցնող ջրէն կը

խմեն, մանաւանդ հիւանդները այլ ջրէն խմածնուն պէս իրենց մարմնոյն մէջ առողջութիւն մը կ'ըզգան և գրեթէ բժշկի պէսը շն ունենար:

Հարսնիքներու ատեն հարսնետոններ այլ ջուրէն շիշ մը ջուր կը տանին հետերին ու կը խմցունեն հարսին ու փեսային, որպէս զի ոսկին շատկեկ շահին՝ իրենք կամ իրենց զաւակները: Այս սովորութիւնը զէթունցոց մէջ ընդհանրացած չէ, այլ այն պարագային մէջ կ'ընեն, երբ մօտակայ Հաճի-տէրէ և Ղօզձոպագ հայ գիւղերէն իրենց քաղաքը հարս բերեն:

Վերոյիշեալ խանոս ըսուած անտառը խորունկ և տարտա-րոսային ձոր մ'ընէ Անտոլայ գետին երկու կողմը: Անտառը լեցուն է խիտ առ խիտ հինաւորց կեղևաթափ, խոշոր ու հսկայ ծառերով՝ որոնք այնքան զառամած ու փտած են, որ այլ ևս փայտահարը կացինի քանի մը հարուածներով գարձաւոր կաղնիները գետին կը տապալէ: Կը պատմուի՝ որ այդ անդնդային ձորէն հասող Անտոլայ գետակին մէջ շատ թէճիրլիցի թիւրքմէններ իրենց վերջին քունը քնացած են, Չէթունի հերոսներու ձեռքով:

*
* *

Չէթունէն արևմտեան հիւսիս՝ երկու ժամ հեռաւորութիւնով ուխտատեղի բնական քարայր մը կայ, որ կը կոչուի Սուրբ Մինէ-կիւանիւց (Միայնակեաց): Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ այնտեղ ժամանակով մենաւոր մարդ մը կը ճգնէ եղեր: Երբ Չէթունցիք կ'ըստիպուէին պատերազմներ ունենալ թշնամիին դէմ, ճգնաւորը զինուած ու ճերմակ ձիու մը վրայ նստած կը վազէր հայ մարտիկներու բանակին մէջ և կը խրախուսէր զանոնք ըսելով. «Մի վախէք, աէղէք, սուրը (յաղթութիւն) մերն է, մինք իւժէօլ պիտի իւլինք, ևս գիշիր Գարբիէլ հրեշատակապիտ, Ս. Սարգէս, Ս. Գէօրգէ, Ս. Մինոս, Ս. Մէնկէնօս, Ս. Թիւրիւս, Ս. վարդօն իմ քէօ-

վրա իկին՝ առնն թէ՛ ըզմից Գիւրխատիւս ուղւորկից ձեզ ետր-
 աւմ. Էնիւօ համօր, ժողը ալայիսէ ձեր օրատւոն մէջը կա գանը-
 վընք ըմմը՝ ալայուսէ չիւնք ըրժըննօ, պաղը մարդկանց կըրժըն-
 նանք, Թիւֆէնկնուդ բարնա մախայթ—լըք, գեղը, Էսեփեճը պա-
 բաքթաթլամըլ կէնիւնք, հէշ մի քէշվէք, կըպըցէք ուր բամպակն
 էլլէ: (Մի վախնաք, աղաք, յաղթանակը մերն է, մենք ուսով պի-
 տի ըլլանք, այս գիշեր Գարրիէլ հրեշտակապետ, Ս. Սարգիս, Ս.
 Գէորգ, Ս. Մինաս, Ս. Մէրհեպետ, Ս. Թէոդորոս, Ս. Վարդան
 քոյս եկանն և ըսին, որ Գրիստոսը զմեզ խրկեց ձեզի օգնելու հա-
 մար, վագըր ամենքս ալ ձեր բանակին մէջ կը գանուինք, բայց
 ամենուն ալ չենք երևար, մէկ քանիներուն միայն կ'երևանք: Հրա-
 ցաննուդ լաւ հսկողութիւն ըրէք, ձեր վասօզը, արճիճը կը շառ-
 ցունենք, բնաւ մկ՝ քաշուիք, զարկէք որ բամպակը գուրս ելլէ):

Այդ ճգնաբան քարայրը արու գաւառի չ'ունեցող կիներուն ուխ-
 տաւայր է, ուր կ'երթան մանչ գաւառի խնդրելու: Երբ մանչ ունե-
 նան, երախայիտն անունը կը գնեն Միւսիլիւսնիւց:

Սոյն քարայրէն ժամ մը անդին, դէպ ի հիւսիս, ապաստան
 և անառիկ ճանապարհներէ անցնելով, աչքիդ առջև կը պարզուի
 գեղեցիկ տեսարան մը. մանաւանդ գարնան եղանակին, այդ վայ-
 րը կը կոչուի Աղաձ—ասը, Պէրիտ լերան ստորոտը: Չէյթունցեք
 սովորաբար, մեղուի փեթակները, ամրան երեք ամիսները աչքանդ
 կը փոխադրեն՝ ուր մեղունները կը սնանին ամենահոտաւէտ և գրաթ-
 տաբայր ծաղիկներու հիւթով: Աղաձ—ասըի մէջտեղէն կը վազէ Շու-
 գուր արծաթափայլ և վճիտ գետակը՝ կազմուած Պէրիտէն բղխող
 կենդանարար ջրերէն: Շուդուրը կ'անցնի Չէյթունի քովէն և կը
 հայթայթէ քաղքին պատուական խմելու ջուր. մեղուններն իրենց
 ծարաւը կը յաճեցնեն ծծելով այդ անուշ ջուրէն, ատոր համար է որ
 ամենալաւ մեղրը կ'արտադրեն, բիւրեղի պէս ճերմակ և խնկաբոյր
 ու անուշահամ: Չէյթունէն Երարփուզ (Էփեսոս, Արփրոս) ճանա-
 պարհը աղաձ—առը էն կ'անցնի:

*
* *

Մէօվք (ծովք), Չէյթունի արևմտեան հիւսիսը, երեք ժամ հեռու, խաշնարածներու հովիտ մըն է, տափարակ դաշտ մը, Սօլախտէտէ լեռան ետեը, չորս կողմէն շրջապատուած լեռնաշղթաթայով մը, այնպէս որ պարսպապատ շրջափակի մը ձև առած է: Չմեռ ատեն այդ տեղ ձիւն կը հաւաքուի. երբ գարունը կուգայ, կուտակուած ձիւնը հալելով ահագին լիճ սը կը կազմէ, օւրկէց առած է իւր Մէօվք անունը: Յունիսին լիճը կը ցամաքի և այդ ցամաքած տեղը կը վերածուի դրախտի պէս մարդագետին հովիտի սը՝ պնուած գոյ:զգոյն նունուֆար ծաղիկներով: Չէյթունի խաշնարածները, վերի եայլակերը (արօտատեղի) խընըխէօզ, Ալաչայիք ըսուած տեղերը ձգելով, Յուլիս 15ին, 50-60 տուն կուգան իրենց վրանները կը հաստատեն այդ ցալարաձէտ արօտավայրին մէջ, ուր կը մնան մինչև օգոստոսի վերջերը: Այդ տեղի բնտիր և զով ջուրը խմողները համեմատարար շատ կ'ապրին՝ Սիպտեմբերին կանկրօս կ'իջնան, Սօլախտէտէ լեռան ստորոտը, օւրկէց Չէյթունը սանգխաձև կ'երևայ, մինչև անգամ առենին կրնան մի առ մի համրուիլ, մէկու կէս ժամ հեռուն:

Այդ ժամանակն է որ հայ հովիտները առաւօտեան արշալոյսին իրենց դաւալները (սրինգ) կ'ածեն այնքան քաղցր և ներդաշնակ՝ որ զմայլում կը պատճառէ մտիկ ընողներուն: Նոյն իսկ Չէյթունի մէջ կը հասնի դաւալի ձայնը, Չէյթունցիք բացօդեայ տուներուն տանիքներու վրայ գիշերելով այն ատենները հրճուանքով կը վայելեն առաւօտեան սրինգներու քաղցր հնչիւնը:

1. Չէյթունի մէջ մարդիկ առ եււազն 70, 80, 90, 100 և մինչև անգամ 120 տարի կ'ապրին: Արեգնի Ավազլար գիւղին մէջ Չիլի-Մերտիւրիւս (Մարտիրոս) անուն մարդը 125 տարեկան է և քաջաոգջ: Նոյնպէս և Չէյթունի Եաղուպեան Թազէն Մեացական կիււիւկեանը 105 տարեկան է, իսկ մըխսը (մահտեսի) Փոփոն 95 տարեկան որոնք գեռ կ'ապրին, և գեռ շատեր...:

ՁԷՑԹՈՒՆԻ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

- Մննդականի (պէպէրը) դայեակ կ'երթայ (կնքապոպին) կնքահօր և տաներէցին կը յայանէ ըսելով պատրաստ եղէք, այո ինչ մարդուն մի երեխայ եղաւ, այսօր ութ օր (8 օրէն յետոյ) պիտի մկրտենք: Կընքահայրը երբ կիմանայ տղայ լինելը, կուրախանայ և կըսէ, օխ, շախ—մոխ (հրացան) մ'ալ իւրիցով մեզի, կը պատուիրէ դայեակին որ լաւ աղ ցանէ, որ վազվրզելու ժամանակ էնուկները և անութները քրտինքէն չ'խաշին և թէ կոխներուն մէջ ալ ամուր և կտրիճ ըլլայ: Տղայ երեխայի համար, կնքահայրը կաննէ կանգունուկէս զուգնու (մետաքսէ կերպաս) կտոր, մկրտութեան ժամանակ երեխայի վրայ ծածկելու համար, իսկ աղջկայ համար կանգուն ու կէս պասմա (տպածոյ չիթ) կաննէ: Այնուհետև կնքահայրն ու տաներէցը կը պատօրաստուին. կնքահայրը կը խոտոտվանի, կը հաղորդուի և թէ՛ կնքահայրը և թէ՛ քահանան իրենց կիներէն ութ օր մեկուսի կը պառկին: Արու զաւակ կնքելը կը լինի լաւ մատաղով և հանդիսաւոր պատարագով: Քահանային մէկը կը պատարագէ, իսկ տաներէցը մկրտութիւն կը կատարէ: Պատարագէն յետոյ կնքահայրը երեխան գիրկը առած և զոյգ մը վառուած մոմեր ձեռքը բռնած, քահանայք փորուրարով ու բուրվառով և ախրացուններ «լոյս ի լուսոյ» շարական երգելով մկրտեալին տունը կուզան: Այդ միջոցին ծննդականը նստած է մինաէրի մը դրայ և ծածկուած է իւր հարսնութեան սպիտակ մեծ սաւանով: Կնքապոպը երիխայն կը դնէ ծննդականի առջև դրուած փոքրիկ բարձիկի մը վրայ, ըսելով. Աստուած մեացական էնէ, հօրով մորով մեծնայ: Սանամայրն ալ կը ծոխ կնքահօր

ուսքը կպագնէ. իսկ եթէ մկրտուածը ազջիկ է՝ կըսէ. Աստուած խայրու (շնորհաւոր ընէ. Քահանան և տիրացուները մի շարական կերպեն, հանդէսը կը վերջանայ քահանայի մի պահպանիչով որ շնորհաւորելով ծննդականը և տնեցիները, կերթայ սեզանի գլուխ կը նստի և կը հրաւիրէ հանդիսականները որ ամէնքը նստին: Կնունքի հացը (ճաշ) աւարտելէն յետոյ ամեն ոք կրկին և կրկին շնորհաւորելով երեխայն և ծնողքը՝ կը մեկնին: Ծննդականը մինչև ցմահ անխօս է կնքահօր հետ և նա քառասուն օր տնէն դուրս չելնէր, արև չիտեսներ: Սանամէրը (ծննդական) գրեթէ ամեն տարի, ական (նշանաւոր) օրերու մէջ մէկ մէկ ծրար նուէր կը դրկէ կնքահօրը՝ որու մէջ կը լինի, մի շիշ օղի, գինի, մի քանի տեսակ մրգեղէն, թաշկինակ, և այլն: Ասոր փոխարէն, ինչպէս տեսանք, կնքահայրն ալ կը հոգայ մկրտութեան ծախսը (այսինքն 1-5 դահեկան քահանային մկրտութեան վարձք, 1-5 դահեկան եկեղեցուն, և մի ծածկոց երեխային համար):

Խնամախօսութիւն, Նշանադրութիւն, Պսակ և Բարոյական խրատ:

Չէյթունի մէջ խնամախօսութիւնը կսկսի երբեմն օրօրոցէն: Շատ անգամ տղայի մայրը երբ կը տեսնէ մի նորածին գեղեցիկ ազջիկ, կը խնդրէ Աղջկայ մօրմէն զայն իւր տղին նշանելու. երբ նա ալ հաւանի, այն ատեն երկուստեք մէկմէկ քէրդ (նշան) կանին տղայի և աղջկայ օրօրոցի վրայ. սա կըլինի նշան անոնց խնամախօսութեան, և այնուհետև այդ երկու մայրերը, հետևաբար երկու տուները կսկսին աւելի և աւելի իրարու մօտենալ և միշտ իրարու խնամի կանուանեն: Պէտք է ըսել որ այս տեսակ զէպքեր շատ չ'են, սակայն երբ երեխաները անվտանգ կը մեծնան (այստեղ չափահասութեան տարիքը ընդունուած է աղջկան 12-14 իսկ տղուն 15-17) ծնողաց կողմէն կամոռանացուին: Այժմ գանք բուն

Հարսնախօսութեան գործին: Երբ տղան վերոյիշեալ տարիքին կը հասնի, անոր մայրը կսկսի աղջիկ փնտռել աղայի համար. պէտք է տեսլ սր սիրահարութիւն չ'կայ այսանդ, տղան պարտաւարուած է ծնողաց հնազանդիլ և այս ինչ կամ այն ինչ ցոյց տուած աղջկան հաւանութիւն տալ: Երբ մայրը տղայի հաւանութիւնը առաւ, այս անգամ կ'սկսի Հարսնախօսութեան կամ զրուցութեան (խօսք-կապ) գործը կարգի գնել, երբ մայրը խօսք առաւ, այն ատեն տան երէց կը զբկէ խնամախօսութեան: Տէրտէրը տղայի կողմէն կուտայ աղջկայ ծնողաց կամ մի զոյգ ապրուօն (ապարանջան) և կամ մի զոյգ զագի ոսկի (մի ոսկի 20 զրշ. արծէ): սա կը համարուի աղջկայ Հարսնախօսութեան նշանն, տէրտէրը պահպանիչով մը կը հետանայ տունէն: Հարսնախօսութիւնը կը տէն մի տարիէն մինչև 3 տարի: Այդ ժամանակամիջոցին մինչև Հարսանեաց օրը աղջիկը և տղան չ'են տեսներ զիրար. եթէ պատահմամբ ասոնք իրարու պատահին, երեսնին ծռած ամեն մէկը մէկ կողմը կը փախչին: Միայն երկու տուները իրարու խնամի կըսեն և գնալով իրարու կը մօտենան ու կը բարեկամանան և տղայի ծնողքը միշտ գլխաւոր սկան օրերը, իրենց ազգականներով և բարեկամներով, հանդէսով և ընծաներով, Հարստեսի կ'երթան, որ տեղական լեզուով կանուանի Նշանաժոտես (Նշանաժոտես, երեստես). սակայն աղջկայ նշանը չ'են օրհներ մինչև Հարսանեաց օրը, ստածելով թէ մի գուցէ մահ պատահի տղային, այն ատեն նշանածը կը բերեն փեսացուի փոքր եղբօր կամ եղբօր տղային, կամ վերջապէս աղջիկը ձեռքէ չ'փախցնելու համար կը պսակեն տան մի որ եւ տէլիդանլի (երիտասարդի) հետ: Նշանադրութեան ժամանակ Հարսնցուն միշտ անխօս է տղայի ազգականներու հետ և անոնցմէ կը փախչի, երեսը կը ծածկէ:

Հարսանիք. — Սկսելէն տոաջ՝ տան երէցը աղջկայ ծնողաց տունը կ'երթայ Հարսնախօսութիւնը կարելու. տէրտէրը կը յայտնէ որ այս ինչ աղան Հարսնիք ընելու կը պատրաստուի, եթէ

մի բան ունին խօսելու՝ խօսին: Երբ աղջկայ ծնողքը հաճին, այն ատեն տղայի ծնողքը կը սկսին պատրաստուիլ, ասոր համար նախ տղայի հօր հրամանաւ, գրացի ջորեպանները 15-20 ջորիով լեռը կերթան հարսանեաց փայտ բերելու: Ասոնք փայտ կը բերին ճրօք բայց գնալու և գալու ծախսը աղայի հօր վրայ: Այս ջորեպանները առաս մտով, օղի ու գինիով կ'երթան Զէյթունի արեմտեան հարաւային կողմը 2 ժամ հեռաւորութեամբ խանօս ըսուած անառը, մի գիշեր այնտեղ կը մեան քէֆ կ'ընեն, հետեւեալ տաւօտուն, բեռնաւորուած, քաղաքի դիմաց բարձր բլրակի՝ սը վրայ հասած ժամանակ կսկսին հրացանաձգութեամբ կիւրպէնկ (հրախաղութիւն անել) ընել. յետոյ տալու ու զուռնան ասոնց ընդառաջ գնալով մեծ ուրախութեամբ և թմբկահարութեամբ բեռները կը բերին և տղայի տունը կը թափեն: Միայն 2 ջորեպան փայտ կը դրկեն աղջկայ ատունը: Այս փայտը հարօտեանց սկսելու նշանն է: Հարսանեաց տէրը մեծ և առատ ճաշկերոյթով մը ջորեպանները ճամբայ կըլնէ: Այս օրը ջորեպաններու քէֆի օրն է: Ասոնց երթալէն յետոյ անցիք կսկսին մեծով պզտիկով և բոլոր գրացիներով հարսանեաց պատրաստութիւն տեսնել: Այդ օրը ամբողջ տունը շարժման, իրարանցման մէջ է, անիկա կը նմանի մի գործարանի. մի աղջիկ ալիւր կը մաղէ, միւսը կը շաղէ, մէկը կը գնուէ, մէկը օճախ կը վառէ, միւսը հաց կեփէ, մի ուրիշը միսը կը ծեծէ, միւսները տոլմա, քէօֆթէ և այլն տեսակ տեսակ կերակուրներ կը պատրաստեն: Վերջապէս մի քանիներ կան որ տունը կաւեն կը մաքրեն, ոմանք ալ կան որ միայն սիկարէթի և նարկիլէի (կըլկըլակ) պատրաստութիւն կը տեսնեն: Հարօտեանց սկիզբէն արդէն հարսնացուն և փեսացուն ներքին-հոգեկան պատրաստութեան մէջ են, անոնց ամեն մէկը ծով և պահէ կը պահէ, կը խոստովանի, կապաշխարէ, և եթէ հարուստ են՝ ողորմութիւն կը բաժնեն աղքատաց: Հարսնացուն և փեսայացուն շատ գուրս ներս ալ չ'են ելներ: Այս պատրաստութեամբ վերջապէս կը հասնի ցանկալի ուրբաթ օրը. այդ

օրը, լոյս շաբաթ առաւօտեան, բուն հարսանեաց, այսինքն պսակի օրն է: Ուրբաթ կէս օրին հարսնեորնեքը քահանաներով, տիրացուներով և իշխաններով աղջկայ տունը կերթան ճարգրում (զարգարանք) կատարելու: Հանդիսականները հարսնացուի դուռը հասած ժամանակ կսկսին «կիւլպէնկ» (հրախաղութիւն) անել, Աղապ-պաշին, սկտեղը գլխուն վրայ դրած՝ փեսայի կողմէն հարսին կը տանի մի ձեռք զուլթնի խումաշ, ասուի զգեստ և զոյգ մը դեղին կօշիկ: Կիները առնելով այդ սկտեղը՝ տան մէկ անկիւնը կը տանին ուր աղջկայ տաներէց կինը կը հագցունէ հարսին այդ լաթերը, ձեռքերն ալ կը ներկեն հինայով: Այդ ատեն քահանայք և տիրացուք կերգեն հետեեալ երգը. «Խնկի ծառի նման ես, բարի պտուղ բերկրեալ ես, դու քաղցր պտուղ համ ես: Աստուածածին, մեղայ քեզ»: Հանդէսը կը վերջանայ քահանայի մէկ պահպանիչով, այս տեղ ճաշ չ'կայ: բոլորը ուղղակի կը վերադառնան փեսայի տունը:

Թագւորը և Թագւորեղբայրը մեծ մեծ գրդիշուններու (կոնք) մէջ տաք ջրով և սապոնով լաւ մը կը լողացնեն «Այս օր անճառ» շարականը երգելով ծնծղաներով: Յետոյ Թագւորը և Թագւորեղբայրը տունը Թողնելով իրենք խմբովին կը դիմեն եկեղեցի՝ նշանօրհնութեան հանդէսը կատարելու: Սեղանի վարազոյրները կը քաշեն և հանդիսականները ծնկաչոք կը նստին ամեն մէկը իւր տեղ: Նշանը մէջ տեղ կը դնեն, որ կը լինի մի ապարանջան փեսայէն արուած հարսին և մի մատանի՝ հարսէն նուիրուած փեսային: Այս նշանները իրարու կապուած են մի գունաւոր մետաքսեայ թելով: Արհանան աջ կողմը կը կայնեցնէ տղայի կնքահայրը, իսկ ձախ կողմը աղջկանը, և խօսքը ուղղելով աղջկայ կնքահօր կըսէ. «Աստուածային հրամանաւ, Առաքելոց կանոնաւ, Սրբազան հայրապետաց օրինալորութեամբ, դասք քահանայից և երասք ժողովրդոց վկայութեամբ, այսինչ աղայի, այս անուն աղջիկ, այս ինչ աղայի այս անուն տղային տուիր: Կնքահայրը կը պատասխանէ, Այո, Աստուծոյ հրամանաւ, տուի: Յետոյ քահանան միկնոյն խօսքերով կը հարցը-

նէ տղայի կնքահօրէն թէ աոիբ, Այո, աո՛ք: Եւ քահանան երեք անգամ միևնոյն խօսքերով և շեշտով կը հարցնէ կնքահօրերէն և անոնց հաւանութիւնը աննելով կ'սկսին նշանի օրհնութիւնը «Նշանաւ ամենայաղթ խաչիւք քո Քրիստոս» շարականը երգելով ծնծղայով: Հանպէսը կը վերջանայ պահպանիչով մը: Եկեղեցւոյ այս արարողութիւնը լմնալէն յետոյ, Ազապ-պաշին եկեղեցւոյ դռան կայնած մէկ մէկ բուռ շամիչ և լէպլէպու կը բաժնէ հանգիսականներուն ըսելով. տառօսը ձեր գաւակին. և այլն:

Այլ օրը բոլոր ներկաները կերթան փեսային տունը թագւորը հագուեցնելու: Այդ օրուան ընթրիքին պահոց կերակուրները կը պատրաստուին թագւորեղբօր կողմէն: Այդ ատեն Ազապ-պաշին հագած մեղական Կարմիր թանկագին ապակե, վրայէն կապած թափրապուշուս գօտին, ծոցերը կը լեցնէ շատ մը մանր գաթաններ՝ և կ'սկսի բոլոր թաղերը բաժնել կոչնականներուն իբրև հրաւիրագիր: Այլ օրը ամենէն աւելի բազմութիւն կը լեցուի փեսայի տունը, ուր փառաւոր կերպով ուսել խմելուց յետոյ, Ազապ-պաշին մի պնակով փող կը հաւաքէ քահանաներուն և տիրացուներուն համար, ուրկէ յետոյ թագւորը և թագւորեղբայրը մէջ տեղ կը բերեն և կսկսին հագուեցնել, քահանայք և տիրացուք ծնծղաներով կերպեն «Այսօր երկնային» շարականը: Թագւորի լաթեր ասոնք են, պարեգօտ սը (Շամդուլթուսի), գօտին Շամթարապուշուսի, անոր վրայէն՝ կը հագուեցնեն վարդապետական սև վերարկու մը՝¹ գլուխը կը զնեն զափուխ (աէրտէրի մի տեսակ սև գլխարկ, որու բոլորը փաթաթուած է 2-3 կանգուն սև փօշուն (մետաքոնայ սևագոյն կերպաս), իսկ ոտնամաններն են Այնթապու կիւլ շէֆթալի կօշիկ: Թագ-

1. Այս գաթա ըսուածը փոքրիկ կըր անիւղ հաց է, որ կը պատրաստուի յատուկ այդ օրուան համար, մասնաւոր փուռերի մէջ: Զէյթունի ամեն թաղի մէջ կայ մէկ մէկ փուռ, որ միայն կը գործածուի հարսանեաց և կազանդի օրեր:

2. Այդ վերարկուն կատանան վանքի վանահօրմէն 5 գանեկան վճարելով, յանուն Աթուրի Սոյ կաթողիկոսութեան:

ւորեղբայրը, որ միշտ կը լինի 8-10 տարեկան, միեւնոյն ձեռք կը հագուեցնեն, միայն անոր սե վերարկուի տեղ կարմիր վերարկու կը հագուեցնեն: Այս արարողութիւնէն յետոյ Ա. քահանան թագուորըն, թագւորեղբայրը և Ազապ-պաշին ծուներ կը չորեքնէ և անոնց գլխուն պահպանիչ սը կըսէ, յետոյ թուր մը անոնելով պահպանիչ մ'ալ թուրի վրայ կըսէ և թագւորին տալով կըսէ. « Ա՞՞ զսուր ընդ մէջ քո հզօր, որպէս վայելչութեան և գեղոյ քո », սովաւ յաղթեցնես զթշնամիս քո, առ և ամուր պահիր: Թագւորը ընդունելով սուրը իւր ընկերներով կը համբուրէ բոլոր կոչնականաց ձեռքը. անոնք ալ կըսեն. « Աստուած շնորհաւոր արասցէ »: Կոչնականները կը ցրուին: Այնուհետև երեսուսարդները առանձին, հարսներն ու աղջիկներն ալ առանձին¹, կսկսին տալու լույս, զուռնայով պարել, երգել մինչև լոյս: Բայց գեռ չ'ըսասցած՝ Ազապ-պաշին դարձեալ կը հաւաքէ կոչնականները և քահանաներով և փեսայով մէկ տեղ կերթան հարսնացուի տունը. քահանան աննելով հարսի ձեռքը փեսային կուտայ և կը կատարէ նախապսակը: յետոյ հարսը ձիու մը, իսկ թագւորը և թագւորի եղբայրն ալ ջօրիներու վրայ հեծցուցած՝ կը տանին ժամ (եկեղեցի):

Այնտեղ պատարագի ժամանակ, ըստ կանոնի, աղջկայ՝ տաներէցը կը կատարէ պսակը: Թագաւորի գլխուն մետաքսէ ժապաւէնով մի փոքրիկ խաչ կը կախեն և վիզը կը փաթաթեն խաչաձև մի ուրար. ձեռքը կուտան ծայրերը մետաքսեայ ծոպերով մի թաշկինակի մէջ գրուած նարինջ կամ խնձոր, որը քթի առաջ կը բռնէ մինչև հարսնիքի դադրելը. հարսի գլուխն ալ կը կախեն մի փոքր խաչ: Պսակի ժամանակ Ազապ-պաշին միշտ թուրը պատեանէն հանելով խաչաձև կը բռնէ թագւորի և թագուհու գլխու վրայ: Պսակը աւարտելէն յետոյ բոլոր ժողովուրդը կարգով կ'սնցնի

1. Երեսուսարդներուն բոլորովին արգիւտած է կիներու մեջ գնալ. եթէ յանգըղնի մէկը սյգ բան անել կը պատեն նախառինքով և տուգանքով:

պատկերներու ատջնէն. մարդիկ թագաւորին խաչը կը համբուրեն և կը շնորհաւորեն, իսկ կիներ՝ հարսի խաչը: Պէտք է ըսել որ հարսը ծածկըած է միշտ սպիտակ մեծ քօղով մը: Եկեղեցիէն դուրս գալուն երգեցիկ դասը կը բաժնուի երեք խումբի. 1. տէրտէրներ և տիրացուներ. 2. գպրոցականներ: 3. երիտասարդներ: Առաջին անգամ քահանայք կերպեն « Արեգական արգարութեան » շարականը ծնծգաներով: Գպրոցականները կերպեն մի ունէ ազգային երգ. իսկ յետոյ երիտասարդները՝ հեղուկ թուրքերէն խաղը: Երգմուր Եղար Եէր Եաշ օլուր, ճեմի գուշար պիր խօշ օլուր, կիւզէլ սէզէն սէրխօշ օլուր, կէլին սալլանը, սալլանը (անձրև կը տեղաթ, երկիր կը թացնայ բոլոր թռչնոց հաճոյք կըլլայ. ազուորը սիրողը գինով կըլլայ, եկէր ըստեկով, շարժելով և այլն): Յետոյ բոլոր երիտասարդները միաձայն կը բացականչեն, . գնւ, ընւ, ընւ, ընւ, ընւ, ընւ... որ կը նշանակէ կնիցէ հարս ու փեսան: Այսպէս խրախճաններով, մեծ ազգականերով, պարելով, երգելով, թափօրը կառաջնորդուի դէպի փեսայի տունը: Ճանապարհին անցած ատեն ամեն մի ծանօթ տունէն օղի և սրգեղէն կը հանէ թափօրի դիմաց: Երբ թափօրը փեսայի տան բակի դուռը կը հասնի, դեռ հարսը ձիւ վրայ, ազգապաշին կոնք մը կը ներկայացնէ հարսին, որ ձեռքերը կը շարժէ կոնքին մէջ, խմոր շաղելու ձևով: Այդ ատեն փեսայի մայրը վերէն մի բուռ փէնէզ՝ կը ցրցցնէ հարսի և փեսայի վրայ: Իսկ աղքատները փէնէզի փոխարէն գարի կը ցփնեն: Այդ ատեն իշխանը կը հարցնէ փեսայի հօրմէն, ահա հարսդ, ինչ նուէր կուտաս, ըսէ տեսնենք: Փեսայի հայրը ըստ իւր կարողութեան կը նուիրէ հարսին 300—1000 թուփ (որթ) խաղողի: Այս նուիրուած որոշ թիւը մինչև վերջը, նոյն իսկ եղբայրներու բաժանման ժամանակ, կը մնայ հարսին դուռ բաժին: Յետոյ հարս ու փեսան կիջեցնեն իրենց ձիերէն և կը բարձրացնեն տուն: Բայց տան դուռը փակ է հարսին առաջ, նուր մը կուտան հարսին ձեռքը, որը որքան

1. Մէկ փէնէզ, մէկ փարսի հաշով, գեղին թիթեղեայ փուլեր են:

այժ ունի կը զարնէ դռան և նուրը կը լինի կտոր կտոր և հատերը կը ցրուին: Բողորը միասին կաղաղակեն «կեցցէ հարօր», և իրարու մէջ կը խօսին թէ հոռան հատեր շատ թափուեցան, իշուլահ մեր հարսը շատ զաւակ կունենայ, Աստուած տայ աղայ շատ լինի: Տան դուռը կը բացուի և զոյգը ներս կը մտնէ: Հարսը կը զատեն, կը տանին հարսնետունը, որը կանանց կողմը վարագոյրով մը բաժանուած է էրիկ մարդոց կողմէն: Հանգիսականները և կոշնականները կը բազմին սեղանի շուրջը: Թագաւորը թուրը մէկ ձեռքը, խնձորը թաշկինակով միւս ձեռքը, ոտի կը կենայ իշխանի կողմ: Աւագ քահանայի ետև, թագաւոր եղբայրն ալ անոր քով: Ազգապաշին և երիտասարդները ծառայութիւն կընեն: Հանգիսականները պոստ մատաղն ուտելէն և գինի Կմելէն և հարսին ու փեսային համար բիւր բարեմաղթութիւններ ընելէն յետոյ կը մեկնին: Վերջին անգամ կը մեկնի քահանան պահպանիչ մը ըսելով բոլոր տնեցոց և գերդաստանի վրայ: Այն ատեն կը նստին թագաւորը, թագաւորեղբայրը և հարսանեաց սպասաւորները: Կսկսին ուրախ զուարթ ճաշել: Վարագոյրի ետևն ալ կնիկներ կաշխատին հարսը կերակրել: Ճաշէն յետոյ երիտասարդները և աղջիկները նոռանձին խումբերու բաժնուած՝ նուագարաններով ուրախութիւն կընեն մինչև կիրակի երեկոյ. կիրակի հարսի տունէն պոռոցը (օժիտ) կը բերեն մի մեծ սնտուկով, որ կը լինի շապիկ, թաշկինակ, գուլպա, քսակներ, և այլն. նաև մանր գործուածքներ, որոնք կը բաժանուին փեսայի ազգականներուն:

Երկուշաբթի հարսանիքը կը դադարի, սակայն հարսն և փեսան պսակի ժամանակ հաղորդ աննելու պատճառաւ մինչև ութ օր չեն կարող առագաստ դնալ: Փեսան միշտ կնքահօր տունը կը գիշերէ և հարսանեաց սպասաւորները ամեն օր անոր հրաւեր կուտան ճաշկերոյթի: Ո՛վ որ այդ ութ օրուան մէջ սխալելով փեսային թագաւոր չ'ըսէ և զայն կոչէ իւր բուն անունովը, տուգանք կվստայ մի ոչխար կամ մի տաւար, որը կը մորթեն և ընկերներով քէյֆ կ'ընեն:

1. ՌԹ օրէն յետոյ պատկոզ քահանան կուգայ և ըստ կանոնի ամուսնացողներու վրայէն ուրար և խաչք վերցնելով, նախ քան առաջատու մտնելնին, նորապըսակներուն—որոնք ծնկաչք պատկառանքով կը նստին քահանային առջև — հետեւեալ խրատները կու տայ:

«Ջուակներս, հիմա դուք գրեթէ նոր աշխարհ եկաք, սակէ առաջ երախաներ կը սնուուէիք, իսկ այժմ խելահաս մարդերու կարգն անցաք, և ինչպէս Աստուած ըսեր է «անեցէք և բազմացարուք և լցէք զերկիր», այնպէս ալ դուք պիտի աւելիք և բազմանաք, զաւակներ պիտի ունենաք, որոնք հոգևով և մարմնով առաքինութեամբ պիտի կրթէք, անոնց համար, իբրև ծնողներ, Աստուծոյ առջև պատասխանատու դուք էք: Ձեր զաւակները հոգևոր զինուորներ պիտի ըլլան՝ եկեղեցիին համար, իսկ ազգին ու հայրենեաց համար ալ մարմնաւոր զինուորներ պիտի հանդիսանան: Պատկազարութեան ատեն տուած խրատներս համառօտելով այս սեղ կը կըրնեմ, որ Աստուծոյ առջև երկուք ալ հաստար մարդիկ էք, այնպէս որ մեկը միւսի վրայ պէտք է որ շիշիէք, մասնաւորապէս դուք, փեսայ, ձեր կողակէցն իբրև սարսուկ կամ ծառայ չպիտի նկատէք: Այժմ խօսիմ ձեր մերձաւորութեան պայմաններու մասին, և, իբրև խոստովանակայր, հոգևոր հայր մի քանի անհրաժեշտ խրատներ ևս տամ այդ մասին, որոնք մինչ ցարզ ձեզ համար զազանիքներ են, և որոնք սակայն պէտք է գիտնաք, իբրև հշմարիտ հետեւողներ մեր եկեղեցիի Ս. օրէնքներուն:

Առաքեալի հրամանով՝ ամուսնութիւնը սուրբ է, սակայն ո՛չ սանձարձակ ու արտակարգ հեշտասեր ամուսնութիւնը. մեր հայաստանեայց եկեղեցին, արդեւներ գնելով արտակարգ հեշտասիրութեա՛յ՝ դե՛մ, իր հաւատացեալները զեպի առաքինութիւն կը մղէ; և մերձաւորութեան այդ արդեւքները հետեւեալներն են: Մէկ շարժումն մեզ երեք օր — չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակոմսուր օրերը, պէտք է որ ժուժկալութեամբ անցնէք ու չմերձենաք, ինչպէս նաև ժուժկալութեամբ պէտք է անցնէք շաբաթապահներուն, մեծպահքին, յիսանց և այլ տէրուճակի օրերուն: Արդեւք մը ևս, որը անհրաժեշտ է որ գիտնաք: Երբ յղութեան յայտարար նշաններ տեսնուին, պէտք է նոյնպէս անպայման կերպով զազրեցնէք ձեր յարաբերութիւնները. յղութեան երեւան զալու օրէն սկսեալ մինչև ծննդաբերութեան օրէն քառասուն և ութ օր յետոյ պէտք է ժուժկալութեամբ անցնէք: Ան՛ս ասոնք են մեր եկեղեցիի օրէնքները, որոնք եթէ չյարգէք թէ եկեղեցիի և թէ Աստուծոյ առջև մեղանշան պիտի ըլլաք, և եթէ զաւակներ ունենաք, փոխանակ բազաւոր ըլլալու՝ ախտաւոր կ'ըլլան — ապուշ, գժբազդ, անյաջող, փորձանքոտ և ըլլախտաւոր կ'ըլլան. քաջատիրոս շին ըլլար, այլ վախկոտ և թուլամորթ, վերջապէս հազատ, կաղ, կայր, գոսացեալ ու արտակարգ խենթ կ'ըլլան: Ան՛ս հաղորդելով այս խրատները, կատարեցի իմ պարտականութիւնս, որով անպարտ եմ առաջի Աստուծոյ, դուք ալ ևս ինչ որ արժանի է խորհեցէք»:

Այսպէս քահանան վերջացնելով իր խրատները, կը շնորհաւորէ նորապսակները և պահպանիչ մըն ալ ըսելով կը մեկնի:

Պատկազիր քահանայի խրատ տալու սովորութիւնը մինչև այժմ ալ գոյութիւն ունի, սակայն հետաքրքրութեան համար աւելորդ շնք համարիր այդ սովորութեան հետեւանք եղող իրողութեան մը պատմութիւնն ընել այս սեղ:

Քաղաքահանութիւնը՝ Այնթապ և Մարաշ նոր մուսը գասած ասեմները, Չէյ-թունի մէջ քահանայ մը մի նորաստեղծ երիտասարդի իր սովորական խրատները աւելով երբ կ'ուզէ մեկնիլ, երիտասարդ փեսան աէր իօր քղանցքէն պիտի մը բանելով կը կեցնէ և կ'ըսէ: Տէր հայր, ո՛ր կ'երթաս, խնդրեմ նստիր, եթէ հրաման կուտաս մի քանի խօսք ալ ես ունիմ ըսելիք: Խօսէ, զաւակս, կը պատասխանէ քահանան: «Ձեր խրատներն ուշի ուշով մտիկ ընելով մի բան յղացու միտքս-կուզեմ նախ քան մեկնելնիդ, հաշիւներս վերջացնել ձեզ հետ»: Քահանան, այլապէս, կը պատասխանէ, ինչ հաշիւ, զաւակս: «Անի թէ ինչ հաշիւ կը յաւելու, փեսան-հարսանիքը 5,000 զրշի նստեցու մեր ասն վրայ, սա փողերը առւր, հարն ալ առ և ուր կ'ուզեց այն տեղ տար: Մեր եկեղեցին այդքան խոտապահանջ է եղեր ամուսնացողներու նկատմամբ. ես կը կարծէի որ երբ ամուսնանան, կ'աշխատին կարելի եղածը շտի շատ զաւակներ ունենալ, իսկ ձեր ըսածները մեզ որգեմնութենէ զերկելու խրատներ են, նոյն եկեղեցին իր ժողովուրդին թշնամին է եղեր, բան մը, որուն խելքս չհասու: Երբ եկեղեցին մէջ ժողովուրդ չլինի, այդ սրբավայրին խելքը տես: Ինչ է այս, այսօր շարեքշարթի, վաղը չէ միւս օր ուրբաթ, իսկ աւելի միւս օր կիրակամուս, շաբաթապահ, մեծպահ. Յինու՞ք և աերունական օրեր և այլն: Առաջիններուն համակերպիւնք իսկ սա մեծպահքին և յինու՞քին ինչ կ'ըսէք, տէր հայր, կուզէք որ ստոնց հաշիւը տամ ձեզ. ահա: Յիսուն օր մեծպահ, յիսուն օր ալ յինու՞ք, կ'ընէ հարիւր օր, մուսուրապէս 3½ ամիս. առիկա կը տարուի: Թէ փեսային և թէ հարսին համար միանգամայն անտանելի է այդ արգելքը: Յշու՞թեան մասին բան մը չեմ ըսեր, րոտաք ամիս տան օր ամենասրբութեամբ կը պահեմ այդ պատուէրը, անասուններն անգամ յշու՞թեան ժամանակ չեն մերձենար միմեանց, օրինակ ձին երբ յղ է, ոչ արուն կը մօտենայ և ոչ ալ 'եզը թզլ կուտայ որ իր մաս արու մի երթնայ, եթէ մենք յշու՞թեան մասին օրինազանց ըլլանք՝ անասուններն ալ վաթսոց կը սեղութիւնք»: Դասու, զաւակս, կ'ըսէ քահանան, բայց մեր եկեղեցին օրէնքներն այսպէս են, և մեր Ռուինոյ ժողովուրդը բոլորն ալ եկեղեցին օրէնքները յարգելով ամուսնացած են, չէ որ քու հայրդ ալ այս սովորութիւնները յարգելով ամուսնացած է և դուք եօթ եղբայրներ էք, եօթդ ալ կտրիճ երիտասարդներ, բացի այդ, Յակոբ նահապետի նման, 12 եղբայրներ ունեցողներ ալ կան, այնպէս որ եթէ մեր եկեղեցին սանձարձակ և հեշտասէր ամուսնութեան գեմ արգելքներ գրած է, այդպէսով մեր Ռուինոյ ժողովուրդը աւելի օգտուեր է քան թէ Քիսուներ, ատկէ դաս մեր երկրի կիները ընդհանրապէս քաջառող և արու զաւակներ կը ծնանին: Իրական սեռը նուազ է Չէյթունի մէջ. շատեր հարները գուրտէն կը բերեն, և այդ քաջ սերունդի շնորհիւ է, որ այս աղքատիկ լեռնաւ երկրին մէջ, մենք՝ ափ մը Չէյթունցիներս, կարողացած ենք մեր ազատութիւնը պահել: Փեսան դեռ ևս չհամոզուելով տէր իօր ըսածներուն՝ իր ըսածին վրայ պնդելով կը շարունակէ: Ասցի որ Այնթապ, Մարաշ, տեսակ մը միլլէթ (ազգ) եկած է, շատ հայեր պիտոց կրօնքին կը յարին եղեր, այդ միլլէթը փրօթէսթանիթ կ'ըսուի, որոնք ոչ պահք, ոչ տէրունական օր, ոչ ալ յշու՞թեան առթիւ պահեցողութիւն ունին, ոչ եկեղեցիի մէջ արարողութիւն, ոչ պատարագ, ոչ կանուխ ելնել եկեղեցի երթնալ և ոչ ալ երկկայեան ժամեղութիւն ունին եղեր, միայն կիրակիէ կիրակի, նախաւաշերտին ընելով, ժողովարան ըսուած տեղ մը կը հաւաքուին ու մէկը ելնելով աւետարան կը քար-

զէ եղեր, կարգացածնին ալ աւետարան է կ'ըսուի, ուրիշ շարական, մեղեդի կամ ուրիշ ներգաշնակ բաներ չունին. ժողովուրդին պայպիսի ծանր պատուէրներ ալ չեն ցուցներ եղեր, ես եղբայրներէս կը զատուիմ, կերթամ Մարաշ և փրօթեմ թանթ կ'ըլլամ, տահա (տակաւին) ըսելէք մը ունի՞ք ինձ »:

Քահանան երբ փրօթեմ թանթ անունը կը լսէ, կը թուլանայ և զբթէ բուրբովին գունաթափ ըլլալով կ'ըսէ. — Չաւակս, կ'ափսոսամ քու վրայ, կրօնդ եթէ փոխեմ ազգութիւնդ ալ մեկտեղ կը կորուսի, գոնէ կրօնքդ մի փոխեր, եկեղեցիի պատուէրները քու կամացդ կը ձգեմ, շարին քո ի դուրս քո, առպարս եմ յաւաքն գատաստանի, միայն սախօքն ալ ըսեմ ու երթամ, երեսուն տարի է որ քահանութիւն կ'ընեմ, պայպիսի գծուարութեան չէի բազխած: Այդ միջոցին երիտասարդը ուրի կ'ընելով տէր հօր ձեռքէն բռնելով կը նստեցնէ ու արտասուելով կ'ըսէ. — Տէր հայր, ներսօթութիւն, երբ ազգութիւնդ ալ կրօնքդ ևս կը կորուսի ըսիք, նպատակս փոխեցի, ինչ ըսել է, հաւաքիս կամար. ազգութիւնս և կրօնքս մեկ տեղ փոխեմ, երբէք, թող և անուձկալ մարդ մը եղած պիտի ըլլամ. տէր հայր, սակէ յետոյ ապաւով եղիք, բուրբ փրօթեմ թանթիւնը մեր եկեղեցիի « Նորաստեղծեալ » երգին ևս չեմ փոխեր. ես (հայա) . Այսօր անհաւաք... ինչդրեմ, տէր հայր, ձեզ շատ ձանձրոյթ պատճառեցի, ինձ ողորմեսցի մը ըսէք ու գնացէք: Տէր հայրը անհուն ուրախանալով հպաստանեալսց եկեղեցիի հաւատացեալի մը չկորսուելուն, կ'սկսի բողբոջանութեան մասին մի քանի տեղեկութիւններ ալ իր կողմէն աւելցնել: « Չաւակս, գեռ գուք ինչ գիտէք. ասոնց բողբոջական ալ կ'ըսուի, Լուսերական ալ կ'ըսուի Հաւմայէն Լուսեր անուն կաթօլիկ վարդապետ մը փրօթեմ թանթ ըսուած կրօնքը հնարեց, Մատթէոս պարտիարը « բարի մարդ, բարի Քրիստոսեալ » անուն գիբք մը կեղիխակեց, անոր մէջ բողբոջականերու բուրբ արարքները գրուած են, թէ և անոնք ալ մեր հաւատացած Քրիստոսին կը հաւատան, բայց մէր եկեղեցիին անոնց եկեղեցիէն շատ տարբեր է: Աւետարանը գուշակութիւն ըրած է արդէն, սուս Քրիստոս պիտի գայ, հրաշքներ ալ պիտի գործէ, բայց չհաւատաք, աւելի սոսկալին ըսեմ, որ պիտի գայ որ մեր հաւատացած իրաւ Քրիստոսին ալ չհաւատացողներ պիտի ըլլան և մինչև անգամ Աստուծոյ զոյսութիւնը ուրացողներ պիտի ըլլան, ոչ թէ ասմիկները, այլ բարձր ուսում ունեցողներն անգամ. այդ մասին Ս. Գրքին մէջ մարդարեւութիւններ կան, պէտք է որ մենք հաստատ կամքի տէք մարդիկ ըլլանք, զանազան կրօնքներու չհետեւինք, գեռ ևս չսկիզբն է երկանց, միթէ ամենուն ալ հետեւելու է, շնիկներուն՝ ամպի շուքի ետեւէն հաշելուն պէս: Մենք ժամանակաւ հեթանոսի կրօնքով ազգմբն էինք, Ս. Գրքից որ հայրապետը մեզ Քրիստոսի կրօնքը սովորեցուց, որով Լուսաւորիչ կոչուեցաւ. պէտքէ այս շաւիղէն քալենք ու շեղիմք Լուսաւորիչը բուրբ ազգեր ալ կը անշնան և յարգանքով կը վերաբերուին, մենք պէտք է մեր եկեղեցիի օրենքներուն հաւատարիմ ու նախանձախնդիր ըլլանք որպէս զի աշխարհի և թէ հանդերձեալի մէջ վայելենք նախնախնամութեան բարիքներն »: Քահանան վերջացնելով իր յորդորները, ողորմեսցին կրօնայ և տեսնելով փեսայի զեպի հպաստանեալսց եկեղեցիին հաւատարիմ քնալու փափաքը, շնորհակալութեամբ և գոհ սրտով կը մեկնի:

Հարսանիքի մը ընդմանուր Մսխրիկ միջին հասիար:

250	Ղրուշ	Մէկ զանթար ¹ գինի
160	»	20 լիտր օղի 50 քաշ (օխա)
160	»	8 տաւար ութը օրուան մէջ
100	»	Մխախոտ, Սիկարա (գլանիկ)
200	»	Թէմպէքի, Նարկիլէի (կլկլակ) համար,
200	»	Դեղ (վառօզ)
200	»	Հաց
100	»	Իւղ
100	»	Պըշդուր (ձաւար)
100	»	Ըռուզ (բրինձ)
200	»	Մեղր, մրդեղէն կամ անուշեղէն
200	»	Նուազածուններու վարձք
100	»	Քահանայից ² , տիրացուաց և վանքին
50	»	Սոխ, պղպեղ և այլն, և այլն:
2120	Ղրուշ	Ընդհանուր Գումար.

Միայն պէտք է այստեղ դիտել տալ որ հարսանեաց համար այս մեծաքանակ ծախսը հին է, այժմ գոյութիւն չ'ունին այդ բաները, գրեթէ բոլորովին վերջացեր են, այնպէս որ հիմա համեմատաբար կէս ծախսով և միայն մէկ գիշերուան մէջ հարսնիք և պսակադրութիւն կ'ընեն և կը վերջացնեն. հին բարի ժամանակները այս մեծ հարսնիքներու ատեն քանի մը աղքատ երիտասարդներ ալ կը պսակուէին ի հաշիւ ունևորաց, առանց իրենք ստակ մը ծախսելու:

1. Մէկ զանթարը 100 լիտր է, մէկ լիտրը 2 $\frac{1}{2}$ օխա (քաշ իսկ մէկ օխան ալ 400 արամ է,

2. Զէյթունի եկեղեցականք գրեթէ ձրիաբար կ'աշխատին ժողովուրդը հովուելու համար, և անոնք միշտ կ'ապրին իրենց սեփական կալուածներովը:

Հարսին մեղրալուսինն անցնելէն յետոյ 40-րդ օրը զայն կը տանին իւր հօրը տունը. տեղացիք այս դարձն կ'անուանեն ի տուն, այսինքն իւր հօր տուն գալը: 15 օր, հարսը իւր հօրը տունը մնալէն յետոյ՝ տան երէց կինը կ'երթայ հարսը կը բերէ փեսային տունը: Հարսը չի խօսիր սկեսուր պապի (կեսրայր) և սկեսուրին հետ, մինչև զաւակ ունենալը. կեսրայրին հետ կը խօսի միայն խորին ծերութեան ժամանակ. այսուամենայնիւ հարսը մինչև խորին ծերութեան կեսուրին և կեսրայրին խոնարհ և հլու ծառան է: Անոնց ձեռքին ջուր կը ընցունէ և անկողինը կը մաքրէ: Երբ տունը հիւրեր գան, հարսը անոնց ոտքերը կը լուայ: Փեսան ալ փոխադարձաբար զըբըչպոպին (աներ) և զըբըչմէրին (զոքանչ) հետ չի խօսիր, և անոնց տունն ալ չ'երթար մինչև որ ստիպողական հարկ մը պատահի (Հարսանիք են). այն ատեն հարսովը մեկտեղ կերթայ աներոջ տունը, այնտեղ առիթներ կ'ունենայ հարսի նման խոնահարար զոքանչին և աներոջը հետ խօսելու: Իսկ եթէ հարկեր պատահին. նա կըսպասէ մինչև զաւակ ունենալը. իսկ եթէ զաւակ ալ չ'ունենայ՝ երէք տարիէն յետոյ կ'երթայ աներոջը տունը:

Մանուս և քաղման սովորոքիւններ:

Մահամերձ հիւանդին տէրտէրը կուգայ խոստովանցնելու և հաղորդելու: Մեծ մեղք և զժբաղդութիւն է ով որ առանց հաղորդի կը մեռնի: Այս արարողութեան տեղացիք կ'անուանեն վերջին թոշակ կամ տեղական բարբառով՝ իտէմիտէ պէշօր, այսինքն, վերջի պաշար: Մահուան ժամանակ կաշխատին իսկոյն բերանն ու աչքերը փակել, ձեռքերը խաչաձև կուրծքի վրայ դնել և մարմինն ուղղել դէպի արևելք: Այլ ատեն քահանան կուգայ մի հոգոց կըսէ, և յետոյ դիակը կը տանին տան մէկ կողմը լայն աախտակի մը վրայ

տաք ջրով և սապոնով լաւ մը կը լուան: Այն կրակը, որով ջուր-տաքցուցին, իսկոյն կը մարեն և խանձողները, (այրուած փայտե-րը) դուրս հետու տեղ կը ձգեն և ոչ ոք չի վերցնեւ այդ փայտը իրենց տունը տանելու որ մօտ ժամանակին իրենց տունն ալ մահ չ'պատահի: Գիակը 7 կանգուն անլուայ կառուով կը պատանքեն: Լուացող և պատանք կարողը տղամարդոց՝ տղայ, և կիներուն՝ կին կը լինի: Պատանքի կարած ժամանակ դիակի բե-րանը կը դնեն մի կտոր նշխարք և ձեռքի ափերու մէջ երուսաղէ-մի խունկ ու մոմ: Պատանքի վրայէն ալ կուրծքի դրայ կը կարեն Երուսաղէմի լուսոյ պատանք (լոյս պատանք), քահանայք և տիրու-ցուք, կու գան տանը կարգը կը կատարեն և դիակը «լէշփէտի՝» (գաղաղի) վրայ կը դնեն և «Չարհուրեալ դողացաւ» որտաճմէիկ շարականը երգելով կըրտանին եկեղեցին: Եթէ հարուստ է՝ ննջեցեալը երկրորդ օրը պատարագէն յետոյ կը տանին թաղելու, եթէ ոչ՝ նոյն օրը եկեղեցւոյ սովորական կարգը կը կատարեն և եկեղեցական հանդէսով մը կըրտանին գերեզմանատուն, ճանապարհին երգելով «տեսեալ զքեզ մահու լուծաւ» շարականը: Այժմ խաչլէմնով թաղոււը նոր սովորութիւն է. 15 տարի առաջ աշխարհական ննջեցեալը անշուք կերպով կը թաղէին, միայն քահանաներուն վերապահուած էր խաչլէմնով թաղումը: Ննջեցեալի թաղման կու-ղեկցին մինչև գերեզմանատուն, նոյն թաղի հարուստ թէ աղքատ մարդիկ անխտիր: Արարողութիւնէն յետոյ դիակը կիջեցնեն գերեզման: Նորամուտ սովորութիւն կայ, որ երբեմն հարուստ-ները սնտուկով կը թաղեն իրենց ննջեցեալը: Երեկոյեան բոլոր թաղեցիք, ծանօթ անծանօթ. իշխան իշխանապետօք և քահանա-ներով ննջեցեալի տունը կ'երթան և «սուրբ հոգւով մխիթարուիք»

1. Ձէյթունի գաղաղը կը լինի շինուած երկու ձողէ, մէջը սանդուղի ձեով կարգ-կարգ երկաթէ շղթայ: Գիակը մէջը կը դնեն այդ սանդուղաձև գաղաղի վրայ, և շոր մերդ ուտերով կը տանին մինչև եկեղեցին և անկէ գերեզման:

ըսելով կոփոփեն ննջեցեալի տէրը: Այդ երեկոյեան կը տրուի «քահանայից և տիրացուաց մեռելաճաշ»: Միւս օրը քահանայք գերեզմանատուն կերթան Այգուց կատարելու, այնտեղ ներկայ կը լինին արդէն սգաւոր կանայք և ծանօթ ու անծանօթ թաղեցիներ: Այդ օրը եթէ օգը պարզ է՝ մեծ ճաշկերոյթ կը լինի կերակուրները կը բերեն գրացիները և ազգականները: Իսկ եթէ օգը լաւ չէ՝ այս ճաշկերոյթը կը կատարուի ննջեցեալի տունը և այգուց արարողութիւնն ալ եկեղեցիին մէջ կ'ընեն:

Լապիսներ. — Չէյթունի մէջ լալու սովորութիւնը շատ խիստ է. ննջեցեալի մայրը, քոյրերը և ազգականուհիները, անոր զգեստի ամէն մի մասը ձեռքը առած գովասանքներով և բարձր երգեցողական եղանակներով լալով կերթան մինչև գերեզմանատուն: Այս ընդհանուր սովորութիւնէն բացառութիւն կը կազմէ պատերազմի մէջ մեռնողը այն ատեն բարձր ձայնով լալ՝ ամօթ և նախաախնջ կը համարին նահատակի յիշատակին, ատոր համար զիրար կը զգուշացնեն որ բարձր չըլան, ձայն չ'հանեն որ նահատակը (նահատակ) չը վիրաւորուի, առանց լացի նա երջանիկ է իւր փառքի մէջ: Սովորութիւն կայ որ երբ ջրկիր կանայք կէս ճանապարհին կամ նոյն իսկ մինչև իրենց դռան առջևը հասած ժամանակ լսեն որ մահ պատահեր է, ստփորին ջուրը կը թափեն և կը վերադառնան նորը բերելու, սա նշան է նոյն թաղի ննջեցեալի տիրոջ սգակից լինելուն: Թաղման այս ընդհանուր սովորութենէն շատ կը տարբերի քահանայի թաղումը: Քահանայի վախճանելու նշանը այս է որ իսկոյն նոյն եկեղեցւոյ կոչնակը¹ (Չէյթուն խոշոր զանգակէ զուրկ է) կ'ըսկսի ախուր և երկար ղօղանջիւնով գուժել ժողովրդեան քահանայի մահը, որու նշխարքը նոյն օրը եկեղեցի կը տանեն և եկեղեցւոյ գաւթին մէջ լուանալով դագաղով կը

1. Կը լինի պողպատեայ և ընկուզի տախտակէ, որոնց վրայ Մուրճով կը գործեն ժողովուրդը եկեղեցի հրաւիրելու համար:

դնեն եկեղեցւոյ մէջ, շրջապատուած մամակալներով, որոնց վրայ մինչև լոյս մոմեր կը վառեն: Երկրորդ օրը կը կատարուի պատարագով վերջին օծումը վանաչօր ձեռամբ: Քահանայի թաղման օրը կը լինի արտաքոյ կարգի տխուր հանդէս. գրեթէ Ձէյթունի չորս թաղեցիքն ալ, թէ, արհեստուոր թէ՛ բանուոր թէ՛ վաճառական և նոյն իսկ գարբիները ու երկաթագործները՝ կիրակի կը պահեն և կը մասնակցին թաղման հանդիսին: Քահանայի կողպուտը, Փիլօն և զգեստեղէնք, կը խրկուին վանք: Քահանայի թաղման հոգեճաշը կը պատրաստէ և կը հոգայ, նոյն քահանայի օրհնութեան կնքահայրը իւր մասնաւոր ծախքովը:

Դ

Ձեռնադրութիւն և կարգապահութիւն Ձէյրունի Քահանաներուն:

Ձեռնադրութիւն. — Ձէյթունի քահանաներուն ձեռնադրութեան ինդիքը, Ձէյթունցիի աւանդապահութեան և ներքին սովորութիւններու տեսակէտով, ունի նաև իր հետաքրքիր կողմերը, որոնց ամփոփ նկարագրութիւնով մեր ընթերցողը որոշ գաղափար կազմած պիտի ըլլայ Ձէյթունի քահանաներու թէ՛ մտաւորական և թէ՛ բարոյական յատկութիւններու վրայ:

Ձէյթունի ուէ թաղի եկեղեցիին մէջ, երբ քահանայի մը պա-

1. Ռեբիշ ամեն արհեստուորի համար աշխատանքը զագարեցնելը համեմատաբար աւելի գիւրին է միևնոյնը չէ սակայն գարբիներու. և երկաթագործներու համար, որոնց աշխատանքի ձևը տարբեր է միւսներէն. եօթնական հոգիք բազկաքան խմբեր են ատոնք, որոնք կէս գիշերէն առաջ կակին գործի մինչև երեկոյ: Ատոնց համար աշխատանքը զագարեցնելը գրեթէ անկարելի է, որովհետև մեծ կորուստներ կունենան. սակայն իխտ կրօնասէր ըլլալուն՝ անոնք ալ կը գազրին գործելէ կոշնակի սուր ձայնը լսածնուն պէս, ի յարգանս քահանային:

հանջը զգացուի, այդ թաղի իշխանը, թաղականները, երէցփոխանը-
 ու քահանաները հաւաքուելով, նախնական ժողով մը կը կազ-
 մեն և իրենց թաղեցիներէն քահանայութեան արժանի մէկը կըն-
 տրեն, (առ հասարակ քահանայական օճախէ կընտրեն), յետոյ այդ
 որոշումը վաւերացնելու համար, կրկին ժողով մը կը կազմեն, որու
 մէջ ձայն ունին բոլոր թաղեցիները: Իշխանն ու երէցփոխանը
 կը յայտնեն իրենց ընտրած կամ քահանայութեան արժանի դա-
 տած անձնաւորութեան անունը, և կառավարկեն ժողովուրդին՝ որ
 եթէ թեր կամ դէմ կարծիք մը ունին այդ անձի նկատմամբ՝
 յայտնեն: Քահանայական պաշտօնն այնքան սուրբ և նուիրական
 է Չէթուցիներու համար որ, որ և է մէկը քահանայ ձեռնադրե-
 լու համար, այդ անձին ամբողջ անցեալ կեանքը նկատի կ'առնեն,
 և այդ պատճառով ալ թաղի ամբողջ բնակչութիւնը ժողովի կը
 հրաւիրեն, որպէս զի գան և տեղեկութիւններ տան ընտրելի ար-
 ժանաւորութեան մասին, և այս կերպով ի հարկէ աւելի լայն քննու-
 թիւն մը կատարած կ'ըլլան ընծայացուի մասնաւորապէս բարո-
 յականի նկատմամբ, որ մեծ կարևորութիւն ունի Չէթուցիներու
 աչքին: Պէտք է գիտնալ նաև որ քահանայական ընտրութիւն-
 ներու մէջ, մեծամասնութեան և փոքրամասնութեան խնդիրը զանց
 կ'առնեն Չէթուցիները, մինչև իսկ ժողովրդի մէջէն միայն մէկ
 հոգի եթէ դժգոհութիւն ցոյց տայ որոշուած անձի քահանայ ձեռ-
 նադրուելուն դէմ, ամբողջը կը հետաքրքրուին և կը պնդեն որ ան-
 պատճառ յայտնէ իր դժգոհութեան պատճառը, ամեն կողմէ կը
 պահանջեն թէ ինչ յանցանքի մէջ որ տեսած է քահանայացուն՝ բացէ
 ի բաց յայտնէ ժողովին: Կը հարցնեն թէ արդեօք մարդասպա-
 նութիւն ըրած է, կամ գողութիւն կամ հայհոյութիւն, թէ ոչ իր
 կինը ծեծած կամ նախատած է: Եթէ դժգոհութիւն յայտնող ան-
 հատը այս յանցանքներէն մէկը ապացուցանէ և կամ նոյն իսկ
 ապացուցանէ որ, այգիէ մը մինչև իսկ ողկոյզ մը խաղող փըր-
 ցուցած է առանց տիրոջ գիտութեան, իսկոյն ընտրութիւնը կը բե-

կանն, իսկ ընդհակառակը, երբ բաղոցողը յայտնէ որ այս յան-
ցանքներէն և ոչ մէկը գործած է, բայց այս ինչ պատերազմի ա-
տեն, իր ներկայութեան թիւրք մը սպաննած է, այն ատեն ամենն
ալ կը ծիծաղին, պատասխանելով միանգամայն թէ՛ շատ ուրա-
խալի է որ հայրենիքի վրայ յարձակող թշնամի մը սպաննած է:
Ատիկա յանցանք չէ և ոչ ալ ոճրագործութիւն՝: Ձէյթունցին
քահանայ կը ձեռնադրէ այնպիսի մէկը, որը ոչ թէ միայն քիչ
թէ շատ ուսած և Հին ու Նոր կտակարան ծանօթ ըլլայ, ոչ թէ
միայն իր գաղափարները գրչով կամ խօսքով յայտնելու կարող
ըլլայ, այլ Ֆիզիքսպէս ալ առողջ և քաջասիրտ պէտքէ ըլլայ. վե-
րոյիշեալ ուսմունքներէն զուրկ ըլլայ ալ նէ հոգ չեն ընեք, հե-
րիք է որ ազգասէր, հայրենասուէր և մանաւանդ պատերազմասէր
ըլլայ:

Ժողովը որոշ եզրակացութեան հասնելէ յետոյ կը կանչեն ըն-
ծայացուն և կը յայտնեն որ որոշած են զինք քահանայ ձեռնա-
դրել, բայց արդեօք ինք համաձայն է ժողովուրդի կամքին, որը
զինք քահանայութեան արժանի դատած է, որսիլհեակ կ'ըսեն « քա-
հանայութիւնը ըստ հուզոյ կեանք է և ըստ մարմնոյ մահ » ինչպէս
եթէ երբ ոեւէ պատերազմ տեղի ունենայ, դուք որ հիմայ քա-
հանայ պիտի ըլլաք, դուք իբրև առաջամարտիկ զինուոր, մահեր-
նիդ աչքերնիդ առնելով պիտի կուրիք թշնամիի դէմ և խաչ ու
սուր բարձրացուցած պիտի խրախուսէք ժողովուրդը, որպէս զի յա-
նուն հայրենիքի պատուով մեռնին, դառալիք չդառնան և այլն:

1. Տէր Յակոբ Տէլի Փէշիշեանի ընտրութեան ատեն առարկութիւն եղաւ թէ
ընծայացուն մարդ սպաննած է, բայց տէր Յակոբ, որ Մղսի Թորոս կը կուսէր, ա-
ռանց քաշուելու յայտնեց թէ, այս, թշնամին իմ վրայ հրացան պարպեց, ես ալ
սպաննեցի, թշնամիի գնտակը գեռ սրունքիս մէջն է. ժողովականները տեսան և ու-
րախացան, աւելցնելով միանգամայն թէ թշնամիի գնտակը քեզ չհանդիպեր ալ, ե-
թէ սպաննած ըլլայիր՝ դարձեալ մեզք գործած չէիր ըլլար և արժանի կ'ըլլայիր քա-
հանայութեան:

Չէյթունցիի համար պատերազմի և զէնք կրելու հարցերը սովորական բաներ ըլլալով, առ հասարակ այդ խնդիրներու համար ընծայացուները առարկութիւն չեն ըներ և չեն բրած և ընդհանրապէս ժողովուրդի կամքին կը զիջանին, միայն թէ նախապէս թոյլատրութիւն կը խնդրեն խորհրդակցել իրենց կնոջ հետ, որը կըրնայ ըլլալ որ չհամաձայնի իր ամուսինին հետ, և եթէ ո և է ընծայուցուի կինը համաձայն չէ իր ամուսինին քահանայ ձեռնարդուելուն՝ ժողովուրդը այդ պարագային բնաւ չպնդեր և ոչ ալ համոզելու ձեռնարկներ կ'ընէ, ընդհակառակը, նախ քան ձեռնադրութիւնը, կրկին հարց ու փորձերով քահանայական պաշտօնի ծանրութիւնները մատնանիշելով թէ քահանայացուին և թէ իր կնոջ կատարեալ յօժարութիւնը առնելով՝ ձեռնադրութիւնը կը կատարեն։ Այսպէս կը թողուն որ մի ամբողջ օր ընծայացուն խորհրդակցի իր կնոջ հետ, մտածէ և յետոյ պատասխանէ թէ համամիտ է թէ ոչ։ Ընծայացուն ժողովի ցանկութիւնն իմանալով կերթայ իր կնոջ կը յայտնէ թէ՛ ժողովուրդը կուզէ զինքը քահանայ ձեռնադրել, կինը երբ հաւանութիւն տայ, միւս օրը կուզայ ժողովին կը յայտնէ թէ, ինչպէս ինքը նոյնպէս և կինը համաձայն են կատարել ժողովուրդի ցանկութիւնը։ Ժողովը այս պատարախանը զեռ ևս բաւական չհամարելով՝ մի առանձին պատուիրակութիւն ևս կուղարկէ իր կողմէն, ընծայացուի կնոջ յօժարութիւնը ստուգելու, ուստի քահանայացուի տան խոստովանահայր երէցը ընկերանալով երէցփոխանին հետ կ'երթայ ընծայացուի տունը և տեսնուելով անոր կնոջ հետ կրկին հարց ու փորձ կը կատարէ, իր կողմէն աւելացնելով և բացատրելով քահանայական պաշտօնի ծանրութիւնը կ'ըսէ որ այս օրուրնէ ամուսինդ քեզ համար մեռած է, իսկ դուն ալ ամուսինիդ համար, ամուսինդ քահանայ պիտի ըլլայ, իսկ դուն երէցկին, և եթէ դժբաղդութիւն մը պատահի, այսպէս կամ այնպէս ամուսինդ մեռնի, կրկին ամուսնութիւն չկայ, երբէք մի ամաչեր, խորհէ և համարձակօրէն պատասխանէ » :

Ընծայացուի կինը, եթէ չուզեր իր ամուսինին քահանայ ձեռնադրուիլը, կը յայտնէ իր խոստովանաւոր, իսկ եթէ համաձայն է, բացարձակապէս ամեն գործողութիւն Աստուծոյ կամբքին յանձնելով նոյնպէս կը յայտնէ իր յօժարութիւնը, այդ պարագային քահանան մի քանի օրհնութիւններ կուտայ, և մէկ բարձի վրայ ծերանաք ըսելով գարձեալ երէցփոխանին հետ կուգայ ժողովին յայտնելու ընծայացուի կնոջ պատասխանը: Ժողովը երկտող մը գրելով Ս. Աստուածածնայ վանքը, Եպիսկոպոսին կը յայտնէ որ այս ինչ թաղի մէջ քահանայ պիտի ձեռնադրուի, ուստի թող հաճի խարտաւիչակ վարդապետ մը և առաջնորդական փոխանորդ քահանան խրկել, որպէսզի անոնք ալ վաւերացնեն ընծայացուի արժանաւորութիւնը:

Հետեւեալ օրը խարտաւիչակ վարդապետը և առաջնորդական փոխանորդ քահանան կուգան իշխանին տունը և միանալով երէցփոխանին, թաղականութեան քարտուղարին և ընծայացուի տան երէց քահանայի հետ կը կազմեն վեց անդամներէ բաղկացած միջնորդ ժողով, կրկին կը կանչեն ընծայացուն և այս անգամ խարտաւիչակ վարդապետը կսկսի քննութեան հարցումներ ուղղել ընծայացուին, Հին և Նոր կտակարանի մասին, եկեղեցական օրէնքներու և կանոններու մասին: Երբ ընծայացուն գահացուցիչ պատասխաններ տայ, խարտաւիչակ վարդապետը կը վաւերացնէ ընծայացուի արժանաւորութիւնը, հիմնուած իր քննութեան և նախորդ ժողովներու մէջ քահանայացուի Բարոյական արժանաւորութեան մասին կատարուած քննութիւններու հիմերու վրայ: Այս վաւերացումէն յետոյ ժողովը մի ընդարձակ տեղեկագիր պատրաստելով կուղարկէ վանքը՝ առաջնորդ Եպիսկոպոսին, հարցնելով թէ երբ կարող է գալ ձեռնադրութեան: Եպիսկոպոսը իսկոյն կը պատասխանէ յայտնելով թէ այս կամ յառաջիկայ շաբաթ օր իջնելով Ձէյթուն՝ կիրակի կը ձեռնադրէ: Եպիսկոպոսին որոշած օրը, ընծայացուի կնքահայրը, իշխանը, երէցփոխանը, ընծա-

յացունին պատկանած եկեղեցիին քահանայական դասը, իշխանին տասն և երկու ղապատայինները (զինակիրները, որոնք թաղական կը սեպուին), այն եկեղեցիի ուսուցիչներն ու ձայնաւոր աշակերտները առաւօտուն խմբովին վանք կ'երթան եպիսկոպոսը Ձէյթուն բերելու համար: Ճաշէն յետոյ ժամը 7ին (ըստ Եւ. 1ին) կը պատրաստուին վերադառնալ Ձէյթուն: Կնքահայրը, նախ քան մեկնելին, վանքին ընծայ սը կընէ և յետոյ ճանապարհ կ'ելլեն: Վանքէն երկու ճանապարհներով կարելի է Ձէյթուն գալ, եթէ ձեռնապրութիւնը Ս. Լուսաւորչի և Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիներու մէջ տեղի պիտի ունենայ՝ թափօրը վերի ճանապարհէն Աբրնայ-քարտօք էն (Անքանի քարտակ) կը մտնէ Ձէյթուն, իսկ եթէ ձեռնագրութիւնը Ս. Յովհաննէս և Ս. Սարգիս եկեղեցիներու պատկանի, վարի, այսինքն Ս. Պետրոս Պօղոսի կամուրջի ճանապարհէն Ձէյթուն կը մտնէ թափօրը: Բայց նախ քան թափօրի Ձէյթուն մտնելը, գրեթէ ամբողջ ժողովուրդը Ձէյթունի չորս թաղերէն խումբ խումբ եպիսկոպոսին ընդառաջ կ'երթան, բոլոր եկեղեցիներու քահանաները, ուսուցիչները ու տիրացուները կարգով կը փութան գէպի այն ճանապարհը, ուրկէ եպիսկոպոսը պիտի գայ: Երբ առաջնորդը հասնի իր ուղեկիցներով Պետրոս-Պօղոսի կամուրջը, ուր խուռն բազմութիւն մը իրեն կ'սպասէ, վար կիջնէ ձիէն և շուրջառ կ'առնէ վրան, ու մէկ ձեռքը խաչ մը, իսկ միւս ձեռքը եպիսկոպոսական գաւազան բռնած, պահպանիչով մը կ'օրհնէ ժողովուրդը և յետոյ շրջապատուած, շուրջառներով զգեստաւորուած չորս եկեղեցիներու քահանաներէն, կուղևորուի գէպի այն եկեղեցին, ուր պիտի կատարուի ձեռնագրութիւնը»: Չայնաւոր աշակերտները, եկեղեցական շապիկներ հագած, կսկսին քաղցրը ձայնով ծաղկազարդի «գֆրիստոս թագաւոր» շարականն երգել, իսկ ժողովուրդը ուրախ և զուարթ կը հետևի թափօրին մինչև եկեղեցիին գաւիթը: Եպիսկոպոսը, քահանաներու հետ կը մտնէ եկեղեցի և վերջին պահպանիչով սը կ'ազգարարէ ժողովուր-

դին թէ կոչման հանդիսատես ըլլալ փափագողները երեկոյեան և կեղեցի թող հրամանն: Այս ազգարարութեամբ ժողովուրդը կսկսի մաս մաս քաշուիլ եկեղեցիին գաւիթէն, իսկ ոմանք կը մնան ընծայացուն լողցնելու արարողութիւնը տեսնելու: Ընծայացուն լողցընելու համար, մեծ կաթսայ մը ջուր կը տաքցնեն և եկեղեցիի գաւթին մէջ պրդիւշիւն՝ սը պնելով ընծայացուն կը լուան: Լողցընելու գործողութիւնը կը կատարէ կամ նոյն ինքը կնքահայրը և կամ կնքահօր կողմէն նշանակուած մի ուրիշ անհատ, մինչև լողանքի գործողութիւնը լմնայ, ախրացուներ և քահանաներ ծնծղաներով կ'երգեն «Այսօր անճառ» սովորական երգը:

Երեկոյեան եկեղեցիի կոչնակները կսկսին զարնուիլ, և որովհետև հոգևորական հանդէս մըն է որ պիտի կատարուի, երկու կոչնակներ, մին պողպատեայ, իսկ միւսը ընկուզի փայտէ շինուած, միասին սովորականէն աւելի երկար ատեն կը զարնուին:

Կոչնակներու հրաւերի առաջին արձագանքին, Ձէյթունի չորս թաղերուն ամենահեռուոր անկիւններէն՝ հաւատացեալներ խումբ խումբ կը փութան եկեղեցի, ուր արդէն ներկայ են բոլոր քահանաները, եպիսկոպոսը և ընծայացուն պատրաստ կոչման: Ժողովուրդի խումբն բազմութեան ներկայութեան կոչումը կը կատարուի հանդիսաւոր կերպով «Մայր Մաշտոցի» և լուսաւորչական եկեղեցիի կանոններու համեմատ, իսկ հետեեալ օրը, կիրակի առաւօտեան, եպիսկոպոսը պատարագելով ընծայացուին քահանայական աստիճան կուտայ և կ'օժէ քահանայի նոր անուն տալով: Չեռնագրութիւնը վերջանալէն յետոյ, եթէ օրը ուտիք է, այսինքն՝ եթէ մեծ պահքի մէջ չ'է կատարուած ձեռնագրութիւնը՝ կնքահայրը մատաղ կ'ընէ, երկու երեք ոչխար և կամ ընճուղ սը մերթելով և մօտա-

1. Գրդիւշիւնը մեծ կոնք մընէ, որու մէջ Ձէյթունցիները բուլպ (պէքէզ), կ'եփեն, այնպիսի մեծ գլորդիւշիւններ կան, որոնց մէջ մինչև իսկ երկու մարդ կանդիստ կարողեն լուացուիլ: Ասիկայ գաղղիշոնին ազաւազուածէ:

ւորապէս 100 մարդու համար սեղան կը պատրաստէ: Այդ ճաշ-կերոյթի մէջ բաց ի եկեղեցական դասէն և իշխաններէն մեծ տեղ կը բռնէ հասարակ դասակարգը Սեղանի վրայ բաժակներ պարպելով բարեմաղթութիւններ կ'ընեն նորընծայի և երէցկիւնի արեւշատութեան համար. յետոյ իշխանները կը խմեն բոլոր ուղղափառ եպիսկոպոսաց կենացը, ներկայ եղող եպիսկոպոսին կենացը առանձին չեն խմեր, այլ իրենց խօսքը ուղղելով սոյն եպիսկոպոսին կ'ըսեն, եթէ դուք ալ ուղղափառ էք՝ այլ բոլորի մէջ դուք ալ կը գտնուիք:

Եպիսկոպոսն ալ փոխադարձաբար կ'ըսէ, բաժակ կ'առաջարկեմ բոլոր Աստուածասէր իշխաններու կենացը, և կը յուսամ թէ դուք ալ Աստուածասէր էք: Բաժակներ կ'առաջարկեն նաև քաջամարտիկ հասարակութեան և բոլոր հերոսներու կենացը: Հասարակ դասակարգէն ճարտարախօս մը ոտքի ելնելով փոխադարձաբար բաժակ կ'առաջարկէ հասարակութեան կողմէն, բոլոր անձնուէր հոգեւոր հովիւներու և ուղղամիտ իշխաններու կենացը, յայտնելով երախազիտութիւն և խորին յարգանքներ:

Կարգապահութիւն Զէյրոսի Քահանաներուն:

Չեոնադրութեան օրէն սկսեալ, նորընծան քառասուն օր եկեղեցւոյն խուցը փիլօնով ծածկուած աղօթքով և ծոմապահութեամբ կը ճգնի: Առաւօտէն մինչև ժամը ինը (Եպ-3) նորընծան առանց բան մ'ուտելու, ծոմ կը պահէ և իր ժամանակը կ'անցնէ Սաղմոս քաղելով, Նարեկ կարդալով, երբեմն ալ ուսեալ քահանայ սը գալով պատարագելու կանոնները կը սովորեցնէ, իսկ ժամը 9ին (ըստ թրքաց) պահոց կերակուրով ծոմը կը բանայ: Նորընծայի կերակուրը 40 օր ժողովրդեան կողմանէ կը մատակարարուի. ամեն երեկոյ այլ և այլ տուներէ 3-4 տեսակ պահոց կերակուրներ ա-

ուանց ձիթանդի, շուշմայով կամ դահինով պատրաստած կը բերուին նորընծայի խուցը: Այս պահոց կերակուրները այնքան խնամքով կը պատրաստեն Զէյթունցիները որ շատ սննդաբար և համեղ կըլլան, որովհետև, ինչպէս ըսինք, մեծ քանակութեամբ ամեն երեկոյ այլ և այլ տուներէ միաժամանակ կ'ուղարկեն, այնպէս որ նորընծան թիչ մը բան կարողանալով սպասել, մնացեալով 10-20 տուն աղքատներ կը խնամուին:

Քառասունըքը մինչև լմնայ, ամեն երեկոյ նորընծայի զտնուած եկեղեցիին մէջ եկեցէի Աղօթք կը կատարուի և մի գլուխ Աւետարան կը կարդացուի, նորընծան ֆիլօնը բերնին բռնած, նոր հարսի նման եկեղեցիի պաշարանէն ելնելով կուգայ և գրքակալին առջև գլուխը խոնարհեցուցած ծնկաչօք կը նստի, իսկ Աւետարանն աւարտելէն յետոյ, նոյն ձևով կը վերադառնայ պահարան:

Այս քառասուն օրուան միջոցին մրայի շապիկը չփոխեր գրեթէ, գօտին ալ չքակեր, որով անկողնոյ մէջ գրեթէ հանգիստ չկրնար քնանալ¹: Խեղճը այդ խստակրօնութեան մէջ շատ կը նեղուի, բայց և այնպէս հոգևոր ուրախութեամբ՝ գոհ սրտով կը տանի: Երբ որ ցանկալի 39 օրը ամբողջանայ, խոշոր կաթնայով ջուր կը տաքցնեն, մեծ ալ կոնքի (դաշտիշոն) մը մէջ կը նստեցրնեն նորընծան և քահանայ մը զայն կը լուայ, այս միջոցին քահանաները և տիրացուները սովորական «այսօր անճառ»ը կ'երգեն ծնծդաներով. ասկից յետոյ նոր ճերմակեղէններ և հագուստներ կը հագցուին, վերջապէս պարեգօտ, գօտի, վերարկու², որոնք, ամենքն ալ նոր են և այս զգեստեղէնները քահանային կնքահօր կողմէ կը նուիրուին: Կնքահայրը եպիսկոպոսին ալ աջահասքոյր

1. Երանի թէ մեր եպիսկոպոսը այդ նախապաշարեալ սովորութիւնը գաղթեցնէին:

2. Մերտիւ մաշակը ըսուած, սե վաւրուն կերպաս մը:

մը կուտայ, որուն փոխարէն եպիսկոպոսն ալ Փիլօն մը կը նուիրէ նորընծային. այսպէսով անուշ տեղը կը կապուի:

Հետեւալ առաւօտ առաջին պատարագը կը մատուցանէ հան- գիսաւոր կերպիւ, չորս եկեղեցեաց քահանաները հոն ժողովուած կ'ըլլան, ինչպէս նաև խուռն բազմութիւն կը գտնուի. պատարագէն վերջը նոյն զգեստով ու շքեղ թափօրով «Աշակերտք Քրիստոսի» շարականը երգելով քահանային աունը կ'երթան, ուր մատաղ պատրաստուած է կնքահօր կողմէ. հոն եփուած մատաղին վրայ նորընծան իւր անդրանիկ օրհնութիւնը կ'ընէ ու նոյն թափօրով եկեղեցի կը վերադառնան¹:

Նորընծան եկեղեցական զգեստները մերկանալէ վերջը տուն կը վերադառնայ, ուր սեղանակից կ'ըլլայ հանդիսականներու՝ որոնք այսպիսի հանդէսներու հացկերոյթին առնուազն 50 հոգի կ'ըլլան: Ահա այս առթիւ նորընծան առաջին անգամ ըլլալով իւր պահքը կը լուծէ, բայց միայն մէկ օրուան համար: Այսուհետև ամբողջ տարի մը իւր տունը ոտք չի կոխեր, այլ եկեղեցիին սենեակը կը պառկի. այս մէկ տարուան միջոցին միշտ պահոց կերակրով կը սնանի, բաց ի շաբաթ և կիրակի օրէն, այս երկու օրն ալ ոչ թէ մսեղէն այլ իւղով կերակուր կ'ուտէ. իսկ եթէ մատաղ տեղի ունենայ, կրնայ ատոր մասնակցիլ: Ջերմեաւոր ժողովուրդը գրեթէ նոյն տարին մատաղը անպակաս կ'ընէ շաբաթ և կիրակի օրերը՝ սիրելի նորընծայի խաթրին համար:

Ընդհանրապէս Քահանայք Ս. պատարագի պատրաստութեան

1. Ասկից 19 տարի առաջ խիստ տգեղ սովորութիւն մը կար, այսինքն թէ երբ քահանան տուն կ'երթար թափօրով, երեցիկնը ուրիշ երեցիկներէ շրջապատուած զլուիւր սաւան մը ու վերմակ մը առած և ականներն ալ բաժնակով գոցած կը գտնուէր և նորընծան ալ անոր զլուռն մի քանի տուն Աւետարան կը կարդար ու այնպէս կը մեկնէր: Կը կարծուէր որ, երբ երեցիկնը քահանային ձայնը լսէ, անմիջապէս կը մեկնի. (անգամ մը պատահաբար այսպիսի գէպք մը տեղի ունեցած է եղեր). արդի առաջնորդ կարապետ եպիսկոպոսը այդ տգեղ սովորութիւնը ջնջեց:

Համար հետևալ ճգնաթիւնները կը կատարեն: Երեկոյեան ընթրիքէն վերջ ութը կանոն Սաղմոս կը քաղէ այնուհետև Նարեկ: Գօտին քակել սաւանսով ծածկուած Անկողնոյ վրայ երկնաւ պտակիւ չիկայ. այն գիշեր նստած տեղը կրնայ քնանալ քիչ մը: Եէտ գիշերուն ժամկոչին հետ կը սկսի նշխարհք, մաս գործել հետեւալ արարողութեամբ որք են «ճաշու երեք ողորմեան, յետոյ մի ձայն հանգստեան շարականը, այնուհետև այսօր անճառը» Եթէ եկեղեցին սարկաւազ ունի, նա ալ այս արարողութեանց կը մասնակցի: Ժամերգութիւնք կը սկսին արշալոյսին և շաբաթ գործի օր ըլլալուն՝ դեռ արև չծագած կը վերջանան ժամերգութիւնները, որով ամէն մարդ կրնայ իւր գործին երթալ: Կիւրակէ օր, արևը ծագելու ատեն իւղաբերից աւետարանը կը կարդացուի. արք և կանայք, ծերք և սղայք եկեղեցի կը դիմեն, Չէյթունի մէջ առօրեայ եկեղեցի չերթալը անգամ ամօթ համարուած է, վերջապէս ամէն ոք եկեղեցի կ'երթայ, բացի հիւանդներէն. սա խիստ սովորութիւնն ալ ունին որ, ժամերգութեանց ամբողջովին շաւարաեղէն առաջ ոչ ոք եկեղեցիէն դուրս կ'ելլէ. եթէ նոյն իսկ մէկը դուրս ելլէ, ժողովրդեան առջև ամօթահար կը մնայ¹: Այսքան սպասող ժողովուրդը

1. Թաղին իշխանը կամ տաներէց քահանան կը հարցնեն թէ՛ քնշու կիսատ թողուց արարողութիւնը և դուրս ելաւ. եթէ անիկա հիւանդութիւնը պատճառ ցուցնէ, իրեն կ'ըսուի թէ՛ եթէ հիւանդ էր, պէտք չէր եկեղեցի գալ և ժողովրդեան դալթակցութեան պատճառ ըլլալ:

Կռի և հրդեհ կրնան միայն պատճառ ըլլալ եկեղեցիէն դուրս ելլելու. այս պարագաներուն բոլոր ժողովուրդը դուրս կ'ելլէ մինչև անգամ նոյն եկեղեցւոյ աւագ քահանան: Անգամ մը Տեառնդ առաջի Կիրակամուտքի իրիկուն եկեղեցւոյն նախածնակի հանդիսաւոր արարողութեան ատեն Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ աւագ քահանան՝ համբաւաւոր Տէլի Գէշիշ Տէր Օհան, ժողովրդեան մէջ Թափօրի խնկարգութիւն կատարած միջոցին մէկը ականջէն բան մը փսփսաց, որուն վրայ Տէր Օհան բուռվաւ միւս քահաներէն միտք յանձնելով, վրայի շուրջառը և փիօնը ձգելով եկեղեցիէն դուրս նետուեցաւ. Նոյն եկեղեցւոյ իշխանին (Եղաւազեանի) հետ. պատճառն այն էր որ շուրջեան իշխանի և Սեմէրեանց գերդաստանի միջև կռիւ մը ծագած էր. սոսկալի հրացանակցութիւն տեղի կ'ունենար, մինչև որ Տէր Օհան

« օրհնեալք եղերուք » ի միջոցին թափօրի շարքով կու գան մէկիկ մէկիկ քահանային բռնած Ս. Աւետարանը կը համբուրեն սա խօսքը արտասանելով. « Օրհնեա Տէր, Մեղայ Աստուծոյ », որուն կը պատասխանէ քահանան՝ « Աստուած թողութիւն շնորհեցէ » . ահա այսպէսով կ'արձակուին եկեղեցիէն :

Զէյթունի մէջ քահանաներուն և ժողովրդեան կրօնասիրութիւնը իւր ծայր աստիճանին հասած է . սա ալ շմոռնանք յիշելու որ սոյն խստակրօն եկեղեցականք, եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանայ, տիրացու, սարկաւազ, ամէնքն ալ թուրքի հետ պնտերազմ մը ծագելուն պէս, մէկ մէկ առիւծ պարձած, բոլորովին զինեալ, պատերազմի վայրը կը դիմեն, յարմար պարագային սպաննել և սպաննուիլ աչքերնին առնելով, ինչպէս 1860ին խուրշիտ Փաշայի պատերազմին ատեն¹ Զէյթունի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս Էօքսիւզեան զինեալ ներկայացաւ մեր բանակին մէջ՝ Չահան գետին աստի եկերքը : Սրբազանը Մարաշի ապա մը հագած էր, մէջքը կը կրէր ջուխ սը ատրճանակ, քովէն կախած էր սուր մը, ձեռքը արծաթեայ ապարանջանով հրացան մը, գլուխը ֆէս մը և վրան մետաքսեայ քէֆիէ մը, ոտքը հագած էր փօստալ², իսկ իր հետը բերած էր յաակապէս սասը ջորիի բոն՝ զանազան պաշար

և Եղուպեան իշխանը հասն և միջամտելով դադարեցուցին կռիւը . 12 տարեկան անձեզ պատանեակ մը որ շապիկ հագած, մոմ ի ձեռին, կը մանակցէր Տեառն ընդ առաջի տօնին, Պօզպայքը թաղի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ գաւթին մէջ, հրացանի քնակի մը հարուածէն վայրկենապէս մեռաւ :

Այդ պատանեակը ծանօթ գորբին վարդեա Մանուկին աղան էր . այս խեղճ զոհը ոչ թէ դիմամբ այլ պատահաբար եղած էր : Եթէ Տէր Օհան աւագ քահանայի և Եղուպեան իշխանի միջամտութիւնը քիչ մը ուշանար՝ իւրաքանչիւր կողմէ 10-20 մարդ կրնար զոհուիլ :

1. Տես Ա. մաս, 101 էրես :

2. Փոկով կապուած տեսակ մը կօշիկ, եթէ պատերազմի ատեն ձին վիրաւորուի մարտիկը նետիտան կրնայ պատերազմիլ այդ թեթեւ ոտքի կօշիկով և կաքաւի պէս սազին անդին ջատկել :

Չէյթունի պատերազմիկներուն համար: Չորս իշխանք ըսին եպիսկոպոսին. «Սրբազան Հայր, թէև հինաւուրց սովորութիւն է Չէյթունի եկեղեցականաց զինուիրը, բայց դուք այլ ձանձրութիւնը չառնէիք, ձեր աղօթքը բաւական էր արդէն»: Սրբազան Հայրը սապէս պատասխանեց. «Պատարագի ատեն կ'աղօթեմ, բայց այսպիսի դժուարին կացութեան մը մէջ պէտք է որ մասնակից ըլլամ ազգայնոցս պատերազմին. եթէ ինծիպէսներ թոյլ գտնուին՝ ինչ սրբապիղծ արարքներու պիտի մատնուի մեր կրօնքը, մեր եկեղեցիները, մեր ազգութիւնը, և մեր հայրենիքը (Չէյթուն) ոտնակոխ պիտի ըլլայ այլ գազանաբարոյ ժողովուրդէն՝»: Սուրէնեան Նազարէթ իշխանը ըսաւ. «Սրբազան, երբ իսրայելացիք կը պատերազմէին Թշնամույն հետ, Մոլիսէս կ'աղօթէր լիոան գազաթը, պէտք էր դուք ալ աղօթելու՛ թաւականանայիք»: Բայց եպիսկոպոսը սա իմաստալից պատասխանը տուաւ. «Մոլիսէս գրեթէ այլ ատեն ծերացած՝ սուր և ասպար կրելու ուժը չունէր, ատոր ալ բաժին ինկած էր աղօթք ընել, իւր երիտասարդութեան ժամանակ չէր միթէ որ Եգիպտացի սը սպաննեց և աւազին մէջ թաղեց»: Իշխանները թէև այս պատասխանէն գոհացան՝ Շորվայեան իշխանը սա նկատողութիւնն ալ ըրաւ «երբ հայերը Պարսկաց հետ կը պատերազմէին, Մեծն Ներսէս հայրապետն ալ Նպատ լիոան գազաթը աղօթքի կեցաւ. — Օհօ, չէ՞ որ Ներսէս ալ երիտասարդութեանը հայոց թագաւորին զինակիրն էր, բնական էր որ ծերութեան ժամանակ կը մնար միայն աղօթել, զի զէնք չէր կարող կրել. փառք Աստուծոյ, ես դեռ ժիր եմ, յիսուն տարեկան առողջ, առողջ և զէնք կրնամ կրել. մտքով՝ կ'աղօթեմ, պատեհ առթիւ ալ զէնք կը գործածեմ»:

1. Այս, իմ ժողովուրդի բնութիւնը պոչպէս է, գազան օղու գազան է, Մարիասա Էֆֆինաին շիտակ զուրջեց, համաձայն եմ, ըսաւ Չէյթունի 26 տնուոր տակէնբուն իմամը, Մուլա Մուստաֆան, որ թէ լաւ տակազէտ և թէ լաւ հայերէն կիսօտեր: Սրբազանին քովիկը նստած կ'ունկնդրէր: Այս ալ իւր ժողովրդով զինեալ մեր բանակին մէջ կը գտնուէր:

Չորս իշխանները շնորհակալութիւն յայտնեցին Սրբազանին ազնիւ զգացումներուն և խմաստալից պատասխաններուն համար:

Սրբազանին այս անձնուէր վարժունքը այնքան յուզեց հանդիսականները և հայ զինուորեալ բանակը, որ խանդավառօրէն ծափահարութիւններով ու հրացանաձգութիւններով օդը թնդացուցին, այնպէս որ թշնամուն բանակը՝ որ դիմացը կը գտնուէր, ահու սարսափ զգաց մէկէն:

Ե

Ձէյթունի շրջակայ տէրէպէյիները (աւատականք):

1. Մարաշ (Գերմանիկ) (Ձէյթունի արևելեան հարաւային կողմը 12 ժամ հեռու). այստեղ կը գտնուին խումբ մը հին Ալյաններ (մեծամեծ) 1°. Տոչ գատրը օդու (Ձիւլգատրեանք) ցեղը՝ որ ինքզինք թագաւորական տոհմէ կը համարի սերած ըլլալ և ժամանակով երկար ատեն Մարաշու և շրջականներուն տիրած է, կէս սրն ալ Ձէյթունի, 2°. Պայազըղ օդու, 3°. Էմիր Մահմուտ օդու. 4°. Ղաաքիչ օդու. 5°. Վէրի էֆենտ օդու, 6°. Ղատը գառ:

2. Ալպուստանի (Ալպէստէյն) (Ձէյթունի արևելեան հիւսիս 13 ժամ հեռու) մէջը կան Հաձ Ադս գատէրէր և Սաչը օդու տէրէպէյիները:

3. Եարփուզ (Եփեսոս, Արփըսոս), (Ձէյթունի հիւսիս արևմտեան կողմը 12 ժամ հեռու), ունի մէկ տէրէպէյի Հաձի ադալար:

4. Սիս (Կիլիկիա), (Ձէյթունի արևմտեան հարաւը, 35 ժամ հեռու, մայրաքաղաք Հայոց), ունէր Չատրընը օղլու տէրէպէյի ցեղը:

Չատրըճը օղլու համանուն ցեղին պեար կիշխէր Սիսու, Ղարս Պազարու և Չուխուր օվա բնակող թիւրքմէններուն ոմանց վրայ: Այս տէրէպէյին էր որ մեծանուն կիրակոս կաթողիկոսը թունաւորելով մեռցուց, Սիսու քանի քանի կաթողիկոսներ ասոր հրամանով գահը կը բարձրանային և գրեթէ ասոր հրամանով ալ . . . կը վախճանէին:

5. Հաճըն (Հարզան) Տօրոս լեռան մէջ. Չէյթունէն 24 ժամ հեռու արևմտեան հիւսիս կը գտնուի: Հաճընի և շրջականերուն, ինչպէս Ֆէքէ (Վահկայ), Ուտումլու, Ֆարասի, Շար Տէրէսի (Կիլիկիոյ հայոց թագաւորներուն ամարանոցը) և այլն, կիշխէր Գօզան օղլու տէրէպէյի ցեղը: 1863-4ին Չատրըճը և Գօզան օղլու տէրէպէյութիւնները ջնջուեցան Սուլթան Ազիզի հրամանով:

6. Կեափուր սաղը (հայու լեռ) (այժմ ճեպէլի պէրէքէթ սանճաղը կը կոչուի) Չէյթունի արևմտեան հարաւը 20 ժամ հեռու, որ կեկսի Պուլանըք գազաէն (Պահճէ գիւղաքաղաք), Հովսու լեռան վերջացած տեղէն, և կերթայ մինչև Փայաս, Խոկէնտէրուն (հայոց ծոց) Չէյթունէն 45 ժամ հեռու: Երբե՞ն այս լեռան բնակիչներուն վրայ կիշխէին չորս տէրէպէյի ցեղեր. 1°. Կիւջջիւ հալլ օղլու, 2°. Հանի Էօմէր օղլու, 3°. Ալի պէքիր օղլու, 4°. Ֆէզզահ օղլու:

Այս վերջինը, Ֆէզզահ օղլու Աղնա պէկ, կիշխէր Պուլանըք գազային, որ իրեն հպատակ ունէր չորս հայու գիւղեր՝ որոնց տրինը տղրուկի պէս կը ծծէր 1°. Պահճէ, Թրքախանն և ծննդավայրը Աղնապէկին), 2°. Հասան պէկլի (զուտ հայ), 3°. Լափաշլը (զուտ հայ), 4°. Խառնը (զուտ հայ):

Ալիպէքիր օղլու կիշխէր Էկպեզ հայ գիւղին և շրջականերուն:

Հանի Էօմէր օղլու Տէլի Խալիլ կիշխէր Թէյեկ հայ գիւղին և շրջակայ գիւրտերուն, երբե՞ն մինչև ոնգամ Գիլիս քաղաքին:

Կեափուր սաղըն նուաճելու համար եկած էին Երզնկայա չոր-

բորդ բանակին հրամանատար Տէլրիշ փաշան, ձեվտէթ Ահմէտ էֆէնտին (1864—1865), Ալաշկերտու կողմէն՝ Չերքէզ Ասլան փաշան, և նոյնտեղի քիւրտ տէրէպէյիներէն Սիւրմէլի Մէհմէմէտ պէկը իր տիպաւորներու խմբով: Տէլրիշ փաշան, լիազօր իշխանութիւնով, Սուլթան Ազիզ կայսեր փոխանորդի տիտղոսը կը կրէր, ձեվտէթ էֆէնտին ալ Շէյխ իւլ իսլամէն փոխանորդի պաշտօնով եկած էր: Կեանքուր տաղիի գործը, առանց արինահեղուծեան կարգադրուելէն յետոյ, ձեվտէթը՝ փաշա տիտղոսով՝ Հալէպու կուսակալ եղաւ և իրեն տեղ Տէլրիշին օգնական տրուեցաւ Գուրտ իսմայիլ փաշան, որոնք կեանքուր տաղիի նուաճումէն յետոյ անցան Տօրոս լիւր և քնաջինջ ըրին Գօզան օղլու և Չատըրճը օղլու տէրէպէյիները: Գօզան օղլու Եուսուֆ աղան հրացանի բռնեցին, իսկ իր եղբայրը, հաճի պէկը չարաչար սպաննուեցաւ Գուրտ իսմայիլ փաշայէն, որ զայն իր երկաթապատ կօշիկներուն տակ առնելով՝ «տէօվլէթ խայինի» ըսելով, կոխկոտելով սատկեցուց: Այդ տէրէպէյիներէն մնացածները Եօզզատ աքսորեցին և Չատըրճը օղլու Ահմէտ պէկին ալ փաշայի տիտղոս տուին և աքսորեցին Ազրիանուպօլիս: Այսպէս այդ երկու ցեղն ալ բոլորովին ոչնչացան:

7. Փայասու տէրէպէյի Կիւջլիւ հալլ օղլու Մըստըխ պէկը կիշխէր չորս հայ գիւղերու, 1°. Չօք Մէրզիւլան (աէօրթ եօլ), 2°. Օճադլը, 3°. Էօզէրլի, 4°. Չայ, և շրջակայ մէկ քանի թիւրք գիւղերու վրայ: Մըստըխ պէկն ալ փաշայի տիտղոսով տեղ մը աքսորուելով թէ կեանքուր տաղին և թէ Գօզան տաղին մաքրեցին տէրէպէյիներէն:

8. Անտէրուն (Անտըրըն, Անտառին) կամ Գրունք կիլիկիայի, (հին աւուրց անտառուտ հիանալի երկիր մը, Սիսի արեւելեան հիւսիսը իսկ Ձէյթունի արևմտեան հարաւը 18 ժամ հեռու անկից): Անտէրուն, Գայմազամութեան կեդրոնատեղին, աննշան գիւղ էրն է.

կիշիէ Կոկիտանէն մինչև Գէշիշ ըրմալը և կը պատկանի Մարաշու Սանճագին (Գաւառ) և անմիջապէս Ատանայի կուսակալութեան սահմանակից է:

Անտէրունի կիշիէին շորս տէրէպէյիներ, 1°. Ապազ օղլու, 2°. Եայճ օղլու, 3°. Չիլֆար օղլու, 4°. Կեով Ահմէտ օղլու, 1860 թուին կառավարութիւնը ջնջեց ատանց ազդեցութիւնը և տէրէպէյութիւնը, այժմ հզաժները դիմակաւորներ են, ծածուկ տէրէպէյիներ: Երբ Չէյթունի հետ պատերազմ ընել հարկ ըլլայ, կառավարութիւնը անոնց դիմակը վար կաննէ, որոնք նորէն հին տէրէպէյիներու հովեր կառնեն: Այժմ Եայճ օղլուն բացէիբաց տէրէպէյի է և հարուստ ալ է շնորհիւ հայճարա գիւղերուն: Գայմադաճ ալ անոր ճորտն է, զոր ուզած ատենը պաշտօնանկ ընել կուտայ, շնորհիւ Մարաշու Ալաններուն (մեծամեծ), որոնք Եայճ օղլիին մարդիկն են և իր գողակիցները: Այս տէրէպէյին դեռ ձեայուն է:

Կէօլ Ահմէտ օղլուն կիշիէր 1°. Նիւրփէտ (Նորփայա), 2°. Անըճըխ (Անեցիք) 3°. վարի Չօխախ. 4°. վերի Չօխախ, հայ և քանի մը թիւրք գիւղերու:

Չիլֆար օղլու կիշիէր Շիլիլիի հայ մեծ գիւղին:

Եայճ օղլու մինչև այսօր կիշիէ 1°. Աճէմշի Պարսկահայք), 2°. Տրլատլը, 3°. Թալուալու հայ գիւղերուն և քանի մը թիւրք գիւղերու:

Ապազ օղլու կիշիէր 1°. Կապանու, 2°. Պունտուխու, 3°. Տէյիրմէն տէրէյի, 4°. Թաշուլըու, 5°. Կէօլփունարի հայ գիւղերուն, որոնց միշտ ջերմ պաշտպանն է Ֆրնուզի այժմու Նիկողայոս Եպիսկոպոսը:

• Անտէրունի տէրէպէյիները, Եայճ օղլուն, Ապազօղլուն և այլն

կը գողան հայ եպիսկոպոսէն և մինչև իսկ անունը չեն ուզեր լուել. ընդհակառակը եպիսկոպոսին գործն ալ միշտ ան կողմերն է, այսինքն մինչև Քէշիշ ըրմաղըն Ֆրնուզի վանքին վիճակը կը սեպուի: Երբ եպիսկոպոսը ինքը, կամ իր ձեռնասուն Բարթողիմէոս վարդապետը վիճակին այցելութեան ելլեն, տէրէպէյիները ընդատաջ կուզան բարի գալուստ մաղթելու և կրսեն. « Պունլար սայկըլը ֆուրթունա աըր, Պունլարլա խօշ կէշինմէլի »:

9. Իչ-նահիէ¹ (Շուղուր անապատ), ուր կար Անապատ վանքը (Զէյթունի արևմտեան հարաւ 20 ժամ հեռի) այժմ թիւրքերուն իր գոմ կը ծառայէ: 1849ին Գառնեցի Օհաննէս վարդապետը շատ աշխատեցաւ այդ վանքը շէնցնել, որու համար բաւական ոտակ ևս վատնեց իր քսակէն, բայց ոչ Միսու Միքայէլ կաթողիկոսը ոչ ալ պատրիարքարանը աջակցելով՝ երեսի վրայ մնաց շինութիւնը և խեղճ վարդապետին բրած ծախքերը ջուրը ինկան: Եթէ վարդապետին ձեռնարկը յաջողէր, գոնէ այսօր լատինները հոն բոյն չէին դներ:

Իչ-նահիէն զատ տեղ մըն է, ոչ Տօրոս լեռան, ոչ կեալուր տաղիի, ոչ Անտէրունի, ոչ ալ Զէյթունի հետ կապակցութիւն ունի: Այս Նահիէին կեդրոնատեղին Եէնիճէ-գալէ կոչուած գիւղն է, որուն մօտերը՝ Մուճուզ տէրէսիի վայրը, լատին կղերականք 1866ին վանք մը շինեցին: Այդ վանքին վանահայրը, հայր Սալ վատոր, 1895ին Զէյթունի ծանօթ կողմի ժամանակները, թիւրք

1. Ժամանակաւ այդ տեղին անունը Շուղուր անապատ կը կոչուի եղեր. ետքէն երբ տանկութիւնը տիրեր է այդ երկրին՝ Իչ-Նահիէ ըսուեր է: Այլիկիւս վանքերու շարքին մէջ, այս Շուղուր անապատի կարծիք վանքն ալ հռչակուած էր: Անիկա համբաւուոր ուսման կեդրոն եղած էր, ուր Ստեփաննոս մանուկի հոգելից գաստիարակութեանը տակ կը սնանէին ու կը զարգանային մտքով ու սրտով Գրիգոր Պաւլաւունին և իր հարազատը Ներսէս Ենոբալին, որոնք յետոյ ԱՍ եկեղեցւոյ նշանաւոր հայրապետներն եղան:

գինուորներու կողմէն անգթօրէն և բարբարոսօրէն նահատակուեցաւ, և յանցաւորները անպատիժ մնացին:

Մինչև 1848—9 այդ Նահիէին միասեղիմը (միտիր) տէրէպէյի Գայիշ օղլու Սիւլէյման աղան, իբր տէրէպէյի, կիշիւր քանի մը հայ գիւղերու վրայ, ինչպէս Եէնիճէ գալէ, Տիքիլի թաշ, Տէօնկէլէ և տարին մէկ անգամ ալ Հեծեալներով, թմբուկներով, Ֆրնուզ կու գար, անխտիր կիջևանէր վանքը կամ գիւղը և աղքատ Ֆրնուզցիին կը կողոպտէր ու կը մեկնէր¹: Չէյթունցիք ակոյայ կը կրճտէին այս թիւրքին ըրածին դէմ, բայց հին Նիկողայոս եպիսկոպոսը, խոհեմութիւնով՝ չէր ուզեր որ Չէյթունցիք օգնութեան գան իրեն, ըման սը դաս տան: Նոր Նիկողայոս եպիսկոպոսը, հինին եղբորորդին, որ այն ատեն տիրացու Եղիա կը կոչուէր և փոքրաւորն էր իր հօրեղբօր, կստիպէր այս վերջինը որ Չէյթունցիներուն դիմէ և գազաններուն աղուոր գաս սը տալ տայ: «Չէ, կըսէր ծերունի եպիսկոպոսը, պուն չես գիտեր, ձանիլ ես, մարդ մը պէտք է հեռատես ըլլայ»: Չէյթունցիք խնամ ջորիի կը նմանին, աքացին պակաս չեն ըներ թիւրք կառավարութեան. երբեմն ալ կը տեսնես, թիւրք կառավարութիւնը բանակ կը կազմէ, Չէյթունը բնաջինջ ընելու համար: Եատ փաշաներ փորձեր ըրին Չէյթունցիներուն դէմ, թէև բան մը չը կրցան ընել, բայց և այնպէս Ֆրնուզի ալ չի դպան, եթէ Չէյթունցիներուն դիմենք, մեզի պէմ ռիսանալով մեր փոքրիկ գիւղը քար ու քանդ կընեն: Թուրքերէն առածը կըսէ. «աթլար թէփիշիր, արատա էշէկ էօլիւր (ձիերը զիրար կաքացեն, մէջտեղը էշը կը սատկի)»:

Դառնանք մեր նախկին պատմութեան: Երբունի եպիսկոպոսը,

1. Բայց ուզածին պէս չծր կրնար կողոպտել, վասն զի Ֆրնուզցիք հին Նիկողայոս եպիսկոպոսէն գաղտնի կրիմէին Չէյթունը՝ Եազուպեան իշխանին, նա ալ եղբոր որդին կըրկէթ 5-6 մարդով: Տէրէպէյին կատուի պէս կըքնէր իշխանազունին սոքին առջև և քիչ կողոպուտով մը գոհ ըլլալով կը քաշուէր Ֆրնուզէն:

Քինչ ըլլայ ըլլայ՝ կուզէր Գայիշ օղլու տէրէպէյին հեռացնել Ֆրնուզէն. ուստի Թախանեան Յովհաննէս վարդապետը կանչեց և խորհուրդ հարցուց՝ գազանը հեռացնելու համար: Ան ալ նոյնը ըսաւ ինչ որ ըսած էր տիրացու Եղիան, այսինքն Զէյթունցիներուն գիւմել: Եպիսկոպոսը նոյն խոհեմ քարոզները կը կարդար նորէն: «Սըրբազան, յարեց վարդապետը, բամբակով ակոյայ չի քաշուիր, այլ պողպատէ աքցանով կը քաշուի, կամ դիմելու ենք Զէյթունցիներուն, որ բոլոր ակոսները գան փեղզեն, կամ Պօլիս երթալու է որ այս գործը կարգադրուի»: Եպիսկոպոսը այս վերջինին համակերպեցաւ. իսկոյն կանչելով Ֆրնուզի Պըլաբեան Առաքել աղան՝ որ վառօդապետ Պօղոս պէյի ազարակին Յ տարի տեսչութիւն ըրած ըլլալուն, Պօլիսը լաւ կը ճանչնար: Երեքը մէկ եղած Պօլիս գացին և Տատեան Պօղոս Պէյի հիւրերն եղան, որ միթարեց և ապահովեց զանոնք ըսելով որ ինքն ալ պիտի աշխատի գործին յաջողութեանը և մինչև իսկ խոստացաւ Եպիսկոպոսը Սուլթան Մէճիտին ներկայացնել:

Բարերազգութեամբ այդ ժամանակ Սուլթանը գործի մը համար Պօղոս պէյը քոյր կը կանչէ և մինչև իսկ կը հրաւիրէ որ իր հետ ճաշի նստի այդ օրը: Ճաշի ատեն, աաքաաք, Սուլթանին կը յայտնէ պատգամաւորութեան մասին. «Վեհափառ Տէր, կրսէ, այս օրերս ծառայիդ հիւր եպիսկոպոս մը եկած է Մարաշու կողմէն, Ֆրնուզի վանքէն: Ալեզարդ, հիանալի և փառաւոր մարդ մը. ազամորդիներուն մէջ եզական դէմք մը եթէ չը տեսնէք և յետոյ իմանաք որ այդ տեսակ մարդ մը եկեր և ձեր վեհափառութեան չեմ ներկայացուցեր, կը վախնամ որ ձեր բարկութեան կարժանանամ. ահա ատոր համար, խոնարհաբար, փափաքեցայ իմաց տալ, մանաւանդ որ ինքը, եպիսկոպոսն ալ, կը ցանկայ Ձեր վեհափառութեան ներկայանալ»: Սուլթանը իսկոյն հրաման կընէ որ եպիսկոպոսը իրեն ներկայացնեն:

Իսկապէս եպիսկոպոսը հիանալի դէմքով պատկառելի և հոյա-

կապ ձերունի մըն էր. այդ ժամանակ տարիքը թէև 75 էր, բայց վարդի պէս երես, ձիւնի պէս ճերմակ մօրուք ունէր, քիչ մը մեծաքիթ և աչքերը բազէի աչքերու կը նմանէին. մօրուքը, ըսես, քառանկիրնաձև այնքան փառաւոր որ մինչև ծունկերը կիջնէր: Մարդ չէր կշտանար անոր երեսը նայելէ:

Պէկը կուգայ Այ Ստեֆանո, իր տունը և Սրբազանին կաւետէ ու կըսէ անոր. « աչքդ լոյս, վաղը թագաւորին պիտի ներկայանաս, ինչ բարեմաղթութիւններ որ պիտի ընես, կը գրեմ թուղթի սը վրայ, կը կարդաս ». յետոյ կը քաջալերէ և խորհուրդ կուտայ պէկը Սրբազանին որ համարձակ ըլլայ և չի ծամծմէ ըսելիքները. աղւոր ձեռք մըն ալ հազուաու հազցնելով՝ երեքշաբթի օր մը կը պատրաստուին ներկայանալ թագաւորին: Մեկնելէ առաջ՝ Թախաճեան Յովհաննէս վարդապետը կը կրկնէ Սրբազանին այն կէտերը՝ զորս պէտք է խնդրեր կայսրէն 1°. Մեր վանքը 14 հայ գիւղ ունի իր վիճակին մէջ, որոնց տուրքը վանքին յատկացուի, վագրֆ ընէ, 2°. Գայիշ օղլու Տէրէպէյին ալ ցմահ պաշտօնանկ ընել, որպէս զի անգամ մըն ալ Ֆրնուզ և ուրիշ հայ գիւղեր ոտք չի կտէ: Եպիսկոպոսը՝ կեցցե՛ս, կըսէ վարդապետին, իմ նպատակս ալ աս էր, բայց կասկած կը յայտնէ թէ կը կատարուի՞ արդեօք իր խնդիրքը: Պօղոս Պէյ կը խրախուսէ զայն պատուիրելով որ առանց քաշուելու յայտնէ թագաւորին իր խնդիրքը:

Պալատ կերթան: Եպիսկոպոսը կը ներկայանայ թագաւորին և աղօթքը կը կարդայ: Թագաւորը զմայլած կը նայի ու կը նայի եպիսկոպոսին փառահեղ դէմքին և սա խօսքերը կարտասանէ. « մաշալլահ, մաշալլահ, էլհէմտուրուլլահ խալիփի էզտանէ ինտինտէ միլլէթ թէֆրիգաթը եօզ տըր, Պէն տախի թէպաամըն հիշ պիրիսինին միլլէթ, մէզհէպ թէֆրիգ իթմէմ: Ինտիմտէ ճիւմլէսիտէ սէվկիւլիւմ տիր ». (Աստուած պաշտպանէ, Աստուած պաշտպանէ, փառք Աստուծոյ, Արարչի բարձրելոյն, իրեն քով ազգի խտրութիւն չիկայ. Ես ալ մինչև անգամ հպատակներուօ ոչ մէկին ազգ, կրօնք չեմ որոշեր, ինծի համար ամէնքն ալ սիրելի են):

Թագաւորը կըսէ Եպիսկոպոսին.

«Մուրախիաս, տիլէ, տիլէտիքլէրին հէր նէ իսէ վէրիսին»
(Եպիսկոպոս, խնդրէ, խնդիրքներդ ինչ է նէ թողոկատարուին). —
Քահգ, Թագաւորութիւնդ հաստատ մնայ, կը պատասխանէ Եպիսկո-
պոսը. — Շնորհակալ եմ բարեմաղթութիւններուդ համար, կաւելցը-
նէ կայսրը, եթէ աշխարհային խնդիրքներ ունիս, ըսէ, մի քա-
շուիր:

Եպիսկոպոսը կը սկսի մէկիկ մէկիկ պարզել:

«Գայիշ օղլու Տէրէպէյի մը ունինք, որ միշտ կուզայ մեր Ֆըր-
նուզու ծառաններուդ նեղութիւն կուտայ ու տուրք կը ժողվէ. կը
խնդրուի որ անգամ մըն ալ ոտք չի կոխէ մեր գիւղը:

— Ազլ (պաշտօնանկ) ըրի, կըսէ Թագաւորը: Դեռ ինչ կուզէք,
կը հարցնէ:

— Մեր գիւղին տուրքերը թեթեցնէք, զի շատ ծանր են. 10.000
զուռուշ է, 4000ի իջեցուի, կը խնդրէ Եպիսկոպոսը:

— Այդպէս ըլլայ, կը պատասխանէ կայսրը:

Մէյ մըն ալ, կաւելցնէ Եպիսկոպոսը, մեր գիւղը օսմանցի թող
չիգայ, ինչու որ աչքերնիս վախցեր է օսմանցիներէն. մենք 4000
զուռուշը Պօղոս պէկին կը խրկենք, անկէց ստացուի:

— Դեռ ինչ կուզէք, կըսէ Թագաւորը:

— Մեր ցորեններէն տասանորդ և մեր տաւարներէն յատկա-
ցեալ տուրքը չառնուի (այն ատեն տաւար գլուխ 12 փարայ կառ-
նուէր):

— Խնդիրք ունիս դեռ, կաւելցնէ Թագաւորը:

— Ոչ, վեհափառ Տէր, կըսէ Եպիսկոպոսը:

— Շատ լաւ, կը պատասխանէ կայսրը, բոլոր խնդիրքներդ կա-
տարուած են, ոչ թէ մինակ քու վանքիդ, այլ իմ կառավարութեանս
մէջ եղած բոլոր վանքերուն տուրքը բաշխեցի, ամէնքն ալ վագրֆ
ըլլան, փող մը չի վճարեն:

Եպիսկոպոսը շմեկնած, կայսրը կը կանչէ Պօղոս պէյը և կըսէ

« սիդտէն մեմնուն օլտում, Պօղոս, չօքճա կէօրիւշտիւմ, տէյիլ մի եւ՛ , ազիզ միսաֆիր էթ մուրախիաս պապայր » (զոհ մնացի ձեզմէ, Չատ տեսակցեցայ չէ՞ ա լաւ հիւրասիրէք առաջնորդ հայրը) : Կայտեր քղանցքը համբուրելով կը մեկնին և կերթան Մեծ վէզիրին : « Մեր վեհափառը ձեզ սիրեց, ես ալ կը սիրեմ » • կըսէ վէզիրը : Եւ ի յիշատակ նուէր սը կուզէ առլ եպիսկոպոսին, ոսկեզօծ արծաթէ քթախոտի տուփ մը, վրան իր, վէզիրին, պատկերը, նաև սաթով և աղամանդով յիպոսի սը :

Տուփը կուտայ, բայց Պօղոս պէկը կըսէ որ լաւ կըլլար որ լեցուն ըլլար, որովհետև եպիսկոպոսը ոչ ծխախոտ կը գործածէ և ոչ քթախոտ : Պէյին առաջարկին վրայ վէզիրը ոսկիով կը լեցնէ ու այնպէս կուտայ :

Եպիսկոպոսը և Պօղոս Պէյը կուգան տուն : Յովհաննէս վարդապետը եպիսկոպոսին կոկոսի գանգատիլ, որ իր ուզածները չէ ըսած : Ինչ կըսես, պապանձուքն Չաքարիայի եղայ, գիտես թէ ես ամէն օր թագաւոր տեսած եմ. ինք եթէ չի հարցնէր, այդքանն ալ չէի կրնար ըսել, կը պատասխանէ Եպիսկոպոսը : Պօղոս պէյը կը խնդայ, կը հանդարտեցնէ զանոնք ըսելով, որ թագաւորը նախ պատշաճութենէն աւելի տեսնուեցաւ եպիսկոպոսի հետ և մանաւանդ որ բոլոր վանքերուն տուրքերը բաշխեց, ինչ որ պզտիկ բան չէ, բաւականացէք եղածով :

Թագաւորին ներկայանալէն 11 օր ետք մենաշնորհներու Ֆերմանը, նշանը և 120 ոսկի ճամբու ծախք բերին յանձնեցին եպիսկոպոսին : Պօղոս Պէյին տունը, ուրկէ ետքը երեք ամիս ալ մնալով Պօլիս, Մայր եկեղեցին հանպիսաւոր պատարագ սըն ալ ըրաւ և խուն բազմութեան ներկայութեան պերճախօս քարոզ մ'ալ խօսեցաւ, և ապա վերադարձաւ Չէյթուն :

Եթէ Եպիսկոպոսը թագաւորին առջև չի պապանձէր, կամ անոր տեղը Թախաճեան վարդապետը ըլլար՝ կարող էր շատ բան ըսել, բայց եղածը եղած էր :

Պողոս Պէյ վանքին շատ մը թանկագին անօթներ նսիրած էր: Եպիսկոպոսը՝ ընկերակցութեամբ Պըլտրեան Անաքել աղայի՝ Պօլիսէն Մարաշ հասաւ առօք փառօք: Յովհաննէս Վ. Թախանեանն ալ գառառները խրկուած էր աւետելու վանքերուն՝ աուրքերը բաշխուելու լուրը:

Մարաշ, կառավարութեան պալատին մէջ յոռսկայա ֆէրմանը՝ կարգացուեցաւ և եպիսկոպոսին ալ մեծ յարգանքներ եղան:

Եպիսկոպոսը ժամանեց վանքը ի մեծ ուրախութեան ֆրնուզցիներուն և Չէյթունցիներուն: Խսկոյն Գայիշ օղլու Տէրէպէլին պաշտօնանկ ելաւ 1848ին: Յանկարծ տարի մը ետքը նոյն Պէյը, հեծելազօրքի սը գլուխը անցած, թմբուկներ ածելով եկաւ Յըրընուզ մտաւ նորէն: Եպիսկոպոսը ճապահատ Մարաշ գնաց բողոքեց կառավարիչին, որպատասխանեց. «Ինչ ընենք, խաթրիկ համար տարի մը անպաշտօն թողուցինք, հերիք է, այգբան ապաշխարանք կը բաւէ, ան ալ միւսիլման է, մեղք է, խղճի դէմ է, նայէ գուն ալ աս ծերութեանդ, մինչև Պօլիս գնացիր քու ժողովուրդիդ՝ քու ազգիդ սիրուն. աս ալ մեր մարգարէին Մուհամմէտի աղագիտա կրօնին պատկանող ժողովրդէն մէկն է, շենք կրնար երեսի վրայ թողուլ, պիտի ապրի, կեանքներու շնորհիւ»: Յետոյ կաւելցնէ. Մոռախիսաս տայի, էշէկին գազանճը աթ իչին տիր (իշուն շահածը ձիուն համար է), այսինքն կեանքները վասակին, թուրքերը ուտեն:

Եպիսկոպոսը, այս վերջի նախատալից խօսքը լսելուն, կրտէ կառավարիչ Մուսթաֆա փաշային. «ձեր օրով հայերուն ապրիլը հա-

1. Այդ ֆէրմանին կրթնելով այժմու ֆրնուզի վանահայր Նիկողայոս եպիսկոպոսը, և թէ իր ձեռնասուն յաջորդը, վանահայր Բարդուղիմէոս վարդապետը, ոչ ցորենի տասանորդ, ոչ ալ տաւարի տուրք վճածը են կառավարութեան: Չէյթունի ղարմազանները քանիցս փորձ ըրին այդ տուրքերը առնելու համար և չի կարողացան. առաջ տաւարի գլուխ 12 փարայ տուրք կառնէին, հիմակ 3 զշ. է: Վանքը և ֆրնուզ գիւղը տեսակ մը մենաշնորհեալ են: Այդ ֆէրմանը ցարդ կը պահուի ապահով տեղ մը:

րամ է»։ Յուսահատ ու տրտում նորէն գարձաւ Յրնուզ, երբ Գայիշ օղլու գեռ հոն էր։

Եպիսկոպոսը իսկոյն Չէյթուն եկաւ և օգնութիւն ուզեց (1849)։ Չէյթունցիք լաւ սը պատժեցին այս գազանը (տես Չէյթ. անց. ներկ. Ա. էջ 70) որ ալ խածնելու կարողութիւն չի մնաց վրան, և եղելութիւնը իսկոյն իմացուցին Պօզոս Պէյին, որ աշխատեցաւ նորէն Գայիշ օղլուի խնդիրը կարգադրելու։ Քանի ևր ամիս ետք Մարաշու կառավարութենէն յանձնախումբ մը եկաւ Գայիշ օղլուէն այսքան տարուան աուրք պահանջելու, այնպէս որ Տէրէպէյին մոխրի դրայ նստեցուցին. նոյն իսկ իր տանը վառելիք փայտը բեռցնելու էջ մը իսկ չունենալով, շալակով կերթար լեռներ փայտը կը բերէր։ Սակայն որքան որ ալ Գայիշ օղլուն իր պատիժը ստացաւ, զբարդաբար հանգուցեալ Նիկողայոս Եպիսկոպոսին Սուլթան Մէճիտէն բերած ֆէրմանն ալ անպարզին մնաց, որովհետեւ վանքն ալ, Յրնուզն ալ, վանքին վիճակուած տասն և չորս գիւղերն ալ, բոլորը քարուքանդ եղան 1895ի մեծ կոտորածին։ Թէև Սուլթան Մէճիտի այդ ֆէրմանը մինչև հիմա պահուած կը մնայ, բայց և այնպէս ֆէրման տերման իստեր. հոգելոյն Տէլիքէշիշ Տէր Օհանի նշանաւոր խօսքն է այս։

Վերոյիշեալ Տէրէպէյիներէն ոչնչացածներն են հետևանքերը.

1. Գօզան	օղլու,	Տօրոս լեռէն
2. Չատրըճը	»	Սիսէն
3. Գայիշ	»	Իշ-նահիէէն.
4. Կէօլահմէտ	»	Անտրըրնէն.
5. Չիլֆար	»	»
6. Ապազ	»	»
7. Ֆէթղահ	»	Կեալուր տաղիէն
8. Ալի պէքիր	»	»
9. Հաճի էօմէր	»	»
10. Կիւլլիւ հալլ	»	»

Ասոնք կործանեցան և բնաջինջ եղան շնորհիւ Սուլթան Ազիզին: Մնացածներուն հետ Չէյթունցիք միշտ բարեկամ կը մնան. իրենք ալ երբեմն կուզան Չէյթուն, երդումներով և խոստումներով բարեկամութիւն կը հաստատեն: Սակայն պատերազմի ժամանակ կը միանան թիւրք բանակին. երբ յաջողութիւնը Չէյթունցիներուն կողմն է, նորէն կակսին քծնել և ստախօսել ըսելով թէ ինչ ընենք մենք, չէինք ուզեր կռուիլ, թագաւորնիս մեզ զօռով բերաւ:

Զ

ՋԷՅԹՈՒՆՑԻ

Համբաւատար Տէր Օհան (Տէյի Քէշիշ) Ղափուզը Պոյխաքեանի
Կենսագրութիւնը:

Տէր Օհան ծնած է 1763 մայիս 13ին և իբր պապին Տէր Յովհաննէսի ձեռքով մկրտուելով անուանուեցաւ Փիւրիւխիւրիւն (Պրոքորոն): Իր հայրը Ուհոն (Օհան), ինկ մայրը Գուհօր (Գոհար) կը կոչուէին: Ինքը, ինը տարեկան, սկսաւ տիրացու Սիմօն անուանով շուլհակի մը քով ունանիլ, որովհետև դեռ այն ատեն Չէյթունի մէջ դպրոց չկար: Իսկ իր կարդացած գրքերն էին Սաղմոս, Նաբեկ, Ժամագիրք ևն:

Այս համեստ պաշարով բաւականանալով վերջացուց իր ուսումը և տիրացու դարձաւ, որովհետև գեղեցիկ և քաղցրահնչիւն ձայն մ'ունէր և մաքուր բարոյականի տէր էր, թէև կռուասէր և բուն պատահարներու և վէճերու հետևող: Տիրացու փիւրիւխիւրիւն երբ տասնևեօթ տարեկան եղաւ, Միւսէլիմէնց օրիորդ Անազոնին հետ պսակուեցաւ և 27 տարեկան հասակին զաւակ մ'ունեցաւ Սարգիս անունով: Երբոր իր հաւր, Տէր Յովհաննէս մեռաւ, հայրը

և ծխականները ուզեցին զինքը քահանայացնել: Սակայն այն ատեն Ջէյթունի վանքին Եպիսկոպոսը վախճանած բլլալով, հարկ եղաւ Սիս գնալ: Ուստի տիրացուն՝ Եազուպ իշխանին և ուրիշ տասնի չափ մարտաց ընկերակցութեամբ գնաց Սիս և հոն երեսուն տարեկան հասակին մէջ Աջապահեան Թէօփորոս կաթողիկոսէն քահանայ ձեռնադրուեցաւ և իր հօրը անուամբ Տէր Օհան կոչուեցաւ: Նորընծայ Տէր Օհանի ստորագրութիւնն էր «Քրիստոսի ծառայ Օհան քահանայ զալուղը պէօյուկէնց¹»: մինչև ցմահ իր ստորագրութիւնն այսպէս մնաց: Իւր մեծ հօրը զալուղը պէօյուկէնց տէր Յովհաննէօ կրէին կամ օգփօրեց, որովհետև 40 տարի առաջ Ջէյթունի բալոր քահանաները զլուինին զալուղ կը կրէին (Ղալուիսը սեխաձև և կլոր գլակ սըն է, որ ընդհանրապէս սև կերպասէ շինուած և բամպակով լեցուած է), և անոր վրայ ալ երեք կանգուն երկայն սև մեաքսէ փօշու² մը կը փաթաթէին և վերարկուին տեղ ալ սև մաշլահ³ մը կը հագնէին. անա այս էր Ջէյթունի քահանաներուն տարազը: Թէև տէր Օհան դեռ մեծ համբաւ սաացած չէր, բայց իր պարթև հասակը, շնորհալի մօրուքը, նիստն ու կացը կը տարբերէին միւս քահանաներէն. ասկէ զատ իրենց գերպատանր արտաքոյ կարգի հիւրասէր էր, այնպէս որ բազմաթիւ ծանօթ և անծանօթ հիւրեր անպակաս էին իրենց տունէն:

Ջէյթունցիք Տէր Օհանը յարգելու համար, իւր պապուն Օգփօրեց տխողոսը իրեն սուին: Ջէյթունի մէջ վեհանձն և քաջ մարտաց Օգփօ անունը կուտան, որ բառ իրենց քաջի և կարիճի նշանակութիւն սւնի:

1. Մարտ ամսագրի 1901 նոյեմբեր, 11-րդ համար, 84 երեսի մէջ Ջ. ստորագրութեամբ մի պարոն, վերոյիշեալ Քահանային համար հետեւեալ անունը տուած էր՝ նրա իսկական անունն է Օհան տէր-յակոբեան, ինչոր սխալ և թիւրիմացութիւն է:

2. Սև փայլուն կերպաս մը որ Հալեպի մէջ կը գործուի:

3. Ատիկոյ ֆիլէք պոթի մազէն գործուած է (Մէրսին քաղաքի մէջ):

Տէր Օհան իր թաղի Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ վերաշինութեան համար 1802ին Սիս երթալով Մեծանուն կիրակոս Ս. կաթողիկոսէն կոնդակ մը ստացաւ հանգանակութեան մը ձեռնարկելու համար։ Նախ Ատանա գնաց, յուսալով որ Ատանայի Հայերը 7-8000 զրշի շափ նպաստ մը կ'ընեն, որով պիտի կարենար Եկեղեցին վերաշինել, որ թաղին ժողովուրդին համար շատ նեղ կուգար։ Տէր Օհան Ատանա երթալով կաթողիկոսէն ստացած կոնդակը թաղական Խորհրդին յանձնեց։ Ատանացիք անոր լաւ ընդունելութիւն ըրին, նոյն իսկ կիրակի օր մը Մայր եկեղեցւոյն մէջ նա «հրաշափառ» շարականը երգեց և եկեղեցւոյ աւագ քահանան բեմին վրայ կոնդակը կարդալով ժողովրդին կոչ մ'ըրաւ, «Ձէյթունէն մինչև այժմ ոչ ոք եկած է մեր քաղաքը այսպիսի նուիրական կոչ մ'ընելու, այս առաջինն է. պէտք է որ առատաձեռն լինինք»։ Ասկէ յետոյ աւագ քահանան Պզտիկ օղլուն հետ մէկտեղ ժողովուրդին մէջ պնակ պտտցուց և գոյացած գրամը 500 զրշ. եկեղեցւոյն աւարտումէն յետոյ բերին Տէր Օհանին յանձնելու և պարծենալով ալ կ'ըսէին, «կեցցէ, մեր ժողովուրդը առատօրէն օգնեց և մեզ Տէր Օհանին քով ամօթահար չձգեց»։ Տէր Օհան յարեց, «համբեցէք, նայի՛մ որքան գրամ է»։ Նոքա համբեցին որ 500 զրշ. ի մօտ էր։ Տէր Օհան շընդունեց և մերժելով ըսաւ, «ես ձեռնէ 7-8000 զրշ. կ'ակնկալէի, արդ այսքան գրամին զիջում չ'եմ ընել «Պզտիկ Օղլուն անմիջապէս իր քսակէն 500 զրշ. ևս աւելցուց և աղաչեց որ ընդունի. բայց ի գուր, Տէր Օհան պատասխանեց թէ այդ 1000 զրշը. մեր քով ալ կը գտնուի, աւելի լաւ է որ այդ գրամով ձեր ուրիշ պէտքերն հոգաք»։ Այս խօսքին վրայ Պզտիկեանը և աւագ քահանան մեկնեցան քովէն ամօթահար. իսկ Տէր Օհան սրամտած անմիջապէս դուրս ելաւ եկեղեցւոյն սենեակէն և գնաց պանդոկ՝ սենեակ մը վարձելու և տեղաւորուեցաւ հոն։ Նոյն օրը պատահմամբ պանդոկին բակին մէջ մունետիկ մը բարձրաձայն կ'ազդարարէր թէ Մէննէն պէյին խոնախին (պալատ) մէջ

կամաւոր զինուոր կը գրուին, ով որ կուզէ թող երթայ գրուի հինգ տարի պայմանաժամով. հազուստ ձի և սնունդ կառավարութիւնը պիտի հոգայ, իսկ ասկէ զատ ամսական 100 դրշ. կը ստանայ. երկրորդ շրջանը արդէն 7 տարի է, ամէն մարդ կ'ընդունուի առանց կրօնի խտրութեան: Տէր Օհան այս ծանուցումը լսածին պէս խորին մտատանջութեան մէջ ինկաւ, յանկարծ մաքին մէջ սա ծրագիրն յղացաւ և իւր ընկեր Միքայէլին ըսաւ. « քու աշխարհական հազուստը ինձ տուր, իսկ դու ալ իմ կղերական հազուստը հագիր »: Խեղճ Միքայէլը շուարած պատասխանեց, « Բնչպէս կարելի է ինձ կղերականի զգեստ հագնիլ »: Տէր Օհան ըսաւ. անոր որ իր հրամանը կատարէ և խոստացաւ բացատրել այս կերպարանափոխութեան պատճառը: Ասոր վրայ Միքայէլ հաւանեցաւ, քիչ վերջը Տէր Օհան աշխարհական մըն էր: Այժմ'նա յայտնեց իր ծրագիրն Միքայէլին: Ես Օսմանցոց գիտախմբին¹. մէջ ծառայելու կ'երթամ, ով գիտէ քանի տարի պիտի մնամ. կամ կը մեռնիմ կամ կ'ապրիմ: « Միքայէլ աղաչեց զինքը իր այդ որոշումէն ետ կեցնել, առարկելով թէ քահանայի մը անօրինակ է այդ. սակայն քահանան իսկոյն պատասխանեց. « Է՛հ, շատ մի սըմնար, ապա թէ ոչ հիմա կապտակեմ. միթէ՞ դուն կը կարծես որ ես զինուոր լինելով ամէն ինչ պիտի ուրանամ, երբէք սխալ մի հասկնար զիս, ես մեր եկեղեցւոյ վերջինութեանը համար ստակ ճարելու կ'երթամ, փոխանակ Ատանայի եկեղեցւոյն մէջ ստրուկ մուրացկանի դեր կատարելու, կ'երթամ կամաւոր զինուոր կը գրուիմ ու ես կը շահիմ հարկ եղածն իմ աշխատութեամբ: Աս ըսելուն վրայ ամիջապէս նամակ մը գրեց իր ծնողաց:

Այդ նամակն ալ սապէս գրուած էր, որ նոյնութեամբ հետևեալն է.

1. Սուլթան Սէլիմ, Սուլթան Սուտաֆա և Սուլթան Մահմուտ Թաղաւորներուն ծրով քանի մը տեսակ զինուորութիւն կար, ենիշերի, հայթա օնաղը, զատը զըրան օնաղը, տէլի օնաղը: Վերջինները հիմակուան զըր սերտարըին կը համապատասխանեն:

Պատկառելի հայր,

Ես Տէլիներուն օճախը կամաւոր զօրք գրուեցայ, արդ զիս մոռցէք, քանզի գիտախմբին ընկերացայ. կամ կը մեռնիմ, կամ շատ դրամով կը վերադառնամ եկեղեցին նորոգելու: Ատանայի հայերը իմ փափաքս չկրցան կատարել: Այս չափ բաւ համարելով, սիրելի հայրիկ, Ձեր և մօրս Գուհար խաթունին ձեռքերը ջերմ փափաքով կը համբուրեմ, և մէկ հատիկ սիրելի զաւակս խամշոր Սարգիսին սև աչքերը և երէցկինս Անազոն խաթունին ալ այտերը կը պագնեմ. քանի մը օրէն հեռաւոր երկիր պիտի երթանք, մնացէք բարեաւ, ձեզի համար աղօթող:

1802 Նոյ. 2

Քրիստոսի ծառայ

(Ռոսն քահանայ Ղազմաղլ պեոյիկեկեց.

Այս նամակը Միքայէլի յանձնելով զայն ճամբուս դրաւ դէպի հայրենիք (Ձէյթուն) իւր քահանայական տարազովք. իսկ ինք մըրկրատը աննելով կնտեց իւր փառաւոր մօրուքը, բայց և այնպէս քիչ մը թողուց իւր մօրուքէն, որովհետև քահանայ լինելուն պատճառաւ լիովին անմօրուս լինելը մեղք համարեց: Կարգը եկաւ իր զինուոր գրուելուն, բայց ասկէ առաջ հետեւեալ խօսքերն ուղղեց ինքն իրեն. «Քեզ տեսնեմ, Տէր Օհան, Ատանայի հայերուն գիմեցիր իբրև մուրացկան ու անոնցմէ հազիւ հազ հազար զըշ. գոյացաւ, այդ ևս չընդունեցիր և հիմա քահանայական աստիճանովդ զինուոր գրուելու կ'երթաս. սա ալ առաջի Աստուծոյ և առաջի մարդկանց խենթութիւն է, բայց ոչ, ընելիքդ խենթութիւն չէ, այլ քաջագործութիւն. առաջ մուրացկան մ'էիր, հիմա զինուոր ես. քաջալերուէ և մխիթարուէ: Թնաւ մի արտմիր, գնա, գրուէ»: Մինչև Մէննէն Պէյին Պալատը այս մենախօսութիւնը կ'ընէր. պալատին դրան առաջ հասաւ, աներկիւղ ներս մտաւ և գնաց ներկայացաւ Պէյին: Պէյը հարցուց անոր թէ զինուորագրուիլ կուզէ: Այո, պատասխանեց Տէր Օհան: Ո՞ր տեղացի ես: — Ձէյթունցի եմ: Միթէ հայ

ես. — Այս, հայ եմ և քահանայ: — Ուրեմն քեզ չվայելեր զինուոր գրուիլ, ըսաւ Պէյը, իսկ եթէ կրօնքդ փոխել կուզես, այդ ուրիշ խնդիր: — Ոչ, քաւ լիցի, սակայն ձեր մունեսիկի ծանուցման մէջ կրօնքի խնդիր չիկար և այդ պատճառաւ է որ ես եկայ: Պէյը յարեց, ես կատակ մ'ըրի, կրօնքի խնդիր չկայ հոս: քանի՞ տարեկան ես: — 39 տարեկան: Անունդ ի՞նչ է: — Օհան քէշիշ զավուլը պէօյիք օղլու: — Հա, լսեր եմ այլ անունը, դու յայտնի գերպատանէ մը պէտք է ըլլաս, Եաղուպ օղլուի թաղէն, այնպէս չէ: Այժմ բան մը պիտի ըսեմ, բայց չըլիրաւորուիս. կ'ըսեն թէ զավուլը պէօյիքնեբուն գլուխը պարապ կ'ըլլայ, ճի՞շտ է: — Եթէ գլուխս պարապ չըլլար՝ այս գիտախմբին մէջ չէի մտներ: Պէյը խնդաց այս սրախօսութեան վրայ և ըսաւ, դու «տէլի քէշիշ» մը ես: — Շատ լաւ, կ'ընդունիմ այդ մակդիրը. բայց կ'աղաչեմ իմ քրիստոնեայ և քահանայ լինելը Ձեր մօտ իբրև գաղտնիք մնայ: Այդ մասին անհոգ եղիր, յարեց Պէյը, բայց Սոյ կաթողիկոսէն չե՞ս վախնար. — Բնչպէս չէ, և իսկապէս ատոր համար է որ անունս և կրօնքս կ'ուզեմ ծածկել: Եւ հայ լինելը չհասկցուելու համար, Պէյը անոր իր կամքով Եուսուֆ՝ անունը տուաւ: Պէյը հարցուց՝ ձիւլարժ ես և կրնան ճիրիտ խաղալ: — Այո, բայց առաջուց ըսեմ որ ճիրիտ խաղալս վտանգաւոր է, որովհետև իմ զարկածս կամ կը մեռնի կամ կ'իսամեռ կ'իյնայ: Եթէ բազուկս փոկով մը լաւ կապուի, քիչ մը կը տկարանայ և զարնուողը թերևս չմեռնի: Վաղը ճիրիտի փորձ պիտի ըլլայ, ըսաւ Պէյը, պատրաստ գտնուէ: Եուսուֆ սիրով ընդունեց հրաւերը պայմանով որ իր հաւնած ձին իրեն տրուի: Պէյը յօտարեցաւ: Եուսուֆ հետևեալ օրը հաւնած ձին հեծած գուրս ելաւ, և փորձով գտաւ որ ձին իսկապէս իր ուզածին պէս է ու գնաց Պէյին շնորհակալութիւն յայտնելու, և երկուքը միասին

1. Եուսուֆ անունը քրիստոնէից Յովսէփ անունն է. ուրախացաւ տէրտէրը թիւրք անուն ըլլալուն համար:

ձիարշաւի հրապարակը գացին, որ Ատանայի կամուրջէն քիչ մը հեռու տափարակ տեղ մըն է: Թէ թուրքերէ և թէ հայերէ բաղկացած բազմաթիւ մարդիկ հաւաքուած էին այստեղ, ներկայ էր նաև Ալի-Րիզա փաշան, քաղաքին աւագանիին հետ, ինչպէս նաև կառավարական պաշտօնեաներ: Կուսակալին (վալի) առջև մեծ ծրար մը դրուած էր, որուն մէջ կը գտնուէին խիւաթներ (զգեստ) ամենաճարպիկ ճիրիտճիներուն սահմանուած: Հանդէսը սկսաւ. տասը ձիաւորներ շարուեցան Տէլի Եուսուֆի կողմը, իսկ տասը ուրիշ ձիաւորներ ալ անոր հակառակորդ հռչակաւոր Ասլան Ալի անուն ճիրիտճի մը քով: Երկու կողմի տասնեակներն դէմ առ դէմ գալով խաղացին. կարգը եկաւ պետերուն: Ալի և Տէլի Եուսուֆ իրարու քով երթալով համբուրուեցան և հրաժեշտ տուին՝ և սկսան խաղալ՝ քանի մը անգամ իրարու դէմ արշաւելէն յետոյ, բայց իբրև ճիշդ խաղ Ասլան Ալին ձայն տուաւ, Ով Եուսուֆ, ամուր բռնէ զքեզ, ահա ճիրիտս եկաւ, և անմիջապէս ճիրիտը արձակեց Եուսուֆին դէմ, որ խիստ ճարպիկ լինելով ձիուն մէկ կողմը ծոցաւ և հակառակորդին ճիրիտը օդին մէջ սլացաւ: Եուսուֆ շտկուեցաւ և կանգնեց: «Ով Ասլան Ալի, պատրաստուէ, Քրովհետև կարգն ինձի եկաւ», Եվերջին բառն դեռ շարտասանած, ճիրիտը սլացաւ Ասլան Ալիին ականջներէն մէկը առաւ տարաւ. խեղճ Ալիին արիւնը կը հոսէր առատօրէն: Հանդիսականք պահանջեցին վերջացնել այդ խաղը և Ասլան Ալի գոհ եղաւ միայն մէկ ականջով ազատուելուն: «Կեցցէ, Տէլի Եուսուֆ, կեցցէ» լսելի եղաւ ամէն կողմէն: Վալին անմիջապէս Տէլի Եուսուֆը իրեն կանչել տուաւ և ըսաւ անոր. աֆէրիմ, պունտան սօնրա սէնին իսմին Ֆահրատ² տըր (կեցցես, այսուհետև զու

1. Օրէնքով պէտք է որ ճիրիտ խաղացողները նախապէս իրարու հետ համբուրուին, որպէս զի թէ աստ և թէ կանդերէելլոյն մէջ իրարու մահապարտ շեղուին:

2. Ըստ թրքաց Ֆահրատ կը նշանակէ յաղթանգամ, զօրեղ, կտրիկ: Ամասիա քաղաքին մէջ մարդոց ձեռքով շինուած քարայրներ կան, որոնց համար թուրք աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Ֆահրատ շիներ, և իսկ ըստ հայկականին Մեհրաբատ շինած է:

Ֆահրատ պիտի կոչուիս): Նոյն-օրն իսկ գիժախմբին հարիւրապետ կարգեց 500 դրշ. ամսականով, և իբր սրցանակ խելաթի ծրարը քակեց և մէջը գտնուած սրմալը շէփկէնը (բանկոն և արծաթապատ պատեանով սուր մը նորանուն Ֆահրատ աղային նուիրեց: Մէննէն Պէյր Եուսուֆին քաջութիւնը ու յարգը աւելի բարձրացնելու համար, ցոյց տուաւ վալիին անոր աջ թևը, որ փոկով կապուած էր՝ ոյժը չափաւորելու համար. վալին իր ձեռքով իսկ քակեց փոկը նորանոր գովեստներով, ու բազմութիւնը ցրուեցաւ:

Գիժախմբին հազարապետն էր Ատանացի Եէկէն աղա Բամազան օղլուն, որ ունէր հետեեալ չորս թիկնապահները. Չնքուշցի տէլի Արթին և տէլի Խաչօ, որոնք հայ էին, և պէնկլի Ահմէտ ու Չէլէնկ Հասան թուրքերը: Վերոյիշեալ զէպքէն հինգ օր յետոյ՝ յիշեալ հազարապետին յանձնեցին հարիւր ձիաւոր և յանձնարարեցին որ նախ Սարը-չամ՝ րսուած վայրն երթայ և Շէրէֆլի աշիրէթի տէրէպէյին Մուստաֆա Պէյր իր ընկերներովը միասին ողջ կամ մեռած Ատանա բերէ: Տէլիներուն անդրանիկ գործը այս եղաւ: Նոյն ատենները յիշեալ աւազակապետ Մուսթաֆա Պէյր քսան ձիաւորներով այն տեղը կը գտնուէր: Այս տէրէպէյին Ատանայի և շրջակայից քաղաքակապետներն և կարաւաններն կը կողոպտէր անխնայ: Բանը հիմայ այն աստիճանին էր հասեր որ նոյն իսկ Ատանայի վալին կը վախնար անկէ: Գիժախումբը Ատանայէն մեկնելով գնաց Սարը-չամ րսուած վայրն և պաշարեց աւազակապետն իր ընկերներով հանդերձ. առաջարկեց Մուսթաֆա Պէյրին որ անձնատուր ըլլայ: Աւազակապետը յայտարարեց. — եթէ Տէլի պաշը Եէկէն աղան ինծի գայ՝ կը յանձնուիմ: Ասոր վրայ Տէլի պաշը Եէկէն աղան գնաց զէպի աւազակապետը, որը սակայն դրժելով իր խօս-

1. Սոյն վայրն Ատանայէն 7 ժամ հեռու, անոր հիւսիս-արևելեան կողմը կը գտնուի, հոն շատ մալթի ծառեր կան, որոնց բունները դեղին են, անոր համար տեղացիք Սարը-չամ անունը տուած են:

քը հրացանը պարպեց տէլի պաշի Եէկէն աղային վրայ, որուն
 ձին վիրաւորուեցաւ, Եէկէն աղան շկարողանալով փախչիլ՝ գերի
 ինկաւ իր հակառակորդին ձեռքը: Երբ ձիաւորները տեսան իրենց
 պետի գերի անուիլլը, ուզեցին փախչիլ. բայց հարիւրապետ Ֆահ-
 րատ աղան խրախուսեց զանոնք և յարձակուամ գործեց թշնամի-
 նիրու վրայ: Աւազակապետն այս տեսնելով հրացանի հարուածով
 մը թեթև կերպով վիրաւորեց ուսէն յանդուգն Ֆահրատը, որ դէպի
 աւազակապետն ուղղեց իր հրացանը հետևեալ խօսքով. «Հիմա կար-
 գըն ինծի եկաւ, առ բողոքի»: գնդակը ճիշտ աւազակապետին ազ-
 ղէն մխուեցաւ և ձիուն վրայէն գետին ասպալեց: Բաղդի բերմամբ
 աւազակապետին ձին փախչելով տէլիներուն բանակն եկաւ, հրա-
 ցանաձգութիւնը սկսաւ երկուստեք, որ մէկ ժամու չափ տևեց.
 Ի վերջոյ տէլիները գերի բռնեցին աւազակապետը: Եէկէն աղան
 օգտուելով պատահած խառնաշփոթութենէն՝ յաջողեցաւ փախչիլ իր
 բանակը և այսպէս Ֆահրատ աղայի շնորհիւ ազատեցաւ մահուանէ:
 Աւազակներն յաղթուեցան 5 մեռեալ թողնելով պատերազմի դաշնը.
 երկուքը փախան, իսկ մնացած 13 հոգին իրենց պետին հետ անձ-
 նատուր եղան և շղթայակապ հանդիաւոր կերպով Ատանա բե-
 րուեցան: Տէլիներու կորուստը 3 մարդ էր: Երբ տէլիները Ատա-
 նա Տասան իրենց կալանաւորներով, թէ վալին և թէ բողաքին հա-
 մայն ժողովուրդն անհուն ուրախութեամբ զանոնք դիմաւորեցին: Այս
 բազմութեան առջև վալին գիծապետ Եէկէն սաղային աֆերիմներ
 ըսելով ճակատը համբուրեց: Բայց Եէկէն աղան ըսաւ. «Տէր իմ,
 ես արժանի չեմ ձեր բարի համբոյրին, Ֆահրատ աղայի ճակտին
 կը վայլէ ձեր համբոյրը», և սկսաւ մանրամասնօրէն պատմել պա-
 տահածը, Ֆահրատ աղային քաջագործութիւնները և յետոյ աւել-
 ցուց, եթէ կը բարեհաճիք իմ պաշտօնս ամենայն սիրով Ֆահրատ
 աղային կը թողում: Փաշան անոր խօսքին և կամքին համեմատ
 անոր նժոյգ մը նուիրեց և հազարապետութեան տիտղոսը պար-
 գեւեց ու ըսաւ. «Այսուհետև դուն ես Տէլի պաշին. կը շնորհաւո-

րեմ հազարապետութեանդ պաշտօնը, խմբից վրայ ուրիշ 100 ձիաւորներ ալ կ'աւելցնեմ եւ լիազօր իշխանութիւն կուտամ ընելու ամէն ինչ, որ հակառակ չէ կառավարութեան: Ասկէ գատ ձեր մասին գովասանական նամակներ պիտի գրեմ կ. Պօլիս կեդր. վարչութեան: Այս պաշտօնդ փոխնիփոխն պիտի կատարես Պաղատատ, Հալէպ, Գոնիա եւ Ատանա. եթէ հինգ տարուայ պայմանաժամը լրանայ՝ այնուհետեւ ազատ ես, եւ եթէ կրկին անգամ շարունակել ուզես՝ Բ. շրջանն 7 տարի է. այնուհետեւ քեզ իբր ամսական 1500 զրշ. պիտի վճարուի եւ որ ուր դրամի պէտք ունենաս, տեղւոյն կառավարութենէն կրնաս ստանալ, իսկ երկու ամսական կանխիկ կը վճարեմ աշխատանք, անունդ Ֆահրատ էֆ. պիտի կոչուի այնուհետեւ»: Դեռ բազմութիւնը ցրուած չէր, վալին անձամբ անոր վէրքն նայելով, հրամայեց բժիշկներուն որ դարմանեն: Ֆահրատ խոնարհութիւն մ'ընելով հրաման խնդրեց խօսելու, որ կատարուեցաւ: «Տէր իմ, այս է իմ առաջարկը, ձիաւորներուս թիւը 400 ըլլայ եւ անոնց համար երեքական ամսական կանխիկ վճարուի, ասկէ գատ 4 կտրիճներուս, Չնգուշցի 2 հայերուն եւ Ատանացի 2 թուրքերուն յիսնապետի պաշտօն տրուելով 300ական զրշ. ալ ամսական տրուի»: Վալին Ֆահրատ էֆ. ին խնդիրներն ընդունեց եւ բազմութիւնը ցրուեցաւ:

Մուսթաֆա Պէյի նուաճման համբաւը մինչև Գոնիա հասած էր, տեղւոյն վալին Միսթիս փաշան տէլի պաշին իրեն հրաւիրեց: Ատանայի վալին ասոր հաւանութիւն ցուցնելով տասն օր յետոյ 400 ձիաւորներու գումարտակ մը Ֆահրատ էֆի. տրամադրութեան տակ գրաւ, իսկ կալանաւոր աւագակախումբն ալ Փայասուս բերդը գնել տուաւ: Գոնիայի կողմերը կը գտնուէին երկու Աշիրէթներ (ցեղ), մին Շէրէֆի աշիրէթի, միւսը՝ Պէկ-տիլլի աշիրէթի կը կոչուէր, այս երկու ցեղերուն ըրած բարբարոսութիւններն այլևս իրենց գագաթնակէտին հասած էին: Երբոր տէլիներու խումբը Գոնիա հասաւ, տեղւոյն վալին Լօթագաւորագն Մօլլա Հինքեար օղլուները անոնց

մեծ յարգ ու պատիւ մատուցին և Պահրատ Էֆէնտիին պատմեցին այս երկու աշիրէթներու կատարած բարբարոսութիւններու մասին և աղաչեցին որ զանոնք բռնելով տանին և Հալէպի կողմերը բնակեցնեն: Պահրատ նկատեց իր ձիաորներու սակաւաթիւը լլալը և առաջարկեց որ 400 զինուոր ևս աւելցուի խմբին դրայ: Խնդիրքը կատարուեցաւ. վալին քաջալիրական խօսքերով զանոնք ճամբու դրաւ ըսելով Պահրատ Էֆէնտի, ինչալլահ յաղթող կը հանդիսանաք: Պահրատ խոնարհեցաւ և իսկոյն մեկնեցաւ իր խմբով: Ան ատենները գրեթէ 1000 տունէ բաղկացած աշիրէթներն Գոնիայի վաշտին մէջ հասախմբուած էին: Տէլի պաշին իր գունդով յաջողեցաւ զանոնք պաշարել և երկու մարդ խրկեց անոնց հետեւալ նամակով: «Աշիրէթներ, եթէ ձեր կամքովը ինծի անձնատուր կ'ըլլաք, վստահ եղէք, ձեզի ֆեսս չհասնիր, իմ բերնէն ապոհուութեան հով կը փչէ, ես ուրիշ Օսմանցիներուն պէս սուս չեմ սիրեր, արդ պէտք է յանձնուիք, հակառակ պարագային, ամէնքդ ալ սուրէ կանցնեմ, ձեզի օրինակ ահա ձեր Պէյը, որ Փայասու բեդլին մէջ կը հեծէ այժմ»:

Ատոր վրայ աշիրէթները խորհրդակցելով, որոշեցին իրենց մէջ որ երթան խմբովին անձնատուր լինին, քանզի ամբողջ երկրագործ գիւղացիք Տէլի պաշին միանալով կրնային իրենց պատուհաս հասցնել, որով թէ իրենք և թէ իրենց բնտանիքները թշուառութեան պիտի մատնուէին. արդ, երկու շարեաց փոքրագոյնը ընտրելով և տէլի պաշի ազնուութեանը վստահելով, իրենց զէնքերը ուղտերու վրայ բեռցուցած գնացին տէլի պաշին յանձնուեցան: Պահրատ Էֆ. ալ զանոնք սննով տեղով առջևը ձգեց և բերաւ Գոնիա յանձնեց վալիին: Թէ վալին և թէ Մօլլա Հիւնքեար օղլուները մեծամեծ շնորհակալութիւններով անոր բազմաթիւ թանկագին նուէրներ տուին և առաջարկեցին, որ այդ ա-

1. Հարկաւ սուս չի սիրեր թէ հոյ է, և թէ բահանայ:

շիրէթները Ատանայի գծով տանի և Հալէպու վալիին յանձնէ և նա ալ զանոնք Բագգա ըսուած տեղը իսքեան՝ ընել տայ: Ֆահրատ էֆէնտի ասոնց առաջարկին համեմատ, աշիրէթները քշեց տարաւ Ատանա, մինչդեռ զոյգ մը թմբկահարներ խաբին առջևէն իրենց թմբուկները կը զարնէին: Ատանացիները զայս ըսելով ոգևորուեցան և կեցցէներով ընդունեցին Ֆահրատ էֆէնտին: Ատանայի մէջ 5 օր մնալէ յետոյ՝ իր ճամբան շարունակեց Փայասի վրայով դէպի Հալէպ: Հալէպու վալիին զոյգ մը արարական նժոյգներ նուիրելով 400 զինուոր ալ աւելցուց, որով խումբը այժմ 1200 զինուորներ ունեցաւ: Տէլի պաշին զանոնք դարձեալ իր առջևը ձգելով, տարաւ Բագգա ըսուած տեղը և իսքեան ընել տուաւ:

Այս աշիրէթներուն բարբարոսութիւնը իր գագաթնակէտին հասած էր այնպէս որ երկրագործ ժողովուրդը ան կը քաշէր անոնց ձեռքէն: Այս անգույթ աշիրէթները անպատիժ կը ծեծէին խեղճ ժողովուրդները ըսելով անոնց. — արտերնիդ վերցուցէք մեր ոչխարներու առջևէն: Այս առթիւ շատ թուրք Աշուղներ երգեր հնարած են, որոնք ցարդ կ'երգուին:

Մըտըղ-Ալի տէտի Սըրէթ եէկենլէր, Ֆահրատ պին պաշըյա պոյուն էյէնլէր, գոյունուն էսնիւնտէն թառլայը գալտըր տէյէնլէր, Բագգայատա իսքեան կիթտի Շէրէֆլի. Պէկ տիլլի:

Մըտըղ-Ալին ըսաւ. — քեռորդի ցեղեր, Ֆահրատ հազարապետին ճիտ ծոռը չեղեր, ոչխարաց առջևէն արտդ վերցուր ըսողներ, Բագգա հաստատուեցան Շէրէֆլի ու Պէկ-տիլլին:

Այս երգը ճիշդ հարիւր տարուայ երգ մըն է, զոր լուսահոգի տէր Օհան երբեմն իր սենեակին մէջ ոգևորուած կ'երգէր իր գեղեցիկ ձայնովը: Թէև այս երգը մեզի համար մեծ նշանակութիւն չունի, բայց այդ անօրէն ցեղերը նուաճողը հայ մը ըլլալուն համար, ուղեցի գրել այս մէկ տունը, իբր յիշատակ անմահ տէր Օհանի:

• 1. Տեղ մը բնակեցնել, հաստատել ընտանեքով, հող, տեղ տալ:

Այս գէպքերէն յետոյ Ֆահրատ էֆ. գնաց իր խմբովը Պաղատաւ և հոն տարի մը բազմաթիւ քաջագործութիւններ կատարելէ յետոյ նորէն դարձաւ Ատանա:

Ահա այս կերպով վարեց նա իր պաշտօնը 12 տարի, ամէն տեղ կարգ ու օրէնք, ապահովութիւն և խաղաղութիւն տանելով իրեն հետ: Երբ թուրք կառավարութեան զինուոր պէտք ըլլար, նա կը մտնէր տաճիկ գիւղերը և գիւղաքաղաքները և բռնի զօրք կը ժողովէր: Նա սկսաւ իր պաշտօնն 1802 թուոյն Սուլթան Սէլիմ Գ. ի օրով, 1807ին Սուլթան Մուսթաֆա Գ. ի օրով և 1808ին Սուլթան Մահմուտի ժամանակ, մինչև 1814 թուականը: Իւր վերջին օրերն էր, երբ նա Անտրուսի կողմերը գնաց, և Քէշիշ գետի ջուրը թուրք գիւղի մէջ զինուոր կը հաւաքէր. այդ կողմերը Նիւրփէտ անուն 80 տունէ բաղկացած գիւղ մը կար, կէսը հայ, կէսը թիւրք: Եղանակը գարնանային էր և 1200 ձիերուն համար պէտք էր կանաչ խոտ: Տէլիները բարակ և նուրբ խոտ կ'ուզէին ձիերուն կեր տալու համար, ուստի տեղւոյն թիւրք գիւղապետը 100ի չափ հայեր ժողովելով բերաւ տէլիներուն քով, որպէս զի խոտ քաղեն: Ֆահրատ էֆ. ցասամա՛ր վանեց հայերը և գիւղապետին ալ քանի մը խարազանի հարուածներ տալով ըսաւ, թէ կեալուրներուն ժողոված խոտը թրքաց ձիերուն համար պիտի կը համարուի, ինչպէս նաև անոնց հացն ու ջուրը: Թիւրքը պէտք է թըրքաց հացն ուտէ: Ատոր վրայ բոլոր ձիաւորները թրքաց տուներու մէջ հիւրընկալուեցան: Թիւրքերը ստիպեալ հոգացին անոնց կերակուրը, անկողինները և ձիերուն համար՝ խոտը:

Այս գիւղին մէջ հայերը խարխուլ եկեղեցի մ'ունէին, նոյնպէս խեղճ քահանայ մը. ասկէ զատ հոն կը գտնուէր համետագործ Մենակոսնոց անուն Զէյթունցի մը: Այս հերոսը ճիշդ Տէր Օհանի թաղէն և իր ծանօթ ծուխերէն միոյն կը պատկանէր: Հազարապետը հեռուէն հեռու ըսած էր թէ այդ մարդը այս գիւղին մէջ կը գտնուի. կէս գիշերին զայն իրեն կանչել տուաւ և

գինքը անմիջապէս ճանչնալով հարցուց թէ ինքն ալ զայն կը ճանչնայ: Խեղճ արհեստաւորը, թէն ճանչցաւ, բայց չէր համարձակեր յայտնելու: Քիչ յետոյ իրարու հետ աւելի ծանօթանալով, համարձակեցաւ յայտնել, մինչդեռ Տէր Օհանի աչքերէն արցունք կը հոսէր, երբ իմացաւ թէ ամբողջ Ձէյթունը իրեն կարօտը կը քաշէր: Տէր Օհան լալով համբոյր մը դրոշմեց հերոսին ճակատին ըսելով. - «այո, ես այն մեղաւոր քահանան եմ. կ'աղաչեմ, գնա տեղույն քահանան առ և ըսէ անոր որ չմոռնայ խորհրդատեարն և սրբութիւնն իրեն հետ առնելու, վասն զի կ'ուզեմ խոստովանիլ և սրբութիւն առնել»: Ձէյթունցին անմիջապէս կատարեց հրամանը, գիւղի քահանան եկաւ և Տէր Օհան արտասուալից աչքերով խոստովանեցաւ իր կեանքի գաղտնիքը և սրբութիւնն առնելէ յետոյ պատուիրեց քահանային, որ ոչ մէկուն այս գաղտնիքը չյայտնէ ու անոր 3000 դրշ. նուիրեց գիւղին եկեղեցին նորոգել տալու: Իսկ իրեն հայրենակցին ալ առաջարկեց, որ 15 օր մինչև իր հրաժարականը տալը և վերադառնալը սպասէ իրեն, որպէս զի միտոն Ձէյթուն վերադառնան: Միւս օրը գիժախումբը մեկնեցաւ. դէպի Ատանա իրեն հետ տանելով 8 թիւրք գինուորներ այդ գիւղէն:

Պահրատ էֆ. ի այս վերջին մուտքը Ատանա շատ փառաւոր եղաւ, իր 1200 գինուորները երկու կարգի վրայ շարած էր, իսկ թմբկահարներն ալ գնդին առջևէն կ'ընթանային: Գրեթէ բոլոր Ատանացիք քաղաքէն դուրս ելած էին հրամանատարը իր գնդով գիմաւորելու:

Գունդը վալիին պալատը մտաւ, իսկ Պահրատ էֆ. վալիին ներկայանալով սուրճ մը խմեց, յետոյ Մէննէն Պէյին խօնախր մեծ ընդունելութեամբ հիւրընկալուեցաւ: Մէննէն Պէյը և Եէկէն աղան գացին վալիին Պահրատ էֆ. ի հետ, որ անմիջապէս իր հրաժարականը տուաւ վալիին: Նրա թէն դժկամակեցաւ և չէր ուզեր, որ Պահրատ ձեռքէ ելնէ, զի այսպիսի մարդ սը և հաւատարիմ խճապետ գտնելը գիւրին չէր, բայց Պահրատ խոստացաւ վալիին

իր տեղ ուրիշ քաջ մարդ մը գտնել և իր խոստումն ալ կատարեց, իր ճիրիտի հակառակորդ Ասլան Ալին վալիին ներկայացնելով, որը գիժապիտ կարգեց: Վալին, Շէրիֆ փաշան, որ նորեկ էր, հարցուց Ալին՝ իր մէկ ականջի պակասութեան պատճառը:

Ասլան Ալին պատմեց ինչ որ պատահած էր: Ատոր վրայ Զահրատ էֆ. իր մատուցած մեծամեծ ծառայութիւններուն և քաջագործութիւններուն իբր պարգև գովասանական վկայագրեր ստացաւ վալիէն: Մնաք բարովի ատեն վարչական ժողովի ներկայութեան՝ յանկարծ ինքզինք յայտնեց հետևեալ խօսքերով: «Փաշա էֆ., ես Զէյթունցի հայ եմ, անունս է Տէր Օհան, մենք զալուղը Պէօյուկ օղլու մեծ գերդաստանին կը պատկանինք, որ 8-10 տունէ կը բաղկանայ և առնուազն 40-50 զինակիր քաջեր ունինք»: Երբոր վալին և հանդիսականք այս անակնկալ յայտնութիւնը լսեցին, քանի մը բոպէ ապշած մնացին իրարու երես նայելով (միայն Մէննէն Պէլին յայտնի էր այդ զաղտնիքը, որ մինչև ցարդ իր խօսքին հաւատարիմ մնացած էր): «Ինչո՞ւ կը զարմանաք», ըսաւ քահանան, անոնց զարմանքը տեսնելով, «Աստուծոյ քով ազգի և կրօնի խտրութիւն չկայ, ուրեմն քահանայ մ'ալ կարող է քաջ և կտրիճ ըլլալ»: Մէննէն Պէյը ընդմիջեց, «քահանային բաժները շատ ճիշդ են, անոր համակարծիք և համամիտ եմ»: Վալին երբոր զայս լսեց, սրտմտած բացագանչեց. «միթէ այսպիսի բան կարելի է» և ապա աւելցուց. «եթէ քահանայ ըլլալդ գիտնայի՝ քեզ այսքան գովասանական վկայականներ չէի տար»: Իսկ Քահանան իր կարգին պատասխանեց. «Եթէ դուք ալ այս վկայականները չտայիք՝ Ատանա քաղաքը ձեր գլխուն փուլ կը բերէի»: Երկուքին ըսածները, թէև իրենց սրտէն բղխած, բայց այդ միջադէպն առանց պատահարի անցաւ: Ապա վալին հարցուց մեր հրքեմնի հազարագետին թէ ինչո՞ւ համար ինքզինքը յայտնեց դեռ հայրենիք չվերադարձած. քահանան պատասխանեց յիշեցնելով անոր Ս. Աւետարանի հետևեալ խօսքը. «Իմ անունս կուսակալներու ժողովի

ներկայութեան խոստովանեցէք», և յետոյ աւելցուց. «ես այս կերպով ըստ Ս. Գրոց իմ պարտքը կատարած եղայ, եթէ ինքզինքս չյայտնէի՝ այդ գաղտնիքը ինծի համար սրտի ցաւ պիտի ըլլար, իսկ այժմ խղճահարութենէ զերծ կը մնամ»: Եւ հաշտուեցան:

Վերջին հրաժեշտէն յետոյ վալին Պզտիկեանին յանձնարարեց որ քահանան իւր տունը հիւրընկալէ, բայց քահանան շընդունեց, որովհետեւ ինքը Մէննէն Պէյին հիւրն էր: Հետեւալ օրն Պզտիկեան Մէննէն Պէյին տունը գալով լալով՝ ներողութիւն խնդրեց անկէ 12 տարի առաջուայ այն շնչին հանգանակութեան համար: Քահանան շատ դժուարաւ համակերպեցաւ անոնց տունը հիւրընկալուելու: Մէննէն Պէյը, Եէկէն աղան և քահանան միասին գացին Պզտիկեանի տունը, ուր հրաւիրուած էին նաև կուսակալը և քանի մը բարձրաստիճան պաշտօնեաներ: Ճոխ էր սեղանը և ուրախ: Հրաւիրեալները գոհ սրտով մեկնեցան Պզտիկեանի տունէն, ուր միայն քահանան մնաց իբր հիւր:

Տէր Օհան ունէր 3 ձի, որոնց միոյն վրայ կը հեծնէր. իսկ միւս երկուքը իւր ետեւէն «ետակ» կ'երթային. այս պատիւ մ'էր, որ մեծ մարդոց կը տրուէր, ունէր նաև բեռնակիր շորի սը, որուն տանկերէն սէյսանէ կ'ըսուի: Չիբրուն համար ձիապան սը և Չորեպան մը բռնեց և իր ընկեր Չընքուշցի երկու հայերը իրեն կանչեց և ըսաւ, սր իրեն ընկերանան մինչև Չէյթուն: Անոնք այս առաջարկը սիրով ընդունեցին: Ճամբու պատրաստութիւններ տեսնելէ վերջ, վեց օր յետոյ Պզտիկեանը երեք ընկերներով և քահանան իր սպասաւորներով և աասը ձիաւորներով մեկնեցան Ասանայէն դէպի Սիս, Տէր Օհանը ճամբու գնելու համար 300ի չափ թէ թուրք և թէ հայ երկու ժամուան տեղ իրեն ընկերացան: Իսկ քաղաքին մէջ այդ օրերը խօսքին նիւթը Տէր Օհանի յայտնուիլն էր: Երբոր Սիս հասան, անմիջապէս ներկայանալով Տ. Կիր. Ա. Կաթողիկոսին՝ մանրամասնօրէն պատմեց հոգեւոր հօրը և մի օրհնութեան կոնդակ խնդրեց իր քահանայական պաշտօնի շարու-

նակութեան համար: Նորին Ա. Օծութիւնն ալ հաճեցաւ: Այլ կոն-
զակը գրուած էր հետեւեալ կերպով:

«Առ Զէյթունի առաջնորդ Արհիպպատի Տ. Մարտիրոս Ե-
պիսկոպոս, Սիրելին մեր ի Քրիստոս»:

Այսու հայրապետական կոնդակաւ ազդարարեմք Ձեզ վասն
քահանայի սիրելւոյն իմոյ, քաջամարտիկ զօրավարին Տէր Օհան
Ղալուզը Պէօյիկենց, զի ի ժամանեւն առ Ձեզ՝ սիրով ընկալիք
զնա, որպէս անառակ որդի, «զի կորուսեալ էր և գտաւ»: Մի
միայն պատուիրեալ է նմա ապաշխարել, աւուրս քառասուն, ծո-
մապահութեամբ և սաղմոսիւք: Ի լրումն քառասուն աւուրց պատա-
րագ մատուցէ ի սրբավայրի վանուցս: Եւ ապա հրամայեալ է
նմա իջանել ի Զէյթուն յեկեղեցին Ս. Սարգսի Թաղին իւրոյ.
անդ քահանայական պաշտօն կատարեսցէ մինչև ցմահ: Սովիմք
բաւականանալով ողջ լերուք տերամք ի Քրիստոս:

Գրեցաւ կոնդակս
ի թուին Հայոց ՌՄԿԻ.
Հոռի ամսոյ ԻԲ,
յամի փրկչին 1814 Հոկտ. 1:

Խ. Սպասառք
Ս. Լուսաւորյայ Աւոյ
Կիրակոս Ա. Կարողիկոս Հայոց
Տանն Կիլիկիոյ:

Տէր Օհան այս կոնդակը ստանալով 4 օրէն հրաժեշտը տուաւ
Թէ Նորին Ս. Օծութեան և Թէ Ատանայի Պատիկեան հաճի Ա-
ւետիք աղային և անոր ընկերներուն և մեկնեցաւ իր հետևորդներուն
հետ դէպի Նիւրփէս՝ գիւղը, ուր գտաւ Զէյթունցի Մենակոսնոց հե-

1. Այս գիւղը Սեն 14 ժամ հեռու անոր արեւելեան կողմը կը գտնուի:

րսս գործաւորը: Հետեւեալ օրը այս Չէյթունցին ալ հետեւին՝ 7 ձիււոր մեկնեցան Նիւրփէտ գիւղէն դէպի Շիփիլիի, Պունաուխ, Ֆոնուզ և չորս օրէն հասան Չէյթունի Ս. Աստուածածնայ վանքը, առանց իրենք զիրենք մէկու մը յայտնելու: Տէր Օհան Չէյթունէն մեկնած էր 1802 հոկտ. ամսուն, նոյնպէս 12 տարի յետոյ 1814 հոկտ. ին կը վերադառնար Չէյթուն. այս երկար տարիներու ընթացքին մէջ իր ծնողաց նամակ մը անգամ չէր գրած: Շահած էր գրեթէ 100,000 զրշ: Չէյթունի առաջնորդը մեծ ուրախութեամբ աւետեց Տէր Օհանի գալուստը անոր ծնողացը. իսկոյն հայրը, Օհան աղան, և մայրը Գոհար խաթունը, Երէցկինը՝ Անագոն խաթունը՝ և իր մէկ հասիկ զաւակը խամշոր Սարգեսը, ազգականք, թաղեցիք, Չէյթունի 4 իշխանները, նոյնպէս 6 եկեղեցեաց քահանաները վայրկենապէս վանքը լեցուցան Նորին արժանապատուութեան բարեգալուստ մտղթելու. տեսարանը շատ յուզիչ էր: Երբոր Տէր Օհանի ծնողք և բարեկամք տեսան զինքը, անոնց աչքերէն հեղեղի պէս ուրախութեան արցունք կը հոսէր. ասկէ յետոյ սրտարուզի բաժակաճառեր արտասանուցան Սրբազան Եպիսկոպոսին կողմէ պատրաստուած ճոխ սեղանին վրայ:

Տէր Օհան թէև այսքան տարիներ իբր Օսմանցի շատ տեղեր և զանազան քաղաքներ պտտած էր, սակայն և այնպէս նա իր կենացը մէջ ամենեկին ոգելից ըմպելի չէր գործածած. երբոր նա բաժակաճառ արտասանէր, ձեռքը գաւաթ մը պաղ ջուր կ'առնէր միայն. երբ իրեն ատոր պատճառը հարցուէր, կը յայտարարէր թէ՛ կարգաւորի մը ոգելից ըմպելիք գործածելը անվայել է, բաց անտի մարդ պէտք է առանց ոգելից ըմպելիք խմելու ոգևորուի, զի մանուկներն ալ կ'ոգևորուին այդ կերպով: Նոյն ուրախութեան սեղանին վրայ Եպիսկոպոսը ի լուր ամենեցուն Յոսնկայս կարգաց այն կոնդակը, որ ամէնուն ուրախութիւն պատճառեց: Թէև 4 իշխանները աղաչեցին Եպիսկոպոսին որ տէր հօրը թոյլտուութիւն ընէ իր առնը իջնանելու, բայց Տէր Օհան բացէ ի բաց

մերժեց բսելով, ես 12 տարի թիւրք թագաւորներուն ծառայեցի, ուստի հիմա պէտք է ինձ 40 օր իմ Աստուծոյ ծառայել ապաշխարանքիս համար: Իշխանները անոր այս խօսքին վրայ համաձայնեցան: Յետոյ իր զուակր և երէցկիւր վանքէն իջան Չէյթուն, իսկ ծնողքը մնացին անոր հետ մինչև 40 օրուան ապաշխարանքի վախճանը. նա ամենայն ջերմեանդուլովեամբ սաղմոս կարդալով և ծոմապահութեամբ վերջացուց իւր ապաշխարանքը:

Երբոր քառասունքը լրացաւ, վանքի եկեղեցւոյն մէջ հանդիսաւոր պատարագ մատուցց, որուն ներկայ էին Չէյթունի բոլոր իշխանները և իր ազգականք, նոյնպէս 6 եկեղեցիներու քահանաները: Այս առթիւ նա մասաղներ մտրթել տուաւ, իւր ջորին վանքին նուիրեց և գրեթէ հազար տնւոր Չէյթունցիներու նուէրներ բաշխեց ըստ արժանւոյն և հարիւր մարդու ալ մեծ ճաշկերոյթ տուաւ: Կէս օրին խուն բազմութիւնը շարականներ երգելով հանդիսաւոր կերպով եպիսկոպոսի պէս Չէյթուն՝ իր տունը իջեցուցին առօր փառօք: Իրեն զինակից Չնքուշցի երկու հայերն ալ, Արթին և Խաչօ, երբ Չէյթունը ազատ Հայաստան տեսան, չուզեցին անկից բաժնուիլ, սակայն յետոյ Արթին իր հայրենիքն երթալով ալ ետ չվերադարձաւ: Իսկ Խաչօն Չէյթունի մէջ ամուսնանալով հոն մնաց (այժմ անոր սերունդը կը բնակի Պօզպայի թաղը և անոնցմէ Խաչօ անուն կտրեճներ անպակաս են) և իր սերունդը Աշնան-պարտիզինք կոչուեցաւ:

Այնուհետև Տէր Օհան Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն վերաշինութեան ձեռնարկելու նպատակաւ վանքը գնաց խորհրդակցելու Եպիսկոպոսին հետ, բայց Եպիսկոպոսը չթոյլատրեց անարկելով թէ օսմանցիութեամբ շահուած գրամով եկեղեցի չշինուիր, որովհետև սրբապղծութիւն կը համարուի: Տէր Օհանին աղաչանքն և պա-

1. Շիմակուան իւրքը ան ասեմուան իւրքերէն շատ կը տարբերի: Տէր Օհան գժբազդարար չէր գիտեր գպրոցներու օգտակարութիւնը և անբաժեշտութիւնը:

դատանքը ի դերև ելաւ ու հկեղեցւոյն վերաշինութիւնը յետաձը-
գուեցաւ մինչև 1833 թուականը:

Նոյն թուոյն Տէր Օհան Պօլիս գնաց և Մուլթան Մահմաւտի
ներկայացաւ ու Սուլթան Մուրադ Դ. ի հրովարտակը նորոգել
տուաւ: Պօլսոյ ազգայինք անոր հայրենիք վերադարձին ճոխ նուէր-
ներ տուին Տէր Օհանին: Այդ նուէրներու շնորհիւ Եւզոկիացի ճար-
տարապետներու ձեռք նորոգել տուաւ հկեղեցին 1835 թուակա-
նին: Տէր Օհան իր օսմանցիութեամբ շահած փողը գրեթէ Մ-
րուսաղէմ հրթալով և բարեգործական նպատակներու համար ծախ-
սելով լմնցուց: Նոյն տոնները հայ ուխտաւորներ ցամաքի ճամբով
Երուսաղէմ կ'երթային, որովհետև ծովու ճանապարհորդութիւնը
դեռ լաւ յայտնի չէր անոնց: Մարաշցիք, Այնթապցիք, Քիլիսցիք
և Ուրֆացիք Տէր Օհանի առաջնորդութեամբ կ'երթային. իսկ Եկ-
սարացիք, Սերաստացիք, Եւզոկիացիք և Ամասիացիք ալ Հալէպ
գալով Տէր Օհանի գալստեան կը սպասէին, որպէս զի անոր վստա-
հելով երթան Երուսաղէմ:

Տէր Օհան աղքատ զպսակարգէն քանի մը տասնեակ մարդիկ
իր ծախքովը Երուսաղէմ տարաւ, նոյնպէս նա իր ծախքով ամուս-
նացուցեր է 6 երիտասարդներ, անոր ըրած բարեգործութիւններն
հաշիւ չունէին և դեռ մինչև օրս ամէն մարդ գովեստով կը խօսի
անոր մասին: Տէր Օհան 1852 թուականին իննբորոշ անգամ

Եթէ նա իր դրամն գոնէ կէսը յատկացներ զպրօջ բանալու՝ աւելի սգտակար
հանդիսացած պիտի լինէր և հետեւաբար աւելի նպատակալարմար կերպով ծախ-
սուած իր դրամը: Բայց պէտք չէ մոռնանք նաև, որ այն տոններն Երուսաղէմ
ուխտի երթալը մեծ առաքինութիւն մը և անհրաժեշտութիւն մը կը համարուէր և
հետեւաբար շենք կրնար դատապարտել Տէր Օհանի ընթացքը: Չմոռնանք սակայն
յիշելու այն կէտը որ Չէլթունցին շատ ֆասուած է իր անուսութեան պատճա-
ռաւ. ամբողջ բաղաբի մէջ երոպական լեզու մը գիտցող չկող բացի ծանօթ Պ.
Սմբատ Բիբասէն, ան ալ դժբաղգաբար բացակայ է, և այս իր անհաւոյ հետեւեղ-
ները կուեննայ, երբ հիւպատոսներ կամ երոպացիներ այցելեն Չէլթուն:

լինելով Երուսաղէմ գնաց և անկից յետոյ 6 տարի ալ ապրեցու և 1858 ապրիլ 3ին, ըստ թրքաց ժասը 4ը քառորդ անցած, իր տանը մէջ յանկարծամահ եղաւ 95 ամեայ: Եոյն օրն Աւագ Չորեքշաբթի լինելով, հետևեալ օր, Աւագ Հինգշաբթի, Զէյթունի առաջնորդ Տ. Յովաննէս Եպիսկոպոսին ձեռօք վերջին օժման արարողութիւնը կատարուեցաւ և մեծ հանդիսով թաղուեցաւ իր վերաշինած Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյն մէջ: Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի, հանգիստ իր ոսկրներուն:

Զուգադիպութեամբ իր հօրեղբորդիներէն Տ. Յակոբ քահանան քանի սը տարի յետոյ նոյնպէս Աւագ Չորեքշաբթի օրը վախճանեցաւ:

Տէր Օհանի ծնելէն մինչև մահը տեղի ունեցած նշանաւոր դէպքերը հետևեալներն են:

1763 թ. Դրնիչև և Փիւրիւխիւրիւն կոչուելը:

1780 » Ամուսնութիւնն Միւսելլիմենց Անագոսին հետ:

1793 » Քահանայ ձեռնադրուելը Սոյ Աջապահան Թէոդորոս կաթողիկոսէն:

1802 » Ատանա երթալը և օսմանցիութեամբ 12 տարի ատանդական լինելը պաշտօնով:

1814 » Ատանայէն հայրենիք վերադարձը:

1830 » Մարաշու մէջ ուրացեալ վարդապետը Սուշաթը ըսուած տեղը սպաննել տալը:

1833 » Պօլիս Սուլթան Մահմուտի ներկայանալը:

1835 » Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյն վերաշինութիւնը:

1836 » Մարաշու մէջ Եգիպտոսի Իպրայիմ Փաշայի ներկայանալը և Զէյթունի մէջ Միւսելլիմութեան պաշտօն վարելը:

1838 » Երուսաղէմի ճամբուն վրայ Դամասկոսի մօտ արար խմբի մը հետ կուելով յաղթող հանդիսանալը. նոյն թուոյն Լուսաւորեայի օրն ալ, Ս. Գերեզմանի

- շուրջը, կուռի մէջ Յոյներն յաղթելով՝ Զաքարիա պատրիարքէն ծաղկեայ թանկագին ֆիլօն ստանալը:
- 1842 » Եռուսուֆ Փաշայի պատերազմին մասնակցելը:
- 1849 » Գայիշ օղլու Տէրէպէյիին Ֆրնուզէն Զէյթուն բերելը:
- 1851 » Կիւրիւնցի թրքացած Չափառ թորոսը Զէյթուն բերելը:
- 1852 » Մարաշ Յ ամիս բանտարկուելը Շաօմբացի Մուստաֆա Փաշայի ձեռքը:
- 1853 » Մեյլիքեան Յովակիմ աղան Հիւրընկալելը:
- 1855 » Ինկիլթի կամուրջին վրայ թէճիւրլիցի Աշիրէթներու Աւատականները իր սուրինտակէն անցնելը:
- 1858 » Մաղկազարդի օրը, պատարագ մատուցանելը. Աւագ Երեքշաբթի Տասն կուսանաց Աւետարանը կարգալը, Աւագ Չորեքշաբթի առտուն եկեղեցիին մէջ Մանկունք Շարականը երգելը, նոյն օրը ժամը 4ը քանորդ անցած յանկարծամահ լինելը:

Հանգուցեալ Տէր Օհանի վրայօք շատ մը սխալ զրոյցներ ըսուած են, որոնք բերնէ բերան պատմուած և ճշմարտութենէ շատ հեռացած են: Իբրև թէ Տէր Օհան պատարագի ժամանակ զոյգ մը ատրճանակ Ա. Սեղանին մէկ անկիւնը կը գնէ եղեր, կամ մէկու մը կը սրլողի եղեր անոր ըսելով. «պատարագը լմնցնելէս վերջ գլխուդ շատ փորձանքներ կը բերեմ»: Վերոյիշեալ երկու կէտերը լսած եմ թէ Մարաշ և թէ Կիւրիւն, նաև ուրիշ տեղեր ալ, մանաւանդ Կեսարիա խօսակցութեան նիւթ եղած են:

Սխալ է նաև այն տեղեկութիւնը, զոր տուած է նաև Հ. ստորագրութեամբ պարոն մը Մուրճ ամսագրի 1901 Նոյ. ամսույ 11րդ համարին մէջ, երես 85 «Տէր Օհան Զահան գետի կամուրջին վրայ պահականոց էր հաստասել և անցուղարձ ընողներին տուրքեր էր առնում». սոյն տեղեկութեանց բոլորն ալ սխալ և շափազանցուած են¹:

1. Նաև սխալ են այն իւել մը տեղեկութիւնները, որոնք նոյն ամսագրին մէջ

Մենք զինքը անձամբ շատ մօտէն կը ճանչնանք, երբ լուսահոգին քարոզ կը խօսէր, նա ժողովուրդը կը խրատէր ըսելով. «բնաւ երբէք մէկէ մը մի վախնաք»: Նա իրեն նշանաբան ընտրած էր սա խօսքը. «Զօռ պիլէքատէ, (ոյժը բազկին մէջ է)»: Շատ անգամ իր ձախձեռքը փիլոսոփայ տակէն դուրս հանելով և յաջ ձեռաց երկար մատերով ձախ դաստակը թափ տալով կ'ըսէր. «Դէպէվիւրնէ հէօս է, Փէշէնէ հէօս է, Կէթէօղկիւսնէ հէօս է, պատրիօրքնէ հէօս է, Աբիւր, Լուսունկէն տիտիւր իմ ուր, Աստղիւրը քանր փարօ կ'առնում¹»: Արևը թագաւորն է, իսկ լուսինը՝ պատրիարքը, աստղերը՝ մանր կառուցարութիւններն են:

Ափսոս որ այս Տէր Օհանի սերունդը՝ շքեաց, հատաւ: Ինքը մէկ զաւակ ունեցաւ, ան ալ Աղճաատղի պատերազմին մէջ մեռաւ. սա ալ Չարման անուն աղջիկ մը ունեցաւ, այս ալ մեռաւ տասը տարեկան հասակին մէջ:

Բայց իրենց պապենական ազգակցաց սերունդը, Ղաթուղլապէյիկենքը, այս օրուան օրս 7 տունէ կը բաղկանան և Զէյթունի լեզուով զայպէօկիւնք կը կոչուին:

պատմութեան են Տէր Օհանի մասին: Լիքն է նաև անհշգուծիւններով միւս կամարներէ մէջ ալ. 2. ստորագրութիւնը կրող Զէյթունի անցեալէն և ներկայէն պատմութիւնը. այդ մասին արդէն պատրաստած եմ հարկ եղած լուսաբանութիւնները:

1. Թագաւորն ալ հօս է, փաշան ալ հօս է, կաթուղիկոսն ալ հօս է, Պատրիարքն ալ հօս է, Արևը ու Լուսինը, տեսեր եմ որ Աստղերը քանի լուսնայի կաննեմ:

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՌԻՔԻՆ
ԴԱՒԻԹ ՎԱՐԿԱՊԵՏԻ

Դաւիթ վարդապետ (Տղայ-Սարգիս) 1828-1875. — Տղայ-Սարգսի հայրը կը կոչուէր Առաքել, որը բնիկ Խարբերդցիէն է և ջուլհակութիւն կ'ընէր: 1826 թուականներուն թողլով Խարբերդը կուգայ Մարաշ և բնակելով հայոց թաղին մէջ (կեափուր մահալլէ-սի), կ'սկսի գարձեալ ջուլհակութիւն ընել: Քիչ յետոյ Առաքել սի-րելի ըլլալով Մարաշի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիին յայտնի տէր Դաւիթ աւագ քահանային, անոր աղջկան հետ կը նշանուի: Պատ-կի օրը, հարսնետոններուն եկեղեցիէն տուն դառնալու ատեն, թիւրք մը մօտենալով փեսային՝ անոր ձեռքի մոմին զարնելով կը մարէ, այս անկարգութեան վրայ հարսնետոները գրգռուելով կը յարձակին այդ ըմբոստ թիւրքին վրայ, լաւ մը կը ծեծեն ու կրկին թափօք կազ-մելով կը շարունակեն իրենց ճանապարհը, իսկ թիւրքը վրէժ լու-ծելու համար, իսկոյն մէկ երկու սուս վկաներ գտնելով, կ'երթայ կառավարութեան կը բողոքէ թէ՛ հայերը զինք ծեծեցին և հարսնետո-ններուն մէջ գտնուած ըլլալուն համար ալ փեսան հաւատքին հայհոյեց: Կառավարութիւնը առանց ստուգելու բողոքին իրաւացի կամ վկա-նիրու ճշմարիտ ըլլալը, իսկոյն կը բանտարկէ Առաքելը, սրոշելով ըստ օրինի կամ լեզուն կտրել և կամ տաճկցնել: Բայց նախ քան վերջնական որոշում տրուիլը, Տէր Դաւիթ հազար զրուշ կա-շառք կերցնելով գատաւորին — մի գումար, որը մեծ կարևորութիւն ունէր այն ժամանակի համար — կը յաջողի ազատել Առաքելը: Ա-ւելուր չենք համարեր այստեղ մէջ բերել կաշառուած գատաւորի վճիռը, մի անգամ ևս պատկերացնելու համար տաճիկ գատաւոր-ներու ուղղամտութիւնը: Գատաւարութեան օրը, գատաւորը կը հարցը-նէ բողոքող թիւրքին — ո՞վ էր հաւատքիդ հայհոյողը, կը ճանչնաս,

այս, կը պատասխանէ թիւրքը, զիս ծեծողն ու հաւատքիս հայ-հոյողը սա կեալուն էր, ցոյց տալով Առաքելը: Դատաւորը կը կրկնէ, այս կեալուրը, և կսկսի մի քանի մաշած ու փոշոտած գրքեր թերթել, և վերջապէս գտնելով վճիռը, կ'ըսէ Առաքելին, որ ինք ազատ է, իսկ դանաւորով թիւրքին կը յայտնէ որ «կեալուր տէմէք—քեաֆիր տէմէք, քեաֆիր տէմէք—քիւֆիր տէմէք, հիչ պիր վազթ քեաֆիր քիւֆիրդէն խալի դէյիէ» — (կեալուր ըսել—անհաւատ ըսել է, հայհոյանք ըսել է, ոչ մի ժամանակ անհաւատը հայհոյանքէ զերծ չէ) որով քնաւ կարևորութիւն չունի անհաւատի մը հայհոյանքը, եթէ հաւատացեալ ըլլար հայհոյողը՝ մեծ պատիժ ներու կ'ենթարկուէր: Այսպէսով Առաքելը թէև կը յաջողի ազատիլ բանտէն, բայց անյարմար ըլլալով այլ ևս Մարաշ մնալ, բարեկամներու խորհրդով նոյն օրն իսկ կը փախցնեն Չէյթուն, և իրօք, հետեւեալ օրը, այս տարօրինակ դատավարութիւնը թիւրքերու զայրոյթը՝ գրգռելով, կսկսին Առաքելը փնտռել, բայց իմանալով անոր Չէյթուն փախչիլը, շուտով կը հանդարտին: Մի քանի օր վերջ Չէյթունցի ջորեպաններ Մարաշ կերթան և ազատ համարձակ, օր ցերեկով Առաքելի կ'իննալ կը փոխադրեն Չէյթուն, ու այնտեղ երկու նորապսակները, Գարկլար թաղի մէջ համբաւաւոր Տէլի քէշիչ տէր Օհանի խնամքին կը յանձնուին:

• Չէյթուն հասնելէն տարի մը վերջ՝ Առաքել արու զաւակ մը կունենայ, այս երախան Չէյթունի Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ Տէլի քէշիչ տէր Օհանէն յկրտուելով, եկեղեցիին անունով կը կոչուի Սարգիս (1828): Սարգիս հազիւ 15 16 օրուան կ'ըլլայ, երբ մայրը ծնողաբերութեան հեռեանքով կը մեռնի, այսպէսով փոքրիկ Սարգիսը կը մնայ որբ: Առաքել շուտով կ'ամուսնանայ Չէյթունցի Անազոն անուն մի այրի կնոջ հետ, որմէ կունենայ մի ուրիշ զաւակ ևս Դաւիթ անունով: Առաքել իր որբ Սարգիսը սիրելու ատեն միշտ տղայ Սարգիս կը կոչէր. այս յորջորջումը Չէյթունցիներու տարօրինակ կը թուի, որովհետև Չէյթունցին աղային

տղօ կ'ըսէ, իսկ Սարգիսին—Սարգես, բայց սրովհետեւ Առաքել խար-
բերդցի էր, չկրնալով Ձէյթունցիներուն նման խօսիլ, իր գաւառի
բարբառով կը կոչէր իր երախան, ուստի Տղայ—Սարգիս բառը
Ձէյթունցիները սկսան մակդիրի ձևով գործածել և փոխանակ Սար-
գիսի՝ կոչել Առաքելի որդին Տղայ—Սարգիս:

Տղայ—Սարգիսի հայրը երկար չապրեցաւ, Ձէյթուն գալէն ե-
րեք տարի յետոյ մեռաւ, թողլով Ձէյթունցիներու խնամքին իր եր-
կու որբերն ու այրի Ամազոնը: Այդ թուականներուն Ձէյթունի
մէջ դեռ վարժարան գոյութիւն չունէր, որպէս զի՝ այդ որբերը վար-
ժարան գրուէին: Տղայ—Սարգիս մօտաւորապէս 16 17 տարեկան էր
թէև, բայց Ձէյթունի թաղերուն մէջ անգործ թափառելով չարու-
թիւններ կ'ընէր և օրը մէկ տան մէջ կը կշտացնէր իր փորը:
Տղայ—Սարգիս իր ստահակութեան ու անհանդարտ բնաւորութեան
վարձատրութիւնը շուտով ստացաւ: Օրին մէկը, Տղայ—Սարգիս
թութ ուտելու նպատակով, պարտէզներէն մէկը կը մտնէ, բայց հա-
զիւ ծառը կը բարձրանայ, պարտէզին տէրը, Տարախճեան վարդե-
վար, վրայ կը հասնի: Տղայ—Սարգիս խոյս տալու համար աճա-
պարանքով ինքզինք ծառէն վար կը նետէ, բայց սրունքէն վիրա-
ւորուելով չկրնար փախչիլ, պարտէզին տէրը կ'ըսէ. չե՞ս գիտեր
որ մեզ համար թութը կարևորութիւն չունի, քնչ հարկ կար
ծառէն վար նետուիլ, և ցաւելով որք Տղայ—Սարգիս վրայ՝ իր սունդը
կը տանի և կսկսի խնամել: Բայց նա միշտ կազ մնաց յետոյ: Այդ
միջոցին Գառնեցի Յովհաննէս վարդապետի նախաձեռնութեամբ ա-
ռաջին անգամ ըլլալով Ձէյթունի մէջ վարժարան բացուեցաւ:
Տարախճեան՝ Տղայ—Սարգիսը վարժարան տանելով Յովհաննէս
վարդապետի հովանաւորութեան յանձնեց: Յովհաննէս վարդա-
պետ անիկա վարժարանի գոնապան կարգելով, սկսաւ կարգալ
ալ սովորեցնել: Տղայ—Սարգիս գոնապանութիւն ընելով հան-
դերձ մէկ տարուան մէջ հասարակ ընթերցանութիւնը բաւական
սովորեցաւ, այդ միջոցին Երուսաղէմէն Ձէյթուն գարձող ուխտա-

ւորնիրու մէջ, Զմիւռնիացի բարեպաշտ ազգային մը տեսնելով Տղայ-Սարգսի ընդունակութիւնը, իրեն հետ տարաւ Զմիւռնիա ու այնտեղ իր պաշտպանութեան տակ Մեսրոպեան վարժարանը գրաւ:

Տղայ-Սարգիս Մեսրոպեան վարժարանի մէջ վեց տարի մնալով, Պր. Սարգիս անունով շրջանաւարտութեան վկայական կ'ստանայ: Այդ միջոցն Սեբաստիայէն վաճառական մը գործով Զմիւռնիա կուգայ և այնտեղի վարժարաններու բարեկարգ վիճակէն ոգևորուած՝ Զմիւռնիացիներէն կը խնդրէ որ Սեբաստիայի համար կարող ուսուցիչ մը ցոյց ստան: Զմիւռնիացիները կը ներկայացնեն Զէյթունցի Պր. Սարգիսը, որն իսկայն Սեբաստացի վաճառականին հետ կը մեկնի իր պաշտօնատեղին — Սեբաստիա, ու այնտեղ ազգային վարժարանին մէջ հայկաբանութեան ուսուցիչ կը կարգուի:

Սեբաստիայի մէջ Պր. Սարգիս այլ ևս պատուելի Սարգիս անունով կարճ ժամանակի մէջ մեծ ժողովրդականութիւն կը շահի, կը հիմնէ Սենեքերիմեան ընկերութիւնը, լսարաններ կը հիմնէ ու կսկսի հոանդուն ատենաբանութիւններ ընել, ուսման ու գիտութեան անունով ժողովուրդն ոգևորել, և խօսողներու մէջ պատուելի Սարգիս առաջինն ըլլալով, առ հասարակ բոլոր Սեբաստացիներէն և մասնաւորապէս ազգեցիկ ու հարուստ հայերէն շատ կը սիրուի, որու շնորհով վարժարանը կը բարեկարգուի: Սարգիս պատուելի իր երկու պաշտօնակիցներու, վարդան և Մանուկ պատուելիներու հետ ձեռք ձեռքի տուած Սեբաստիայի կրթական գործին մեծ զարկ մը տալով, կուտան այնպիսի շրջանաւարտներ, որոնցմէ ոմանք հեռագրատան պաշտօնեայ, ոմանք բժիշկ, ոմանք վաճառական և ոմանք ալ քաջ հոգեոր հովիւներ եղան հայ ժողովրդի մէջ: Սեբաստիայի կրթական գործի բարգաւաճումը ազդեց նաեւ շրջականերու վրայ, Եօզղատ և Կեսարիա, որ մինչև այն ատեն մութի մէջ էին իրենց վարժարաններով և կրթութեամբ, սեբաստացիներէն օրինակ աննելով, տակաւ սկսան հոգ տանել վարժարաններու բարեկարգութեան վրայ:

Պատուելի Սարգսի համրաւը. հասաւ մինչև Ձէյթուն: Ձէյթունցիները լսելով որ Տղայ-Սարգիսը Պատուելի Սարգիս եղեր է, ուղեցին բերել Ձէյթուն, ուստի բնիկ Ձէյթունցի առաջնորդ Էօքսիւզեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը, իր մօտ կանչելով Տարախճեան վարդեալար աղան, կ'առաջարկէ որ երթայ Սերաստիա և իր որդեգիրը Ձէյթուն բերէ, բացի այդ մասնաւոր նամակով կը դիմէ Սերաստիայի Առաջնորդ կարապետ եպիսկոպոսին ու մեծամեծներուն, և Ձէյթունի մէջ այրպիսի գործիչի մը անհրաժեշտութիւնը ցոյց տալով կը խնդրէ որ անպատճառ պատուելի Սարգիսը Ձէյթուն ուղարկեն: Այս առթիւ Տարախճեան վարդեալար աղան կ'երթայ Սեբաստիա: Սերաստացիները՝ թէև չեն ուզեր զրկուիլ իրենց աշխոյժ պաշտօնեայէն-պատուելի Սարգիսէն, բայց Ձէյթունցիներու խնդրանքը չմերժելու համար, պատուելի Սարգիսը մեծ թափօրով մինչև Գարդաշլար-թէփէսի ըսուած տեղը բերելով իր խնամակալին հետ ճանապարհ կը դնեն դէպի Ձէյթուն:

Անանիա առաքեալի տօնին օրը, Ձէյթունցիները ամեն տարի վաճառ հաւաքուելով մեծ տօնախմբութիւն կը կատարեն: Այդ տօնի և ուրախութեան օրը, պատուելի Սարգիս խուսն բազմութեան առջև եռանդուն և զգայուն ճառ մը կը խօսի. այն ճառը մեծ գոհունակութիւն կը պատճառէ բոլոր ներկայ եղողներու, ասոր վրայ Ձէյթունցիները կուզեն պատուելի Սարգիսի ուսուցչութեան պաշտօն տալ Ձէյթունի վարժարանին մէջ. բայց եպիսկոպոսը, որը նոյնպէս զգածուած էր պատուելի Սարգիսի իմաստալից ատենաբանութիւնէն, կը համոզէ ժողովուրդը թէ՛ ինք Ձէյթունի համար Պօլսէն ուրիշ ուսուցիչ բերել կու տայ, իսկ պատուելի Սարգիսը աւելի լաւ կ'ըլլայ՝ եթէ վարդապետ ձեռնադրեն, իսկապէս, եպիսկոպոսը չնայելով որ պատուելի Սարգիսը կաղ էր, և կաղ սը վարդապետ ձեռնադրելը լուսաւորչական եկեղեցիի օրինաց հակառակ է, վարդապետցուէն քարոզչի մը անհրաժեշտ բոլոր առաւելութիւններն ի նկատի ունենալով կը յայտնէ Ձէյթունցիներուն բռելով թէ,

իրաւ որ կաղ մը վարդապետ ձեռնադրելը թէև մեր եկեղեցիի օրինաց գէտ է, բայց այդ մեղքն են իմ վրայ առնելով պատուելի Սարգիսը վարդապետ պիտի ձեռնադրեմ, այսպէսով՝ քիչ յետոյ պատուելի Սարգիսը Չէյթունի-Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ նախ ստրկաւագ և ապա վարդապետ կը ձեռնադրուի Դաւիթ անունով, 30 տարեկան հասակին մէջ:

Դաւիթ վարդապետ մէկ տարիէն ծայրագոյն իշխանութիւն ստանալով Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռքով, իբրև քարոզիչ, Չէյթուն իջաւ և առջին քարոզը խօսեցաւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիի մէջ, որուն բնաբանն էր Ս. Աւետարանի հետեւեալ հատուածը « բունք յափշտակեն զարքայութիւնն երկնից » . այս բնաբանը մեկնման կէտ առնելով սկսաւ խրատուել Չէյթունցիները բսելով, հայրենակիցներ, քաջերն են որ կը ժառանգեն Աստուծոյ արքայութիւնը, եթէ պաշտպանէք կրօնք, ազգութիւն և հայրենիք, բաշ կ'ըլլաք և այսպէսով ապահով եղէք որ Աստուծոյ արքայութիւնը ձեր պիտի ըլլայ. եթէ դասալիք ըլլաք, թիւրքերը կուզան ոտնակոխ կ'ընեն ձեր հայրենիքը, կը կործանեն ձեր եկեղեցիները, կը ջնջեն ձեր ազգայնութիւնն ու կրօնքը, որոնք իրարու հետ սերտ կապակցութիւն ունին: Եւ պատմութիւնէն փաստեր ու օրինակներ բերելով յարմարեց որ ազգ մը պահպանող այս գլխաւոր պայմանները զէնքով կարելի է պաշտպանել, ուրեմն տէր եղէք ձեր զէնքին և երբէք մի կասկածիք որ ձեր ազգութեան ու կրօնքին սպանացող մը սպաննելովից զժողով կ'երթաք, առ հասարակ հայ ազգին և մանաւորապէս Չէյթունցիին ամենահաւատարիմ պաշտպանը զէնքն է: Թիւրքը ձեզ օւ ձեր կրօնքը նախատելու համար կեանքուր կ'անուանէ, բայց որպէս զի դուք կեանքը չըլլաք, որ անհաւատ ըսել է, պէտք է պաշտպանէք ձեր կրօնքը, որով հանելի գործ մը կատարած պիտի ըլլաք ձեր Արարչի համար: Թիւրքը նախատելով ձեզ, նախատած կ'ըլլայ Աստուծոյ պատուիրանները, նախատելով Աստուծոյ պատուիրանները, նախատած կ'ըլլայ ձեր

Արարիչը, այդպիսի պարագայի մէջ, ձեր կրօնքը, ձեր Արարիչը նախատողն եթէ սպանէք, մեղք գործած չէք ըլլար, այլ յանուն բրիստոնէութեան՝ մի սուրբ պարտականութիւն: Եւ կեանքէն ու աւետարանէն զանազան օրինակներ բերելով, եկաւ սա եզրակացութեան թէ, եթէ ձեզ կողոպտեալ ուզեն, դուք կողոպտեցէք, եթէ ձեզ սպանել աշխատին, ճարպիկ գտնուեցէք՝ դուք սպանեցէք, արքայութիւնը ձերն է, ահա վերջաբանս: Դաւիթ վարդապետ ամբողջ մէկ տարի մնաց Չէյթուն և ամեն շարաթ մէկ եկեղեցիի մէջ կը քարոզէր: Օր առաջ իւրաքանչիւր եկեղեցիի աւագ երէցները կը ծանուցանէին թէ ո՞ր եկեղեցիի մէջ քարոզ պիտի խօսի Դաւիթ վարդապետը, և պէ օրը այդ եկեղեցին խուռն բազմութեամբ կը լեցուէր, Չէյթունի շորս թաղերէն բազմութիւնը կ'աճապարէր պէտի այն եկեղեցին ուր պիտի քարոզէր Դաւիթ վարդապետ: Մէկ տարի յետոյ Եպիսկոպոսը գաղափարական քարոզիչ անունով հրաման տուաւ Դաւիթ վարդապետին որ, երկրի ո՞ր կողմն ուր կ'ուզէ՝ երթայ և քարոզէ հայ ժողովորդին: Այսպէսով Դաւիթ վարդապետ դարձաւ գաղափարական մի շրջուն քարոզիչ, Չէյթունի կտրիճներէն իրեն ընկեր մը աննելով զինուած սկսաւ քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ շրջել ու ինքնանաճառութեան ու անվեհերութեան խրախոյսներով ոգևորել հայ ժողովուրդը:

Հալէպի յայտնի քահանաներէն մին հետեւեալը կը պատմէ յանձին Դաւիթ վարդապետի: Ուրֆացի Յակոբ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով, Չատկին Դաւիթ վարդապետը Հալէպ եկաւ և խնդրեց որ թոյլտուութիւն ընեն իրեն, որ կիրակի առաւօտեան քարոզ խօսի: Առաջնորդի հրամանաւ Դաւիթ վարդապետ բեմ բարձրացաւ և իր քարոզն սկսաւ հետեւալ կերպով. — «Նախ ձեզ և մեզ մեծ աւետիս, «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»: Հազար ութ հարիւր այսքան տարի է որ Քրիստոսի յարութեան տարեգարձի սօնը կը կատարուի ամբողջ քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ, Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց, բայց ձեզի և մեզի ի՞նչ, Քրիստոս

իր աստուածային զօրութիւնով՝ յարութիւն առաւ, մենք Հայերս Հինգ Հարիւր տարիներ է ի վեր կենդանի մեռեալ ենք, մենք եւր յարութիւն պիտի առնենք և մինչև Երբ Յօգնանու քունը պիտի քնանանք, մենք Հայերս ալ պէտք է որ յարութիւն առնենք, և եթէ Քրիստոս իր աստուածային զօրութեամբ յարութիւն առաւ, մենք մեր բազկի զօրութեամբ պէտք է յարութիւն առնենք, և եթէ մենք այսօր կուրախանանք Քրիստոսի յարութիւնը տօնելով, Քրիստոս ևս պիտի ուրախանայ մեր յարութիւնը տեսնելով) :

Այս քարոզը ժողովուրդի վրայ այնքան մեծ տպաւորութիւն կը թողու և Հանելի կ'ըլլայ որ Հալէպցիները միաձայնութեամբ կը խնդրեն վարդապետէն որ Հալէպ մնայ. բայց Դաւիթ վարդապետ կը մերժէ, ըսելով որ հոգևոր Հայրս չթոյլատրեր ինձ մէկ կէտի վրայ հաստատուիլ մնալ, իմ պաշտօնս տարբեր է, ես պէտք է պտտիմ և քարոզեմ ամէն տեղ : Ժողովուրդը կառաջարկէ որ գոնէ պտտարագ մը ընէ ու քարոզ մը ևս կը խօսի : Դաւիթ վարդապետ ընդունելով Հալէպցիներու այս առաջարկը, մեռելոցի օրը պտտարագ կը մատուցանէ և քարոզ մը ևս կը խօսի հետեանալ իմաստով թէ մեռելները Աստուծոյ ահարկու փողահարութեամբ յարութիւն պիտի առնեն, իսկ Հայ ժողովուրդը իր հոգևոր հովիւներու փողահարութեամբ պիտի զարթնու իր խոր քունէն :

Ուր որ երթար Դաւիթ վարդապետ մեծ ոգևորութիւն կուտար ժողովուրդին, ամեն տեղ մեծ ընդունելութիւն կը գտնէր այդ Համետ քարոզիչը, յոգնել չէր գետեր բնաւ Դաւիթ վարդապետ, մի քանի տարի Զէյթունի վանքը մնալէն ետքը՝ տասնեակ տարիներ իր կեանքը ճանապարհորդութեան մէջ անցուց : Ամեն տարի կը մեկնէր և ամիսներով կը պտտէր, օրինակ կիլիկիայի բաժնին մէջ, Փայաս, Պէյլան, Անտիոք, Սուէյտիա, Քիլիս, Այնթապ, Ուրֆա, Վերջապէս մինչև Սեբաստիայի կուսակալութեան այլ և այլ կողմերը, մինչև որ 1875ին մահը վրայ հասաւ և Դաւիթ վարդապետ օտարութեան մէջ Սեբաստիայի կուսակալու-

Թեան Վէզիրբէօփրիս գիւղաքաղաքին մէջ 47 տարեկան հասակին մէջ վախճանելով, թաղուեցաւ Վէզիրբէօփրիւի եկեղեցիին գաւիթը: Գաւիթ վարդապետի, այս անձնուէր հոգևորականի մահը մեծ սուղ պատճառեց առ հասարակ բոլոր Զէյթունցիներուն և ամէն անոնց, որոնք պատահութիւն ունեցած էին, զոնէ մի անգամ, ըսել ինքնաճանաչութեան քաղցր յորդորները: Գաւիթ վարդապետ իր ստանձնած ծանր պաշտօնէն զատ, ունէր անախտ աշխատութիւններ, Կիլիկիայի աշխարհագրական կազմութեան վերաբերմամբ մի ուսումնասիրութիւն, որը եթէ սպուէր, մեծ օգտակարութիւն կարող էր մատուցանել ներկայ սերունդին, բայց ախոս սր Զէյթունի մեծ հրկեհէն Գաւիթ վարդապետի բոլոր գրութիւններն ևս այրեցան ու չքացան:

Ը

ՄԱՍՆԱԻՈՐ ԴԵՊԻՔԵՐ

Կ Ե Ս Ա Ր Ի Ո Յ Ո Ի Խ Տ Ա Ի Ո Ր Ք.

Ճամանակով 15 Զէյթունցի կեսաբիւյ Ս. Կարապետի վանքը ուխտի գնալով վերադարձին թուրքերը անոնցմէ իր «Խարած» (տեսակ մը գլխահարկ) վախճունական զրշ. կը պահանջեն: Ասոնք կառավարութեան կը բողոքեն, ըսելով որ Սուլթան Մուրատէն Ֆէրման ունինք այդպիսի տուրքերէն ազատ մնալու համար: Կառավարութիւնը մտիկ չընէր, «զուք ազատ էք Ձեր երկրի մէջ», կըսէ, «այս տեղ կեսաբիա է, հայտէ վճարեցէք»: Այն ատեն կարաւանապետ Շէյթան Զէքիճեան Մըխար Երիբեմ ազան բտաւ, լաւ, թէ մենք ալ կրցանք՝ կրկնապատիկը կտոնենք փոխարէն: Այս յանդուգն խօսքը կառավարութիւնը իրեն նախատինք համարելով, ասոնք կը բանտարկէ, միայն ասոնցմէ մէկը, Խուրմունեան Եղիա ազան,

ինչպէս կը լինի՝ ազատ կը մնայ: Բարեօրոտ Կեսարացի հայ մը այս մարդը իւր տունը կը տանի միիթարելու: Մարդը տեսնելով կեսարացու փառասոր զարդարուն տունը՝ կը զարմանայ և կ'ըսէ, «Ազա, զուք այսպէս ճոխ հարստութեան մէջ էք, ապա ինչո՞ւ թուղուցիք որ մեր աղաները բանտարկուին: Միթէ մեր վրայ չէք գլխարկ, չէ՞ որ մենք ալ հայ ենք, արեւակից ենք, վեց օրուան ճանապարհ բռնիք, հիկեր ենք ձեր վանքին ուխտ ընելու համար, այսպէ՞ս է միթէ հայութիւնը, եղբայրութիւնը»:

Այս խօսքերուն վրայ Կեսարացին մի քիչ մտածելէն յետոյ ըսաւ, զո՞ւն հանգիստ եղիր և ճաշդ ըրէ, տեսնենք վաղը կախաշատինք, ինչ որ կրնանք ընել կ'ընենք, սակայն այս ալ ըսեմ՝ քեզի որ դու մի զարմանար մեր այս հոյակապ տան շքեղութեան և արդ ու զարդի վրայ, վասն զի ձեր աղքատութիւնը մեր այս ճոխ հարստութենէն հազար անգամ նախամեծար է, և զուք հազար անգամ մեզմէ աւելի ազատ և երջանիկ էք, ինչու որ ունիք թէև քիչ՝ ձերն է և զուք ձեր արդար բազկի ուժով և սուրի ու հրազենի միջոցաւ կը պաշտպանէք ձեր կեանքն ու ինչքը»:

«Կը տեսնե՞ս, յարեց կեսարացին, այս մուշտակները, զեղեցիկ սակեթել փոստերը և ծածկոցները, ասոնք բոլորն ալ պիղծ են, քանի որ թուրքը միշտ կանարգէ, միշտ իսկ կը բռնաբարէ մեր ընտանեկան պատիւը: Մենք այս տեղ մեր հարստիքներն անգամ գողի պէս զիշերով կը կատարենք: Իսկ թէ մեր ննջեցեալներու վիճակը ինչ է՝ հետեւեալ պատմութիւնը կը ցուցնէ իրողութիւնը: Որքան կը յիշեմ Սուլթան Մուստաֆա Բ.ի (1695) օրէն մինչև Սուլթան Մահմուտի ժամանակ թէ մեր և թէ Յունաց ննջեցեալները կը թաղէին տեղական Միւֆթիի հրամանով: Այդ հրամանագրի օրինակը ստացուած է եղեր Շէյխիւլ իսլամէն:

Այդ հրամանագրիև պատձերն սա է:

Լապիսի լիպասը գաթրանի, համիլի թածը Շէյխիանի, Մահմուտի աէրկեհաճի բապպանի, պէտ էսաս գօճափափազ,

ինհա օլունուր քի, կիրուհի քէֆէրէի, մեքրուհնիզան ֆիւ-
լան քիֆէրանըն օլլու, ֆէլան քէֆէրէ, միւրա օլըշ օլաղղըն-
տան, լաշէի մէքրուհնիին թիւրապ տախի գապուլ էթմէզ խէտէ,
նէ շարէ, նէ շարէ, նէ շարէ քի, թէէֆիւնիւ միւհլիւքէսի օրթալըք-
տան գալգմասը իշին, Շէհրին թըշարըսընա կէօթիւրիւպ պիր
խէնտէկ գազուպ իշինէ պըրագուպ իւզէրինի թօփրաքլայիւպ շըյ-
նայուպ, թէփէլէյուպ կէլէսին գօճա փափաղ:

Միֆրի Էֆէնտի:

Ղաթրանի (խիստ սև) պէս տարազ հազուոյ, սասանայի զըլ-
խարկ կրուպ, Աստուծոյ սպարանքի գոնէն զրկուող, վաս սկզբունքի
տէր, պառաւեալ երէց:

Կը ծանուցուի որ Չեր հայհոյիշ գարշելի ժողովրդէն, այս
ինչ հայհոյիշի տղան այն ինչ հայհոյիշը սասկած ըլլալով թէև
գարշելի պիղծ դիակը հող անգամ չընդունիր, ինչ օգուտ, ինչ
օգուտ, որ այս զգուելի գարշահասութիւնը մէջտեղէն վերցուելու
համար քաղաքէն դուրս հանէք, խորունկ փոս մը փորել տաք,
մէջը ձգէք, վրան հողով ծածկէք, լաւ մը տորրէք, կախկոտէք
ու գաք, պառաւեալ երէց):

Կեիք Միֆրիի.

Մեւիշ րադիլօ հրամանագիր¹

Թուրքին գէգէլիւրնուն սուլթան Մուստաֆան էօրէօլը Քրիս-
տիննէ նէօդնուն Մեհիլնին թադիլօ համօր Միֆթիւցնէ հրամանը
թուխտ մը կանոնովը հապօ կութազվէր, էաս հրամանը թուխտը,
շէյիխալամէն ուզուրկուվիր էր զինձօ գրվիլէօվ:

Ղաթրօն կիմի լազիր հագնէօղ, Սասանի թօքը, պլօխը շալ-

1. Ձէյթունի լեզուով:

կէօզ, Աստուծոյ ասպարանքին դրօսնը զրկրվէօզ, վօս բնարանը ատը՝ հէլվիւր իրէց: Անհաւօս գարշելի ժողովուրդըն մէջէն ֆըլօն անհաւօս իւշիւցքին տէղէն, ֆըլօն անհաւօսար սասկիլօն համօր, էօնիւր փիս լէշը հիւղը պիլօ չէ ընպունը իսէ տէ՝ չիբք էնիմ, չիբք էնիմ, չիբք էնիմ, մունտօր փիս հիւար մէր մըջէն վրըձըվիլօն համօր, Քաղաքէն գօրս հանէք խանտովմը փիրէք էօնիւր մէջը ըձկէք, վիրէնէ հիւղէօլ ծածկէք. ուտէօք կէխկրտէք թըրըտէք ու իպէք, հըլվիւր իրէց:

Միաֆրիս Էֆէնսի

Ահա, սիրելիս, միաֆթիի առած հրամանագիրը մեր ննջեցեալներու թաղման համար. միայն ասկից մի քանի տարի առաջ կեսարիոյ հայերը Պեղճեան Յարութիւն Ամիրայի միջոցաւ կարողացան արգելել տալու 1808 ին Սուլթան Մահմուտ Բ.ի հրամանաւ արլ գարշելի հրամանագիրը: 1695 էն սկսեալ մինչև 1808 տևեր է արլ անարգական գրութիւնը, սակայն դեռ մինչև այսօր թուրքեր կը շարունակեն ծագրել, անարգել, հայհայել և քարկոծել մեր ննջեցեալներն և մեռելաթաղ քահանաները, ըսելով. « կեաղիւր կեպէրիկի կիտիյօր, հա՛ (անհաւատի սասկած կերթայ): Ճերմակ մօրուքաւորներ փոխանակ յանդիմանելու զանոնք, հա՛ հա՛ կը ծիծաղին՝: Եղիա աղան վերոյիշեալ հրամանագրի օրինակը իւր հետ Ձէյթուն կը բերէ և հրապարակ եղած տեղեր կը կարդայ, ուր Ձէյթունի բարբառով թարգմանուելով շատերը անգիր կը սորվին, ուրկէց վերցուած է վերոյիշեալ պատճէնը: Այնուամենայնիւ դառնանք մեր բուն պատմութեան: Իրաւ սր, կիսարացի կազատէ Ձէյթունցիները, որոնք ճանապարհ կելնեն և « Էզրէկ » գիւղի մօտ կը

1. Ձէյթունցիք ընդհակառակն թուրք մեռելներու կանգեղ ալ քաղաքաժարութեամբ կը վարուին և շատ անգամ գրացիներուն կերթան միթարելու, ըսելով, Ալլահ բահէթ էյլէսին անընա (Աստուած ողորմի հօգիին) և այլն:

պատահին, խումբ մը կեսարացի թուրքերու, մտաւարապէս թուով
 50 մարդ՝ գլուխնին կանաչ ու ճերմակ փաթաթուած: Չէյթուն-
 ցիները փառա դանակները (տեսակ մը գաշոյն) պատեանէն կը հանեն
 շողշողուն կերպով, և խորանի թուղթեր անոնց յանձնելով կըսեն,
 առէք սա թուղթերը, մենք ասիկայ կարպալ չենք գիտեր. թուր-
 քերէն գրուած է: Թուրքերը կը պատասխանեն. « Չորպանիներ, մենք
 միւսիւլման ենք, այս թուղթերը մեզի չեն վերաբերիր, ասոնց « խա-
 րաճ բեաղլար » կըսեն: Չէյթունցիք կը պատասխանեն. « մեզի ալ
 չի վերաբերիր, մենք Չէյթունցիքս գուլաղը թողլու (Փոշոս ա-
 կանջ) կեալուր չ'ենք »: Վերջապէս հայերը որ ամէն մէկ թուղթը գնա-
 ծէին 60 ական գահեկանի, վաթսունին վրայ վաթսուն ալ շուք
 աւելացնելով՝ 120 ական զրշ. պահանջեցին իսլամներէն, պա-
 սուիրելով որ այդ թուղթերը սանին իրենց կառավարութեան
 յանձնեն և փոխարէնը ետ վերցնեն իրենց տուած զրամները: Մենք
 իրենց զրուցեցինք, պիտի վճարեն Ձեզի այդ ստակը՝ ըսին Չէյ-
 թունցիք: Իսլամները կըսեն՝ լաւ, բայց մենք ստակ չ'ունինք, ու-
 նեցած ստակնիս տալով « Էգրէկ » գիւլէն՝ զարի գնեցինք, ահա
 մեր բեռները զարի են՝ եկէք նայեցէք, ստակ ունինք նէ առէք, հե-
 լալ ըլլայ ձեզի պէս կարիճներուն: Չէյթունցիք տեսան որ իրաւ
 ստակ չկայ, մի ջորի զատեցին կարաւանի մէջէն զարիի բեռով,
 և իրենց հետ բերին Չէյթուն, ջորին աճուրդի հանեցին, 20
 ոսկիի ծախուեցաւ, որը 15 մարդ իրենց մէջ բաժնեցին խորանի
 տուած ստակի փոխարէն: Այն թուրքերը իրաւ գնացեր են կեսա-
 րիա և այդ խորանի թուղթերը ներկայացնելով կառավարութեան
 առեր են իրենց ֆւասը: Այնուհետև որքան որ Չէյթունի հայերը
 կեսարիոյ և այլն կողմեր կերթային, ոչ միայն խորանի թուղթ
 չէին տար և ստակ չէին ուզեր, այլ նոյն իսկ անցագիր չէին
 հարցնէր անոնցմէ, և մինչև այսօր կեսարիոյ թուրքերը կըսեն. « այս
 կեալուրներու հետ քիչ ուր « Եալաշ » (մեղմ) վարուելու է,
 քանի որ մեր գործը միշտ այն կողմերը և Հալէպի հետն է »:

Մինչև ցարդ կը խօսին կեսարացիք, թէ՛ հայ թէ՛ թուրք՝ «Ձէյթունցի թունդուլար խարած քեաղըսընը իսլամշարա ճէպրի սաթարլար»։ (Ձէյթունցիք գլխահարկի թուլթը իսլամներուն բռնի ծախեցին)։

*
* *

Անգամ մըն ալ Բիթիշեան իսէփ (Յովսէփ) անուն Ձէյթունցի կարիճ մը երեք ջորիով Այնթապ գացած և իր գործը տեսնելէ յետոյ ջորիները սապօնով բեռցուցած՝ մեկնելու վրայ էր, երբ կես-վուր մէյտանը կոչուած հրապարկը չորս ոստիկաններ մարդուն ջորիները կանոն և կը հրամայեն որ Հալէպ գնայ կառավարութեան ձրի իրեղէններ փոխադրելու համար։ Ձէյթունցին կսկսի աղաչել պաղատիլ, ըսելով որ կին և զաւակներ ունի և թէ մինչև Հալէպ երթալ գալը ամիս մը կը տևէ և ինք կը ֆեսուի։ Ոստիկանները կսպառնան «այստեղ Այնթապ է, ձեր Ձէյթունը չէ», կըսեն, «կամայ ախամայ հնազանդելու ես կառավարութեան հրամանին»։ Ձէյթունցին կը հասկնայ որ աղաչանք պաղատանք օգուտ չունի, կը քաշէ Փայսն (երկան գաշոյն մը) «էր եկիտէ տառ եէր օլմազ» (արի կարիճին նեղ տեղ չըլլար) ըսելով գանակին բուժ կողմով ոստիկաններու գլխին մէյթէկ կիջեցնէ և գետին կը փռէ զանոնք։

Այս գէպքին ներկայ եղող ոչ մէկ թուրք կը միջամտէ, և Ձէյթունցին ազատ համարձակ ջորիները առջևը ձգած քաղքէն կը մեկնի։ Չինուորները քիչ յետոյ իրենց նուազած վիճակէն կսթափին և կսկսին փնտռուել Ձէյթունցի կեալուրը։ Երբ կիմանան որ Ձէյթունցին արդէն գացեր է, կը վազեն կառավարութեան կը պատմեն եղելութիւնը։ Գայմագամը իսկոյն հրաման կընէ տասը հեծեալ զինուորներու, որպէս զի երթան Ձէյթունցին բռնեն բերեն։ Ոստիկանները ձիարշաւ կը հասնին տաճիկ Սամ քէօյի մօտ և զայն բռնելով արդքան հեռուէն ետ՝ Այնթապ կը գարձնեն։ Գայմագամը կը հրաւիրէ կը պատի, միւֆթի, թիւրք և հայ երես-լիները, կանչել կուտայ նաև ծեծ ուտող ոստիկանները և Ձէյ-

թունցին. այս վերջինին կը հարցնէ՝ «Ի՞նչն ծեծեցիր ոստիկաննե-
րը». — «Չէ, ես չէի ծեծողը». կը պատասխանէ Չէյթունցին,
«այլ, սա մէջքէն կախուած փալա դանակն էր»: Գայմագամը և
ժողովականները հա՛, հա՛ կը խնդան: — Է, այս մարդիկը իրենց
Գասատուարայով փոխադարձաբար քեզի չի վարկի՞ն, կը հարցնէ
նորէն Գայմագամը. — Ես զիրենք մէկ դանակով չըրախ հանեցի,
կը պատասխանէ Չէյթունցին, և ի՞նչպէս կարող էին գիմարել Չէյ-
թունցիի մը. երկրորդին եթէ մնար, դանակին բերանը կը գարձ-
նէի և մեռած օրերնին էր: — Ինչո՞ւ առաջին անգամ սուր բեր-
նովը չի վարկիր. — Մենք կուույ ատեն դանակին սուր բերնով
զարնելը քաջութիւն չենք սեպեր, այլ վախկոտութիւն:

Հարցաքննութիւնը լմնալէն ետքը՝ Գայմագամը աֆէրիմ (կեց-
ցես) Չէյթունցի, կըսէ, առ քեզի ոսկի՞ մը նուէր և գնա բարով
խաղաղութեամբ: Յետոյ դառնալով քովինճերուն կըսէ. «քաջ մար-
դուն, ինչ ազգ ալ ըլլայ՝ անխտիր պատուելու ենք»: Անմիջապէս
ծեծ կերող չորս ոստիկաններուն համազգեստները հանել տալով պաշ-
տօնանկ ըրաւ զանոնք: Այս Գայմագամը կը կոչուէր Սառլզ էֆ.
Յարզ կը խօսուի այս ֆիթիշեանի նշանաւոր խօսքը «էր եկիտէ
տառ եէր օլմագ»:

*
* *

Օր մըն ալ խզղղեան Մըխսը վանէսը ((Հաննէս), նշանաւոր
կտրիճ մը, երկու ջորիներով Եարփուզ գնալու ատեն Չալտար
պէլ բսուած սեղը չորս հատ Ղարաթութցի առազակներ դէմը
կեկլեն և կըսեն սր Թեյիմ (անձնատուր) ըլլայ: Անձնատուր ըլ-
լա՛լ, կը պատասխանէ Չէյթունցին. ահաւասիկ հրացանս՝ ուղղակի
քիւլահիս, չերիբաս. կրակ կընէ և աւազակին գլխարկը կը թոցը-
նէ: «Մի՛ գուք», կաւելցնէ անմիջապէս Չէյթունցին «ինձի կըսեն նշա-
նաւոր խրզղըրդըն քէլի (ճաղատ). ձեզ պէս աւազակներո՞ւզ մնացեր է
զիս կողոպտել. հեռացէք, հիմակ ամէնքնիլ ալ մէկիկ մէկիկ գնդակէ

կանցնեմ հա: Աւազակները սարսափահար կը հեռանան և հերոսը կը շարունակէ իր ճամբան:

*
* *

Նոյն Չավտար պէլը Մալախեան Փանոս աղան Պէրիթ լեռը¹ իր երկաթի գործարանը գացած ատեն երեք աւազակ առջևը կելլեն: Փանոս աղան ձիաւոր էր և ջորիներուն չամիչ, պասաեղ, շաբոց բեռցած՝ իր բանուորներուն ընծայ կը տանէր: Երբ կը տեսնէ որ աւազակները իրեն տավրանմա կըսեն, վարպետ մարդ, խոհեմութեամբ մը ձիէն վար կիջնէ և աւազակները կը կանչէ. « աղաներ, բախար ձերն է եզեր, բանուորներուն տարած ընծաները ձեզի թող ըլլայ: Այս ըսելով բեռները կիջեցնէ և բանալով անոնց առջև կը փոէ ամեն տեսակ ուտելիքներ: Աւազակները կընստին, ինքն ալ հետերնին քէյֆ կը սարքեն:

Աւազակները ուրախ ուրախ կուտեն և կը գովեն կեալուր չորպանիին խելացիութիւնը որ առանց զիմարելու անձնատուր եղաւ: Մըխար Փանոսը Քէօրոզլուի հէքեաթը սկսաւ պատմել և պատուիրեց աւազակներուն որ իրենք շարունակեն ուտել մինչև հէքեաթը լննցնէ ինք. մէջընդմէջ Փանոս աղան խաղեր ալ կը կանչէր: « Աֆէրիմ, չորպանի », կըսէին լեռան հիւրերը. « Թնչ աղէկ մարդ ես եզեր, ձայնդ ալ շատ քաղցր է »: Մըխարին ինքզինքը լաւ մը կշռելով յանկարծ բազկի ահագին ուժով մը երկուքին ճակատը իրարու զարնելով չաթ խօսեցուց: Երկու աւա-

---

1. Այն լեռան ձիւնը մշտապէս է, տարօց տարի նորը հինին վրայ գիզուելով կորզնոտի. ձեփ ձեփակ է որդ մը՝ մեծութիւնն ալ հկոյթ մատի կիսուն չափ է: Զէյթունցի մետաղական գործուորները մեծկակ կոնքի մը մէջ ջուր լեցնելով այն որդերէն մեկ հատիկը ըզդնեն ջուրին մէջ որ անմիջապէս կորստանայ և համով ալ է: Որդին շարժիւր հազի թէ կնշմարուի:

զակներն ալ ուշաթափ ինկան, երրորդը փորձեց փախչիլ, ան ալ գնդակահար անշունչ ինկաւ սասկեցաւ: Երկու ուշաթափները լաւ մը ծեծեց ու ծեծեց, մինչև որ սարսափահար «աման չորպաճի» սկսան աղաչել պաղատել. աման խրիստիան աղա, խնայէ մեր հոգիին, կրսէին: Մրխսին լաւ ծեծ մը տալէն ետքը կողոպտեց զանոնք, բայց չսպաննեց, այլ բաւականացաւ անոնց մէյմէկ տկանջները կտրելով և հրամայեց որ իրենց գեղը երթան պատմին տեսածնին և վազ անցնին այլ ևս Ձէյթունցի կողոպտելու պաղափարէն, աւելցնելով, «ինձի Մալախօղլու Մըղտեսի փանոս աղա կըսեն, գացէք այսպէս գրուցեցէք»:

Փանոս աղան զէնքերը, լաթերը բեռցուց ձիուն ու իր ճամբան շարունակեց: Այլ դէպքին ատեն Մըղտեսին 60 տարեկան շատ քաջառողջ հսկայ բմբիշ մըն էր, որուն մօրուքին վրայ դեռ ճերմակ մազ չէր տեսնուեր: Տեսաւ 1862ի Ազիզ փաշայի պատերազմը ուրկէ երեք ամիս ետքը մեռաւ ընական մահով 87 տարեկան հասակին մէջ:

*
* *

1840 թուին Շամլը Քէշիշեան Տ. Մարգար, Պօզպայիր թաղի Ս. Յովհաննէս եկեղեցու քահանաներէն, Եարփուզ գացած էր: Այդ ժամանակ աթոսեղի թիւրք հաճաղաներու հարսնիքը կը կատարուէր, որի առթիւ մեր քահանան ալ իբրև պատուաւոր Ձէյթունցի հարսնիքի կը հրաւիրուի: Հարսնիքին ի պատիւ շուկային հրապարկը բմբշամարտութիւն տեղի կունենայ, բազմութիւնը, ըսես, ասեղ ձգելու տեղ չիկայ: (Եարփուզ Ձէյթունի հս. 12 ժամ է, ունի 6—700 տուն, որուն 100ը հայ, ունին զպրոց և եկեղեցի): Տէր Մարգարը՝ որ յարգանքով Հաճաղաներուն քով նստեցուցեր էին բազմոցի մը վրայ, թիւրք Հաճաղաներու կըսէ որ, եթէ ամօթ չէք սեպեր, ինքն ալ փէհլիվանութեան ելլէ: Թիւրքերը սի-

րով կընդունին, « քաջութիւնը, կըսեն, ինչ ալ ըլլայ՝ պէտք է պատուել »: Կառաջարկեն Տ. Մարգարին որ ըմբիշներու եղով օժած կաշիէ զգեստը հագնի և իր վրայի վերարկուն հանէ: Քահանան կը մերժէ աստոնք բողբոլ: Այդ տեղ էր համբաւոր փէհլիվան Զօրալինին օղլու – Մէհէմէտ՝ որ իւրած կաշէզգեստները հագած հայ տէրտէրին կը մօտենայ և ծափիկ զարնելով « պտտէ, նայիմ, քէշիշ Էֆէնտի » կըսէ: Քահանան կը պատասխանէ. « տօլան, տօլան, եանըմս կէլ » (պըտտէ պըտտէ, քօլս եկուր): Թիւրք ըմբիշը հրոր կը մօտենայ քահանային, տէրտէրը ոտքէն բռնածին պէս՝ եւ Սուրբ Փրկիչ, ըսելով, վեր կըպակնեւրուն երդիքը կը նետէ: Իսկոյն ամէն կողմէ կը պոռան. « Եաշա, չօք եաշա, Զէյթունլու « քէշիշ պապա »: Հարսանիքի տէրը, փեսային հայրը, 20 ոսկի արժող ըսելու ձի մը կը նուիրէ և նոր ձեռք մընալ քահանայի հագուստ. ան ատեն թիւրքերը կըսեն. « Զէյթունուն քէշիշի պիլէի կիա օլուր »: Երբերը կըպատմեն որ այս քաջարի Տ. Մարգար քահանան Շուղուր գետի 35 մէթր բարձր կամուրջի վերաշինութեան ատեն, առանձին գերանի սը վրայէն հողաթափով մէկ կողմէն միւսը անցեր է: Տ. Մարգարը վախճանեցաւ 111 տարեկան հասակին մէջ:

*
* *

1845 թուին անգամ մըն ալ, Չորս Զէյթունցիներ, թաշճը օղլու Մխար Աղօմ (մահտեսի Աղամ), Մէթիւս օղլու Մըխար Գէօիւրդ (Մաթոսեան հաճի Գէորդ), Ղատէմ օղլու մըխար Սարգէս, Ղարաւաւ օղլու Վակիմ (Յուլակիմ), ընկերովի ձեռն ատեն Զուգուր օլա կերթան (Զուգուր օլա՝ Զէյթունի հարաւ–արիւմուտքը 40 ժամ հեռի Կիլիկիոյ դաշտին անունն է) առևտուր ընելու. չորսն ալ մէյ մէկ զոյգ ջորի և չորս օր ցնալիք ճամբայ ունին: Երկրորդ իջևանին, Հովտու լեռան վերջացած տեղը, ուր Զուգուր օլան

կօկոսի, Թէճիրլի աշիրէթին Լլ օղլու աշրէթ Թիւրքմէններուն տէրէ պէյի Գարամէհմէտ օղլու Բիւստէմ աղային տունը հիւր կըլլան, և նոյնտեղը կը յաջողին իրենց առևտուրի գործողութիւնները կարգադրել: Բայց Բիւստէմ աղան բացակայ ըլլալով, աղային Խարունը կը հիւրասիրէ զանոնք իր օպային մէջ (վրանաեղոյ):

Ձէյթունցիք այլ ևս հեռու երթալու պէտք չեն ունենար և անդնուտեղը գործերնին տեսնելով, կը բեսնան ջորինին և ձառ բարովի կերթան խաթունին: Բայց, յանկարծ խաթունին « եղէգէ հիւղին մէջ », կը նշմարեն տասը զինուած անծանօթ Թիւրքմէններ: Թիւրք տիկինը կը պատմէ հայերուն որ այդ Թիւրքմէնները իմացած ըլլալով իրենց Ձէյթունցի ըլլալը՝ կողոպտելու եկեր են զիրենք և ջորիններուն մէջէն ճերմակ ջորին որ 1200 դահեկան կարէթը, կուզէին առնել. բայց խաթունը խաբած էր Թիւրքմէնները ըսելով որ անոնք Ձէյթունցի չեն, այլ՝ Հաճընցի: Չորս Ձէյթունցի ները աս ըսելով, միաբերան կը պոռան « Գրո գաթըր տա կիտէրսէ տէ Ձէյթունը, օղլու Ձէյթունը իդ »: (ճերմակ ջորին ալ երթայ՝ նորէն մենք Ձէյթունցիի զաւակ Ձէյթունցի ենք), և խաթունին կը հասկցնեն՝ անուշ կերպով որ զիրենք ազատելու համար, իրենց ուրտեղացի ըլլալը կեղծելը չեն ընդունիր: « Գրո Գաթըրտա կիտէրսէ Ձէյթունը օղլու Ձէյթունը ըզ », ցարդ կը գործածուի սոյն նշանաւոր խօսքը Ձէյթունի մէջ, նաև Մարաշ ու են. կողմեր: « Ասլընը ինքեար իտէն հարէմզատէ տիր »: (Իր ծագումը ուրացողը անպիտան է): Յետոյ զանալով աւազակներուն կը հարցնեն — Ինչ պատճառով ճերմակ ջորին առնել կուզէք: Աւազակները կառարկեն որ անցած տարի Եայլա (Հս. հովիտ) չու. ընելու ատեն, Ձէյթունցի Ղըրանֆիլ օղլու քէօսէ Մըխսի Փանոսը, իրենց 20 ոսկի արժող ուղտը բոնի առած է Հայթա զըրան ըսուած անղը. (Ձէյթունէն 6-7 ժամ հեռի): Ապա կը հարցնեն Ձէյթունցիք, ո՞ր օպա էն էք. — Ղուրղլար (Գայլ) օպայէն. — շատ աղէկ, կրսն, հայերը, դուք գայլեր էք եղեր, իսկ մենք Ձէյթունցի աս-

լաններէն ենք (առիւծ). ուրեմն Բնչպէս գայլը առիւծին հետ կը համարձակի կռուի բռնուիլ: Այստեղ եթէ դուք համարձակիք մեր ճերմակ ջորին առնել՝ տանտիրուհիին արժանապատուութիւնը վիրաւորած կըլլաք. վաղը մենք ճամբայ կեղլենք, հրամեցէք ճանապարհին մեզ կողոպտելու, եթէ յաջողիք՝ կողոպտուող հէլալ ըլլայ. մենք, կաւելցնեն հայերը, պատերազմի կարօտը կը քաշենք և վառօդի հոտը շատոնց է մեր քթին չէ դարկած: Թիւրքմէնները, նայելով անոնց վրայ, « կեաղուրներ, ձեր աչքէն շէր (փորձանք) կը վազէ, մենք կը հրաժարինք մեր դիտաւորութենէն, գնացէք խաղաղութիւնսով », կը պատասխանեն ու կը մեկնին:

Միւս օրը հայերը ճամբայ կեղլեն դէպի Չէյթուն և օպայէն վեց ժամ հետացած էին, մէյ մըն ալ նոյն թիւրքմէնները ձիերու վրայ նստած դաշտին մէջ ասոնց առջևը կը կտրեն: « կեաղուրներ, կըսեն հայերուն, երէկ խաթունին (տիկին) քով գոռոզ գոռոզ կը խօսէիք, հիմակ « ալլահըն պօլ եէրինսէ ինսանըն տառ եէրինսէ » (Աստուծոյ առատ տեղը մարդոց սակաւ տեղը) կը գտնուինք, ուրեմն կողոպտուեցէք և ջորինիդ մեզ յանձնեցէք: Երէկ մինակ ճերմակ ջորինիդ պիտի առնէինք, այսօր ամէնքն ալ մեզի յանձնելու էք »: Չէյթունցիք, խորամանկօրէն, կըսեն, « շատ աղէկ, բախտը ձերն է, համբերեցէք, կաշիի բեռները քակենք ու ջորինները ձեզի յանձնենք, վասն զի դուք միւսիւման ըլլալով, չենք ուզեր որ ձեր ձեռները պղծուին խոզի կաշիներէն »: Թիւրքմէնները իրաւունք կուտան: Չէյթունցիք բեռները քակելով անմիջապէս իրարու վրայ կը դիզեն և ամուր մարտկոց մը կը շինեն, որոնց ետեւն կսկսին կրակ ընել և տասը ձիաւորներէն ութը կսպաննեն ու երկուքն ալ կը վիրաւորեն: Հայերուն կողմէն Յովակիմի աչքը միայն կը վիրաւորուի պզտիկ արճիճով, որ թէև լաւացաւ յետոյ, բայց միականի մնաց: Չէյթունցիք աւազակներուն տասը ձիերը և զէնքերը առնելով իրոխտանալով Չէյթուն դարձան:

1844 ին Քիլիս քաղաքի (Չէյթուսի հարաւային կողմը 42 ժամ հեռուորութիւն ունի) իշխանները, Պայրամեան և Սիլահեան, Չէյթուսի Առաջնորդ Տ. Սարգիս Եպիսկոպոս Խանդըրեանի իրենց ստորագրութիւնով նամակ մը կը գրեն և յատկապէս մարդու մը ձեռքով կ'ուղարկեն անոր: Առաջնորդը նամակին պարունակութեանը վերահասու ըլլալէ յետոյ, իշխանները վանքը կը հրաւիրէ և անոնց կը կարգայ նամակը, որուն մէջ կիմացնէին որ Կիւրիւնցի Սէֆէր անուն հայ մը իր ընտանիքով տանկցեր է. ընտանիքը կը բաղկանար հինգ հոգիէ, երկուքը տղայ, Թօլօ (Թորոս) և Ակօ (Յակոբ) և երկու հարս: Կառավարութիւնը Սէֆէր էֆէնտին Նայիպօրեան (պատաւորի փոխանորդ) պաշտօն տալէ ետքը Ֆատիմէ անուն խղակի (Թիւրքի ազնիկ) մը հետ կամուռնացնէ: Նամակը կը խնդրէր առաջնորդէն որ այս ուրացողները ազատեն անհատութենէն: Իսկոյն շորս իշխաններու, Եպիսկոպոսին, Տէլի Քէշիշ Տ. Ռհանի և Պալճեան Մահտեսի Հալւոր Աղայի հրամանով տասը կտրիճներ Քիլիս զրկուեցան, քսան ջորի հետերին, որպէս զի ուրացեալ ընտանիքը սղջամբ Չէյթուս բերեն: Տառնեհինգ օրէն կտրիճ երիտասարդները ողջ առողջ բերին այս ուրացող ընտանիքը և յանձնեցին Սրբազանին: Առաջնորդը ժողովուրդը վանք հրաւիրելով, անոնց ներկայութեան, Սէֆէր էֆէնտին և Ֆատիմէ հանրմը, հանդիսաւոր կերպով մկրտեց և Ֆատիմէի անունն ալ Մարիամ դրաւ. մկրտելէն յետոյ էրիկ կնիկ նորէն պատկեց հայ ծէսով ու այսպէս վերջացաւ խնդիրը:

Այս տիկինը շատ ջերմեռանց քրիստոնեայ տիրուհի մը եղաւ: Ասոնց սերունդը կը բնակի այժմ Եաղուպեան թաղին մէջ և կը կոչուին Քիրքճեան կամ Թէրզեան կտրիճներ:

Թէ ինչպէս Չէյթունցի տասը քաջերը յաջողած էին Քիլիսէն փախցնել Սէֆէր և իր ընտանիքը, պատմենք համառօտիւ :

Չէյթունցի քաջերը նախապէս քսան ջորիները երկաթով և պայտով կը բռնաւորեն իբր թէ Քիլիս տանել ծախելու համար : Այնտեղ ծախելէն և պանդոկին հետ հաշիւներնին մաքրելէ յետոյ կը ձևացնեն թէ ալ կը մեկնին և քաղաքէն դուրս կելլեն . բայց օր առաջ ուրացողին տունը տեղը լաւ մը լրտեսներ էին : Երբ կէս գիշեր կըլլայ և ամէն մարդ խոր քնոյ մէջ , տասը երիտասարդները իրարու վրայ սանդիսաձև բարձրանալով տանը պարիսպին վրայ կելլեն ուրկէ մէկը շուանով կիջնէ բակը և ձայնաւ չը հանած՝ տան բակի սանդուխը կերկնցնէ ընկերներուն , որոնք ևս վար կիջնեն : Ուղղակի կը դիմեն տանը դուռը և տանկերէն լեզուով կ'ըսեն . « հրդեհ կայ , դուռը բացէք , ձեզ ազատելու եկեր ենք » : Ներսիները թուրքերէն լեզուով այդ խօսքը լսածնուն՝ կը վազեն դուռը կը բանան և ճրագը վառելով իրենց առջև կը տեսնեն ութը գինւած մարդ : Մենք , կրսեն երիտասարդները , եկած ենք ձեզ Չէյթուն տանելու և թրքութենէ ազատելու համար . հրդեհ չկայ , սուտ է . շուտով պատրաստուեցէք , ժողովեցէք կահկարիսիքնիդ և շտապեցէք ճամբայ ելլել : Քատիմէ հանրմը , երբ կուահեց սը եկուորները կեալուրերէն կը խօսին և տանիկ չեն , բարձրաձայն ճչեց , անմիջապէս բերանը թաշկինակով փակեցին և սպառնացան կտոր կտոր ընել՝ եթէ սուտ չիկենայ : Հանրմը լոեց և Չէյթունցիները իսկոյն վեց հոգին ջորիի վրայ հեծցնելով և տասը ջորիներու ալ կահկարասիք բեռցնելով , ճամբայ ինկան և խոտորնակ ուղիներէ , առանց Այնթապ և Մարաշ հանդիպելու , շիտակ Չէյթուն հասան :

*
* *

1847 ին Մնացական կիւճիքեան անուն Չէյթունցի հերոս մը քսան ընկերներով Պէշկանի (Չէյթունի արևել . Հարաւ . 36

Ժամ հետի) քաղաքը կերթան երկաթ և պայտ ծախելու համար: Ապրանքնին ծախած և գնումներն ըրած մեկնելու վրայ էին. կիւճիւքեանը չպուխին Ղաչեանը (ծխափայտ) լեցուցած վրան արեթ պրած ծխելով կերթար շուկային մէջէն, երբ յանկարծ իր ծածրակին ահագին բռունցք մը իջեցուց մէկը ետեւն. ձեռքին չպուխը կը թռի գետին և հերոսին աչքերէն կայծեր կը ցատկեն: Շուտով անցնելէ ետքը աստին անդին կը նայի և կը խնդրէ որ իրեն զարնողը ցցնեն. կը ցցնեն մէկը որ կը կոչուէր Աշրղըն օղլու Մէհէմէտ, հերոսը կը մօտենայ և փառաւոր ապտակ սըն ալ ինք կիջեցնէ անոր: Ասոր վրայ տաճիկները կատգած կը վազեն լաւ մը կը ծեծեն հայր՝ ըսելով. «րամագանը շէրիֆի օրով խընդրը կեալուրի մը կը վայլէ՞ շուկային մէջ ծխել»: Միւս Ձէյթունցի ընկերները երբ կը լսեն որ իրենց ընկերը կը ծեծեն, կը վազեն օդնութեան և լաւ ընդհարում ւր տեղի կունենայ շուկային մէջ. երեք թուրքի գլուխ կը պատտի, երկու ալ Ձէյթունցիի: Կառավարութեան ոստիկանները կը հասնին և կազատեն կողաբարձերը:

Ձէյթունցիք ճամբանին կը շարունակեն և հազիւ 5 ժամ քաղքէն հեռացած էին՝ կը հանդիպին խումբ մը պէհէանցի իսլամներու, որոնք ջորիներով փայտ կը տանէին: Ձէյթունցիք անանցմէ 12 սսկի արժող ջորի մը կառնեն և կրտեն. «գնա ջորիդ գինը Աշրղըն օղլու Մէհէմէտէն պահանջէ, ան գիտէ և քեզի կը վճարէ»: Երբ ջորիին տէրը, Հիւսէյին, կը յամատի ջորին տալ՝ կը ծեծեն և թեւորը կապած Պէհէանիէն 12 ժամ հեռու հետերնին կը տանին ու կարձակեն: Հիւսէյինը վերապարձին կը վազէ շիտակ Աշրղըն օղլու Մէհէմէտին ախոռը և անոր ջորին առած իր տունը կը տանի: Հիւսէյինը և Մէհէմէտը կուռի կը բռնուին և գործը կիյնայ պատարանին: Դատիկ Հիւսէյինին իրաւունք կու տայ: Հինգ տարի ետքը կիւճիւքեանը նորէն Պէհէանի կերթայ իր երեք ջորիներով երկաթ կը տանի (ան ատենները կրողական երկաթները հոն չէին մտած, բոլոր շրջականները Ձէյթունի երկաթը կը գործածէին):

Ալըզըն օղլու Մէհէմէտը կու գայ պանդոկ, սառնչարա Ձէթունցի-
 ները առն կը հրաւիրէ և անոնց ճոխ սեղան մը կը պատրաստէ:
 Ձէթունցիք կասկածելով որ զիրենք կը թունաւորեն՝ ձեռք չեն
 դպցնիր կերակուրին, տանտէրը զանոնք ապահովելու համար,
 նախ ինք կը ճաշակէ բոլոր կերակուրներէն ուրիշ յետոյ հիւրերը
 լաւ ճաշ մը կընեն: Տանտէրը սուրճ ալ կը հրամցնէ, բայց Ձէթ-
 թունցիք սովորութիւն չունինք ըսելով կը մերժեն, և իրաւ Ձէթ-
 թունի մէջ սուրճ խմելու սովորութիւնը չիկար ժամանակով:
 Այսպէսով կը հաշտուին. բայց Մէհէմէտին ջորին վրայ գնաց:
 Եիւճիւքեանը դեռ կապրի 105 տարեկան հասակին մէջ, ամէն
 մարդ կը ճանչնայ զինքը Եիւճիւքեան Մնացական աղա անունով:
 Ունի երկու կտրիճ աղաքներ, մէկ աղջիկ և թոռներ:

Ժ

Չէյրուեցոց աֆշարեկրուն հետը Չիւլիս Պոզուզըն (ձսնէի բերդի
 կիրճը) ունեցած կոխմեկրուն պատմարիւնը.

1848 թուականին առաջին անգամ ըլլալով այս աֆշարները
 նպատակ ունեցան նոյն տարին Կոկիսոն բնակիլ ամարանոցի հա-
 մար և եթէ հաւանէին՝ տարւէ տարի պիտի շարունակէին նոյն
 Եռարտը (ամարանոցի բնակարան) յաճախել: Անոնց նախկին Եռու-
 տերը Սարըզ ըսուած Երայան (Հովիտ) էր, Կոկիսոնի հիւտիսային
 կողմը 5 ժամ հեռաւորութեամբ: Կոկիսոնի բնակիչք, թէ թուրք և
 թէ հայք, չ'ուզեցին որ աֆշարները իրենց երկիրը յաճախեն. ուս-
 աի դիմում ըրին իրենց տիրապետող¹ Պայազըա օղլուներուն

1. Կօկիսօճը առանց հովանաւորութեան կ'պատկանի հին ժամանակներէն մինչ
 ցարդ:

« մենք արդէն երկու աշխրէթներուն (Ճէրէա և Պօղոսուղան) ցաւերը քաշելէ զգուած էինք, հիմա աֆշարներուն ալ տէրաբ պիտի քաշենք, այդ չենք կարող տանիլ, ինդրենք մեզի ինայեցեք և աֆշարներուն Կոկիտոն գալն արդիլեցէք» : Մարաշցի Տէրէ Պէյի¹ Պաշազըս օղլու Ահմէտ Պէյը (հարէն Փաշա) կը խորհի ասոր զլըրայօք և տեղւոյն Մարաշու Մութասարըֆի Փաշային կը զիմէ Աֆշարներուն Կոկիտոն գալը արդիլելու համար : Մութասարըֆը կը մերժէ աւատականին աստջարկը ըսելով. « Աֆշարները ինծի չեն պատկանիր, անոնք ձմեռը Չուգուր—օղա բնակիչներն համար Ատանայի կուսակալութեան կը պատկանին, պէտք է անոր գիմէք» : Ուստի կը գրեն Ատանայի Կուսակալին բողոքագիր սը աֆշարներու մասին, նա հետեւալ պատասխանը կը հագորդէ Մարաշու մութասարըֆին. « Ատիկայ իմ գործս չէ, այլ պէտք է որ Զաթըշահանէին (Թագաւոր) գիմէք. ևս ժամանակ չ'ունիմ խոշոր աֆշար աշխրէթին դէմ պատերազմելու, այդ բանը թագաւորին պատկանեալ բան մ'ընէ» : Թէ՛ Պաշազըղ օղլուն և թէ՛ Կոկիտոնցիք իրարու համերաշխ ըլլալով ճարահատեալ կը զիմեն Զէյթունի հայերուն, իսկ քաջարի Զէյթունցիք անոնց զիմուսը չը մերժելով սիրով կ'ընդունին : Չորս իշխանք անմիջապէս կը խորհրդակցին և որոշում կուտան աֆշարներու Կոկիտոնի մէջ ստք կոխել չի ապլու և ի հարկին անոնց հետ պատերազմելու : Չորս թագերէն 50ական մարդ, 200 պատերազմիկ կարիճներ, ճամբայ կը հանեն

1. Չին ժամանակները ասոնք տեսակ մը մշտական պահեստի զինուորներ կը սեպուէին, և սիփահի անունը կը կրէին : Կրբոր թըրքաց Սուլթաններու պատերազմը բացուէր, նորա անմիջապէս պատերազմի դաշուր պիտի գտնուէին՝ առանց զինակահանութեան ձեակերպութեան նայելու : Կրենց պաշտօնն ալ գրօշակակրութիւն էր, կ'ստանային հագստեան թօշակ թագաւորական գանձէն : Կրկրագործներու տըղբուկներն էին և անոնց արիւնը կը ծծէին, երբ որ մուլթէլիմ չեկար, սիփահները կշափէին կալերը, իրենց ալ որոշեալ կարմար կը հանելով :

իշխանաց զառակներու հրամանատարութեան ներքև և ուղղակի գալով Չինչին-Պօղազը (Ճանճի բերդի կիրճ) կոչուած տեղը զիրք կը բռնեն: Այս Չինչինը Չէյթունի արեմտեան հիւսիս 15 ժամ հեռաւորութիւն ունի: Սոյն զէպքը զաբնան եղանակին լինելով աֆշարներն ալ 1500 անուոր՝ իրենց արջառնելով Չուզուր-Օւլայէն շուեր եկեր էին Մէյրէմշիլ բերդին (Կապանու բերդ) քով Պէշ քուած տեղը իջեանած էին:

Չէյթունի Սէկմէներու (անկանոն զօրք) հրամանատարները շորս մարդ էին, Վէզիր օղլու Մամբէ և Դըրանֆիլ օղլու քէօսէ Փանուր, Սինկիրեան Ֆարութիւն և Աճի Թէյէկ մըլխը Սարգիսը, պատգամաւոր կը խրկեն աֆշարի ցեղապետներուն, որպէս զի իզուր տեղ արխն չը թափելու համար անոնց խնաց տան Կոկիսոն երթալնին արգիլելալ ըլլալը: Հոլլ օղլու Սէյֆի Պէյ և Ապէտին օղլու Չէրքէզ պէյ, ահա ասոնք էին ցեղապետները: Չէյթունի պատգամաւորները սրախօս և սրտոտ մարդիկներ լինելով արատանեցին հետեւալը. «Մեր իշխանազունները ձեզի բարեւ նուիրեցին, Չինչին Պօղազը կը գտնուին, կը խնդրեն անոնք որ Կոկիսոն երթալու նպատակէն վաղ անցնիք և նոյն իսկ Կոկիսոն գալու նպատակնից փոխելով ձեր նախկին էտըրը Սարդգ երթաք. հակառակ պարագային հետեւնքը աղետալի կլլայ»: Անոնց պէյերը պատգամաւորաց սապէս պատասխանեցին. «Ատանայի վալին և Մարաշու մութասարըֆը չը կարողացան մեզի արգիլել Կոկիսոն երթալու, հիմա Չէյթունի ափ մը կեալուներուն զիջում ընել՝ մեր արժանապատուութեան հարուած մը կը սեպուի», և սա խօսքն ալ աւելցնելով ըսին. «գնացէք ձեր իշխանազուններուն լուր տուէք որ Չինչինու կիրճէն հեռանան. հակառակ պարագային անոնց ամենքն ալ ջարդուփշուր կ'ընենք, զիսկինն օգի թաչուն ազաւներուն կեր կ'ըլլան: Այս, լսեր ենք թէ Չէյթունեցիք քաջ մարդիկներ են, բայց իրենց քաջութիւնը իրենց երկրին մէջն է. այստեղ Չինչինէ, խելքերնին գլուխնին ժու

ղուեկը՝ Հևոանան, և իրենց քաջազամբաւ ախողոսներուն արաս-
 չի բերեն, համբաւաւոր անուննին կորուստի չի մատնուի: Տեսէք,
 բարեկամ պատգամաւորներ, շրջաւայեաց եղիք, 1500 անուար
 աշիրէթը ահագին բանակի ձև առած է, Բնչպէս համարձակեցաք
 Չէյթունէն մինչև հոս գալ, քաջ աֆշարներուն դէմ գնելու հա-
 մար, կափսոսանք ձեզի, Բնչ տղայամտութիւն, պէլա (փոր-
 ձանք) Էք, Բնչ էք, հայտէ գնացէք): Խոկապէս Պէյ և Թիւրքմէն-
 Ղօճա ըսուած գաշտը լարուած վրաններով լեցուն՝ բանակի մը
 ձևը ունէր, ինչպէս որ կ'ըսուի, ասեղ ձգելու տեղ չիկար: Հայ
 պատգամաւորները հետևեալ խօսքը արտասանելով մեկնեցան: – Չէ
 որ Պէյերը ըսին թէ ասիկայ Չէյթունի լեռները չէ, այլ Չինչին
 կրսեն այս տեղաց, Չէյթունէն 15 ժամ հեռու, – պատգամա-
 ւորներուն ջղերուն դպաւ այդ խիստ զրոյցները, անոնք ալ սապէս
 խօսեցան. «Երանու էր եկիտե ասար եեր օյմագ, աչրտա գարսընը
 ձանը յըգարն, պունդուն պեօյթե եհրու էյաչարըն, վկարարըր պօյ-
 նուհուգա օյտան. ինչպէս կ'ըսուի. (նիլ դուք, քաջ կարիճի մասին
 նեղ տեղ չ'ըլլար, ներքև մնացողին հոգին ելլէ, այսուհետե՛ք՝ բն-
 տանեաց կնիկներուն և երախաներուն քաշելիք արկածներուն պա-
 տասխանատուութիւնը (մեղքը) ձեր վիզը ըլլայ): Մայիս ամսու
 օրերն էին, օգր գեղեցիկ էր, միւս օրը արեւձագէն ասաջ աֆ-
 շարները վրանները փլցուցին և ուղտերուն բեռցնելով իրենց
 չուն շարունակելու վրայ էին Թիւրքմէն–ղօճա բսուած տեղէն գէտի
 կոկիտոն: Վրանարձակաց չուն զմայլելի տեսարան կ'ունենայ,
 մանաւանդ աֆշարներուն չուն: Ուղտերուն կը բեռցնեն թանկագին
 իրեղեններ նախշուն (խասուտիկ) քուրձերով և այդ քուրձերն ալ
 գեղեցիկ նախշուն կարպետներով կը վարագուրեն, անոր շարս
 կողմն ալ զիլ ձայն սուտղ կըլլուն զանգակներ կը շարեն որ զա-
 նազան ներդաշնակ ձայներ կը հանեն. վրան ալ նոր հարս մը
 կը հեծցնեն, ուղտապանն ալ, մօտ քսան տարեկան գեղեցիկ
 Թիւրքմէնուհի մը, ֆէշէնկ ուղտին պախուրձէն կը քաշէ, ձեռքն

ալ քրման մը բուրդի թելերը մանկելով, ուղտերն ալ շարքով թխբքովէնուհիի ետեւէն շարժելով շարժելով կ'երթան:

Կ'ուզեմ մի միջանկեալ խօսք ըսել այս տեղ քաղաքացի և գիւղացի իգական սեռի տարբերութեան մասին: Քաղաքի օրիորդներուն գեղեցկութիւնը մեծաւ մասամբ շինծու կ'ըլլայ, թէև բացառութիւն կայ, այդ ուրիշ. բայց գեղջուկներու և թխբքովէններու գեղեցկութիւնը բնական է, մանաւանդ վրանաբնակներուն թէ հայոց թէ թրքաց, և ասոնց չուի ատեն, ինչպէս որ վերեւ ըսինք, գեղեցիկ տեսարաններ կը պարզուին, մէկ կողմէն կը տեսնես նժույզ ձիեր կը խինջան, միւս կողմէն կարմրուկ կովերու բառաչը, ոչխարներուն մայելը, ապտալներուն տալուլ զուրնայի հնչումը. այս ազմկալի տեսարանը մարդս կ'զմայլեցնէ: Նոյնն էին այս աֆշարներուն կէօչի ատենը, բայց ինչ օգուտ որ մօտալուտ աղէտը երբէք մաքրերնին չէին բերեր և չէին ալ երազեր իրենց բազմութեան ապաւինելով. չէ՞ որ իրենց ուղեգիծը այն պողտան էր որ՝ Չինչինու կիրճէն պէտք էր անցնել, զի կոկիտսնր այդ կողմէն տակէ գատ ճամբայ չ'ունէր: Չուելով եկան Չինչինու գազաթը գիւղուեցան պատի պէս անկուելով մօտաւորապէս 1000 հազար աֆշար ձիաւոր և սկսան գիտել: Այս կողմ այն կողմ նայեցան ոչ մի Չէյթունցի չը տեսան. Չէյթունցի որսորդները ռազմական տեսակէտով շատ խորամանկ են: Չինչինու երկու կողմը աջ և ձախ զիրք բռնած, չորս տեղաց իրենք զիրենք թաքստոց գարանի մէջ պահելով խմբուած էին, ծրագիրնին շատ յաջողակ էր, լոկի մնջիկ և ձայն ձուն չէին հաներ, աֆշարները իրենց հին փողը հնչեցունելով աղմուկով մը պստացին. «Չէյթունցի կեալուրներ, սըր էք, պուրս ելէք որ հասակնիդ չափենք, այստեղը Չէյթունը չէ, Չինչինն է»: Երբէք պատասխան չիկար և մարդ մըն ալ չը նշմարուեցաւ. աֆշարները ըսին. «Ուրեմն փախեր ճէհէննէմ եղեր գացեր են, չէ՞ որ երեկեան օր անոնց պատգամաւորներուն պատուիրեցինք և խրատեցինք որ հեռանան երթան, մեր չորուցամաք

որոտրնդոսս զրոյցներէն կեալուրները վախնալով գասալիք եղեր կորուեր գնացեր են, այսուհետեւ քէյֆէրնիս նայինք» : Իրենց մէջ սա որոշումն ալ գոյացուցին որ «կէօչէրնիս առաջ քշենք, իսկ մենք այստեղ մնանք, գուցէ խորամանկութեամբ դարանի մէջ պահուած կ'ըլլան. եթէ այդպիսի բան մը նշմարուի՝ անմիջապէս Չինչինու կիրճը պաշարենք. 7-8 տեղերէ զիրենք մէջտեղ առնենք և ուզածնուս պէս անխնայ ջարդ մը տանք, հարկաւ այն ատեն անձնատուր կ'ըլլան, նայեցէք որ չի խնայէք, բոլորն ալ սուրէ անցուցէք. հերիք է որ երկու մարդիկ ողջ մնան, որոնք երթան իրենց Չէյթունը և գուժեն ագիտալի լուրը» : Այս որոշման վրայ կանգ առնելէն յետոյ, սկսան առաջ քշել կէօչը, և երբ տեսան որ կէօչը անլտանգ հանգարտօրէն և յաջող կերպով գաշտը իջաւ, կռահեցին որ ձայն ձուն չիկայ, Սաա Փոսա, խաղաղութիւն ամենեցուն լինելը հասկընալով իրենք ալ սկսան ճամբան շարունակել : Չէ որ Չէյթունցիք ճանապարհին երկու կողմն ալ բռնած էին, չորս տեղերէն յանկարծ տեսնես մէկէն հրացանաձգութիւնը պայթեցաւ, ապառաժ քարոտ տեղերու մէջ հրացանի Պոմպ Պոմպ ձայնը մեծ արձագանք տալով ապառաժ քարերուն, աֆշարներուն քանիները իրենց ձիերուն վրայէն թութի պէս վար թափեցան, գետին փռուեցան, ցեղապետ չէրքէզ պէյին ալ ձին զարնուելով իրեն ալ սուքը գնտակ մը մխուեցաւ, թէ ինք և թէ ձին գետին գլորուեցան : Աֆշարներն ալ սկսեցին պատասխանել, բայց ինչ օգուտ, աֆշարներուն գնդակը ապառաժ քարերուն կը փակչէր, իսկ հայերուն նետածը իրենց նպատակէն չ'էր վրիպեր. այս անգամ հայերը աղմուկ բարձրացուցին՝ էյ աֆշարներ, մեզի ինչ կը կարծէիք, Ղոչարը բօզրու կեսվո՛ւր (ականջը փոշոտ հւն), մենք Չէյթունցի ենք, զուլաղը թողուներէն չենք. նորէն ձեր վրայ կը խղճանք, զինաթափ եղէք. արդէն ձեր կէօչը մեր կողմը անցաւ, առնք մեր գերիներն են, հակառակ պարագային ամենքդ ալ սուրէ կ'անցնենք : Հալլ օղլու Սէյֆի Պէյը իրեն չորս կողմը նայե-

լով տեսաւ որ հազար ձիաւորէն հազիւ հարիւր ձիաւոր մնացեր է, ամենքն ալ փախեր են, ճարահատ սախպուեցաւ անձնատուր լինելու նշանը ցուցնել, ճերմակ դրօշակ բարձրացուցին. « Ահա գէնքերնիս տասը մարդկանց հետ ձեզ կը խրկենք, անձնատուր ենք, դուք ալ մեր կէօշը խնայութեամբ ետ խրկեցէք. այժմ հասկըցանք որ այս երկրին վայրէջ ալ դուք էք՝ Փաշան ալ՝ Պէյն ալ. մեր աշիրէթը ձեր երեսէն դասալիք եղաւ » ըսելով, տասը մարդով գէնքերնին ձիրու վրայ բեռցուցած Չէյթունցոց խրկեցին: Երբոր գէնքերը իրենց յանձնուեցան, մերայինք սկսան բոլոր կէօշը խլրփշակել (յափշտակել). (այս բառը Չէյթունցոց բառ մ'ընէ, յափշտակելուն խլրփշտակ կ'ըսեն), կէօշին մէջէն թէ աղջիկը և թէ կանայք անձնատուր եղած էին, բայց և այնպէս Չէյթունցոց ողջախոհութիւնը շատ գովելի է. ոչ մէկուն արատ չի բերին: Բափշտակուած աւարներն հետեւաներն են. հազարաւոր ոչխար, ձի, կով, կարպետ, քէյէ (թաղիք) արծաթեղէնք և այլն և այլն: Ասոնց ամենքն ալ Չէյթուն տարուեցան, իսկ մնացեալ մահկանացուք ողջ առողջ ետ դարձուցին, չէ՛ որ խոստացան ետ դարձնելու, և ըսին. « այսուհետեւ դէպի Կոստան չ'ըլլայ որ երազնուէ մէջ տեսնէք, հին տեղերնիդ Սարրզ գնացէք »: Գոռոզ աֆշարները աղաչեցին ըսելով. « ինդրենք յարձակու՛մ մի ընէք մեր վրայ, մեր դիտկները թաղենք, անցնինք երթանք. Չէյթունցիք թոյլտուութիւն ըրին, ըրէք նայինք, ըսելով. անոնք 15 դիտկ ունէին և 11 ալ վիրաւորեալ, իսկ մերայնոցմէ ալ Տէլի-Քէշիշեան Գուզուր (Գրիգոր) սրունքէն զարնուած էր, բայց շուտ մը առողջացաւ: Վէրքի համար Չէյթունցոց մինչև անգամ կնիկները վիրաբոյժ են, այս մարդը յետոյ քահանայացաւ և Տէր Մարգար եղաւ:

Այժմ թիւրքմէնները իրենց գոռելի (Գերեզման) գործը լրացուցին և շարունակելով իրենց ճամբան դէպ ի Սարրզ խոտորնակ ճանապարհներով նախկին Եռչտեղէն գացին գտան: Սա ալ չի մոռնանք ըսելու թէ Չէյթունցոց հրացանաձուլութեան ժամանակ՝

այն թիրքմէն կիզէններէն (թրքուհի գեղեցիկներ) յօտաւորապէս ՅՕ-ի շափ աղջիկներ փախչելով ժայռերու խոռոչներուն մէջ պա-
հուրտեր էին, անօթի ծարաւ՝ երեք օրէն յետոյ կիսակենդան կէօջին
հետքերը գտնելով Սարգս իրենց տուները հասեր էին: Մինչև հիմա
կողրան աֆշարները այլ աղետալի գէպքը որ կրեցին Չէյթունցինե-
րէն: Աֆշարներուն աշուղը Ապտուլահան այլ աղետին վրայ սա
հետեւեալ ողբը կերգէր: Այլ երգէն երկու տունը դեռ կը յիշեմ,
ուստի աւելորդ չեմ համարիր այստեղ հիւրընկալելու այլ ողբեր-
գը:

Ավշար Չուգուր—(Վատան Եէօրիւիւ վերտի,
կէօքսին արգուլայուպ սէչտի էլք հուրաու,
Չէյթունլու Չինչինտէ աֆշարը վուրաու,
Փէրուշան աշրէթին հալը կիւճ օլաու:

Թրգմ. «Ավշար Չուգուր—(Վայէն առաւ ու քալեց,
Նախօրօք կոկիսոն բնակիլ որոշեց,
Ճանճի—կիրճ՝ Չէյթունցին աֆշարը զարկեց
Թշուառ ցեղին վիճակ խիստ դժուար եղաւ »:
Աշրիս—Ապտուլահանը պէն քէնտիմ հասլը,
Պուլունմազսը աշրէթալ աֆշարն միսլի,
Պուրնու իրրգմալրտա հալպրտազ ֆէսլի,
Ճէնկ իչինտէ գալան դըզլար նիճ օլաու:

Թրգմ. «Աշուիս—Ապտուլահան եմ ես՝ սուպ ապիկար,
Աֆշար աշրէթին ալ նմանը չրկար,
Ֆէսուր օրիորդաց քթերնին գինգ կար,
Ընդհարման մէջ մնացող աղջկունք քնչ եզան »:

կոկիսոնի թուրքերը և Մարաշու: Պայազրա օղլուները խորին
չնորհակալութիւն յայտնելով՝ Չէյթունցի քաջերը կոկիսոն հրաւիրե-
ցին, անոնց մէյմէկ ոսկի նուէր տուին, իսկ չորս իշխանաց ար-
զաքներուն ալ մէյ մէկ նժոյգ ձի նուիրեցին, և երգմամբ խոստա-
ցան մշտնջենաւորապէս հաւատարիմ մնալ Չէյթունցոց փեսիճե-

բան (այս բառը այն կողմի տանիկները կը գործածեն, հայերուն՝ Գեորգի ըսելով, ասով անոնց յարգանք մը մատուցած կը սեպեն. այս անգամ ալ Զէյթունցիք կոկիսանի թուրքերէն քեօի կոչուեցան: Սակայն այս ապերախտ թլփատեալները Ազիզ-Փաշայի պատե-
րազմին ժամանակ՝ Պայազըս օղլու Օսման Պէյը Զէյթունի Ա-
ւազ-կալ գիւղը հրդեհեց, իսկ անոր հօրեզբայրը Ահմէտ-փաշան
ալ Աւազ-կէտիկի կոչուած կիրճէն 5000 Սէկմէններով (անկա-
նոն) Զէյթունի վրայ յարձակուեցան ընել փորձեց, բայց չը յաջ-
ողբաւ: Զէյթունցիք անոր բանակին վրայ յարձակում ըրին, Ահ-
մէտեանք ջարդու փշուր ըլլալով փախան՝ թնղլով 15 հատ գերի-
ներ մերայնոց ձեռքը. զարմանալի բան այդ գերիներուն ամենքն
ալ կոկիսանցի թուրքեր էին: Ասոնց պարագլուխին անունը յիշեմ,
Ղուշ-Պէրի կ'ըսուէր: Երբոր ասոնք Զէյթունի մէջ եկան, սպա-
նուելու վախով սկսան «մենք հայ կ'ըլլանք» ըսել. իսկ Զէյթունի
իշխանները «մենք ձեզի պէս ապերախտները հայութեան շնոր ըն-
դունիր» պատասխանեցին և ողջ առողջ իրենց հայրենիքը խրկեցին:
Զէյթունցիք փորձով, թուրքին ինչ ապերախտ ըլլալը գիտեն:

ԺԱ

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ ՈՒԻՏԱԻՈՐՆԵՐ

Մարաշու թուրքերը իմանալով որ Զէյթունցի բազմաթիւ ուխ-
տաւորներ պիտի անցնին իրենց քաղքէն Երուսաղէմ գնալու հա-
մար, խորհուրդ տուին միւթէտարըֆ Միւնիք Մուհամէտ փաշային
որ եկածնուն պէս զանոնք կողոպտէ, ինչպէս կ'ընէին իր նախորդ-
ները: Փաշան՝ համակերպեցաւ թուրքերուն խնդիրքը կատարել:

1. Զէյթունցիք տարին զօրով Պայազիս օղլու Ահմէտ փաշան Մարաշ կառու-
վարէն ըրին և Միւնիք Մուհամէտ փաշան որ Միւթէտարըֆ էր, վանտեցին: Այժմ
այս վերջինը այդ վրէժն էր որ կը լուծէր Զէյթունցիներէն:

1855ին 82 Ձէյթունցի՝ անսեպեակ իրենց ղեմ լարուած գաւառաւորութեան, իրենց սիրելի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս եւ իշխաններէն ալ եէնի Տիւնեա Սասուածատուր ազայի եւ ուրիշ շատ մը հարուսաներու հետ, առօք փառօք ճամբայ ելան Երուսաղէմ ուխտի գնալու: Բոլոր Ձէյթունցիք «ճանապարհ բարի Քրիստոս» եւ շարականներ երգելով ժամ մը ճամբայ ուղեկից եղան ուխտաւորներուն: (Տեղական սովորութեան համաձայն եւ Երուսաղէմէն վերադարձին ալ, ընդառաջ կերթան եւ մեծ հոնդէսով կառաջնորդեն զանոնք ուղղակի եկեղեցին, յարութեան շարականներ երգելով՝ անկէ ալ իրենց սունները կը ասնին: Այս սովորութիւնը ուրիշ քաղաքների եւ գիւղերի մէջ ալ կայ, բայց Ձէյթուն միայն ազատ համարձակ եւ անվախ կերպով կը կատարուի այդ հանդէսը իբր թէ ազատ Հայաստանի մը սէջ եղած ըլլար):

Ուխտաւորները Մարաշ մասնելուն հիւրընկալուեցան տեղին հայերէն, որոնք ևս կառավարութեան սարքած պատգուութենէն լուր չունէին: Երկրորդ օրը կառավարութիւնը բացի եպիսկոպոսէն, մէկիկ մէկիկ այդ ուխտաւորները պաշտար հաւաքելով բոլորն ալ կողպատեց՝ իրենցմէ 1000 ոսկիի շտի գումար մը առնելէ եւ ամիս մըն ալ բանտը պահելէ ետքը արձակեց բանտէն: Ուխտաւորները, այլ ևս Երուսաղէմ չի կրցին գնալ եւ եպիսկոպոսի հետ միասին վերադարձան Ձէյթուն:

Ձէյթունցիք կառավարութեան այդ լրբութեան ղեմ սաստիկ կատղած վճռեցին վրէժինդիւր ըլլալ: Խմանալով որ Մարաշու թամրագործներու եւ կաշեգործներու կարաւանը կիսաբիւթն պիտի վերադառնար՝ ուր ահագին քանակութիւնով ապրանք ծախելու գացեր էին, աւազակաց խումբ մը կազմեցին եւ գացին Սուշաթը ըսուած ճամբուն վրայ՝ ուրկէ պիտի անցնէր հարուստ կարաւանը, դիմաւորեցին իրենց որով: Ձէյթունցիք կարաւանը բռնեցին եւ իր բոլոր մարդիկներով, 26 հոգի, Ձէյթուն գերի բերին եւ բանտարկելով հրաման ըրին իրենց որ Մարաշու փաշային գրեն եղելութիւնը եւ

լսեն որ ուխտաւորներ կողոպտելը ատանկ չըլլար, ասանկ կըլլայ: Ասոր վրայ Մարաշու առաջնակարգ Պէյզատէներէն Ղըսաքիւր, օղ-լու Նէճիպ էֆէնտի Չէյթուն եկաւ գործը անուշի կապելու համար. իշխաններին աղաչեց, պազատեց, վերջապէս գերիները ազատեց:

Չէյթունցիք կարաւանուորներու վրայէն 2000 ոսկի առին և ըսին որ երթան իրենց դրամը փաշայէն առնեն: Կողոպտուողնե-րը Մարաշ գնալնուն Փաշայէն զօրով գանձեցին իրենց փողերը, այնպէս որ փաշան գողցածին կրկինը վճարել ստիպուեցաւ: — Տեղն է յիշել որ Մարաշու այս արհեստաւոր մարմինը, այսինքն սարրաճները և կաշեգործները, քաղքին էն վարնոց մոլեռանդ պա-սակարգը կը կազմեն:

ԺԲ

1877ի Չէյրուսի ապստամբական շրջանը:

Չէյթունի կողմերը գտնուող չէրքէզները՝ Ենսարիայէն Մարաշ, Մարաշէն Ենսարիա գացող եկող կարավաններուն առջևը ելլելով հայերը կը կողոպտէին և թիւրքերը ազատ կը ձգէին: Չէյթունի իշխանները չի կրնալով այլ ևս հանդուրժել հրոսակախումք մը կազմեցին, հանգուցեալ Չագրեան պատուելիի խմբապետութեամբ, և ղրկեցին Ղաւիւրդ պէլը (ընտան մը գազաթը), որպէս զի իրենք ալ չէրքէզներուն օրինակին հետեին: Ենսարիայէն եկած կարավանը առաջին անգամ կողոպտեցին հայը թիւրքէն զատելով: Անգամ մըն ալ հրաման բրաւ հայ աւազակապետը որ կարավանին մէջի հայերը մէկ կողմ թիւրքերը մէկ կողմ կայնին: Աւելի ապահով ըլլալու համար որ բրիտանոսներուն մէջ թիւրքեր չեն մտած, Չագրեան ամենուն ալ խաշակնքել և «հայր մեր» գրուցել տուաւ: Դամանակ

մը միայն խաչակնքել կուտային, բայց կիւրինցի թիւրքեր հայ ձեանաւով կը խաչակնքէին և կազատէին: Այդ անպատեհութեան առջեր աննելու համար աւագակապետը « հայր մերն » ալ արտասանել կուտար: Սը մը Քրիստոսնէից մէջէն մէկը « հայր մերը » ըսաւ բայց չի խաչակնքեց. երբ հարցուցին պատճառը, մարդը պատասխանեց որ ինքը բողոքական ըլլաւով սովորութիւն չունի խաչակնքելու:

Բայց, կըսեն աւագակները, պէտք է գիտնալ որ հոս ժողովարան չէ, այլ լեռան մէջ էք աւագակներու ներկայութեան. խաչակնքէ ու ազատ ելիր գնա նորէն բողոքական մնացիր: Բողոքականը երբ կը յամառի, տանիկներուն կողմը կը դասն զայն, կը կողոպտեն ու կանցնի կերթայ: Այս մարդը համբաւուոր Տօքտէօր Գարեգինն էր որ իր կնոջ հետ Մարաշ կը մեկնէր: Քանի մը օր ետքը Մարաշէն յատկապէս Չէյթուն եկած էր Մարաշու բողոքականաց ազգապետին Ռուպեան էֆէնտիի հետ, որուն պատուոյն համար Չէյթունցի չորս իշխանները գողցուած իրեղէնները անփաստ գարձուցին:

Իրեղէնները յանձնելով իշխանները Տօք. Գարեգինին, իրենց զարմանքը յայտնեցին որ այդքան խելացի մարդ, հայ աւագակներուն ներկայութեանը, խաչակնքելը ամօթ սեպեր է, վախնաւով որ պժոխքին տակը կերթայ: Խնչ անմտութիւն, յարեցին իշխանները, ժամանակով մեր նախնիքները արքայութիւն երթալու համար իբր մարտիրոս կսպաննուէին. բայց, մենք Չէյթունցիներս, մեր առանձին հաւատամքը ունինք, սպաննէ՛ մի սպաննուիր, կողոպտէ մի կողոպտուիր, ծեծէ՛ դուն մի ծեծուիր, և պարձեալ արքայութիւն կերթաս: Քրիստոս երբէք չըսեք վախկոտ եգիր և քաջ մի ըլլար:

Տօքտէօր էֆէնտին իրաւունք ունիք, ըսաւ, հաւատափոխուած շեշտով մը:

*
* *

1896 Մայիսի վերջերը Հալէպու մեծ բանար կը գտնուէին քանի մը Զէյթունցիներ Գալուստ Հայտուտեան, Մկրտիչ Պիւլպիւլեան, Պօղոս Դաւիթեան, Կարապետ Չագրեան, Դարբիէլ Պօստան Երէցեան: Այս վերջինը պետերնին կը սեպուէր: Նոյն օրերը խումբ մը երոպական գլխարկով կարգ մը ամերիկահայատակ հայեր ևս բերին բանար: Երկրորդ օրը մեծ բանտէն զանոնք փոքր բանտը փոխադրած տաննին, լիտի տաճիկ բանաարկեալները սուլեցին զանոնք շիւ, շիւ (արարեբէն անարգանք մը) պատալով ետնուն: Զէյթունցիք սուլողներուն հայհոյեցին, ասոր վրայ բանտին մէջի տաճիկ խուժանը կասողած բանաարկեալներուն հետ մէկտեղ Զէյթունցիներուն վրայ յարձակեցան, բայց ասոնք վրանին պահուած դանակ ունենալով պաշտպանեցին իրենք զիրենք: Բանտապահ մը ձախ ծիծէն և ուրիշ երկու թիւրքեր նմանապէս վիրաւորուեցան մինչև որ Ալայ պէկը և ոստիկանութիւնը հասան ու զատեցին կռուարարները: Ալայ պէկը լաւ մը ծեծելով Զէյթունցիները՝ մուխ զնպանի մը մէջ նետեց զանոնք, ուր 21 օր արեւ երես չտեսան¹:

Եւրոպական գլխարկով հայերը Սիէյտիա հնչակեան գործիչներ էին, որոնք, Սիէյտացիներու ստիպման վրայ և սպանալիքին վրայ, ակամայ անձնատուր եղած էին Ախտիոքի կառավարութեան, որու գալստգամը զանոնք Հալէպու վալիին յանձնած էր:

1. Հայերուն եղած նախատինքը իրենց ջգերուն գպշեւով խրատում հանեցին, որի համար 21 օր զնպանը պահուեցան: Ալէյէկեան Թորոս աղան, Այնթապցի, զրեթէ ամեն օր խորոված գառ կը զրկէր անոնց:

ՎԵՐՋԱՄԱՆ

ԴԵՊՔ ՄԸ ՖՐՆՈՒՋԻ ՄԷՋ

Ասկէջ 18 սարի առաջ երբ Ֆրնուզի յայտնի Տ. Թովակիմ ֆաՀանան վախճանեցաւ, թալման հանդէսին՝ պատահամբ, զու- մարլը աշրէթէն թուրք մը կը գտնուէր հոն. մալեոանդ և ոսմիկ թուրքը սկսաւ ծաղրել հանդիսի Արարողութիւնը : Տէլի խաչէր անուն կտրիճ մը տեսնելով թուրքին ծաղրելը, ըսաւ անոր. « կորսուէ ա- կէ, անպիտան, թուրք՝ հիմա քեզ գնտակով մը չըրախ կը հանեմ », իսկ յիմար թուրքը պատասխանեց, որ կեալուրին գնտակը թուրքին մարմնոյն մէջ չի մտներ. աս ըսելով անմիջապէս մեկնեցաւ : Թուր- քին վերոյիշեալ խօսքը, աէլի խաչերին ջղերուն դպչելով, լաւ մը կը զինուի. թուրքին ետեէն հասնելով, Ղօսուի ըսուած կիրճը, կրտէ, կուզեմ փորձել, թէ կեալուրին գնտակը թուրքին մտն կանցնի թէ ոչ : Արդարև աէլի խաչերի հրացանին գնդակը, բո- պէապէս թուրքը գետին կը տապալէ. սակայն այս պէպքը մի քիչ փաստակար հետևանք ունեցաւ, որովհետև Չուգուր Հիսարի և Ղու- մարլըի թիւրքերը միանալով՝ կոկիսոնի ճամբան Ֆրնուզցիներու համար գոցեցին, ուրկէ Ֆրնուզցիք ցորեն կը բերէին : Այս ար- գելքը տեեց ամիսներ : Ասոր վրայ Մինաս սարկաւազ (այժմ Բարդղղիմէոս վարդապետ) յիսուն կտրիճ երիտասարդներով ճեղքեց սաճիկներու շղթան (որոնք երեք կէտերէ ճամբան դոցած էին) անցաւ կոկիսոն ու միևնոյն ճամբով վերապարձաւ : Թիւրքերը սարսափած եկան և պաղատապին ներողութիւն խնդրեցին Մինաս էֆէնտիէն, որ այսպէս պատուէր սուաւ անոնց. « Այսուհետև Ֆրնուզցի ջորեպանի մը մագին չի դպչիք. հակառակ պարա- գային ձեր զեղերը տակնուվրայ կընեմ » : Թիւրքերը հաշ-

սուեցան, թողլով որ իրենց լնկերը սպանող Տէյի խաչերը, անդի աշխարհը իր պատիժը գտնէ: Այսպէսով վերջացաւ այս գէպը:

Մինա սարկաւագ, որ ձեռնադրուելով կոչուեցաւ Բարդողիմէոս վարդապետ, իր հայրենասիրական քաջագործութիւններով 1895 ի Զէյթունի գէպքին մեծ դեր խաղաց: Երբ Աստանայէն, Այսրնէն եկած ահազին բանակները՝ թէ գեղը և թէ Ֆրոնուզի առաքելաշէն Ս. Կարապետ վանքը հիմնադրատակ ըրին, հաշտութեան բանակցութիւններու միջոցին կառավարութիւնը խոստացաւ 500 ոսկի վճարել վանքի վերաշինութեան համար (թէ և վանքին կրած ֆեսսը 5000 ոսկին կանցնի, զի բոլոր թանկագին անօթները կողոպտեցին): Քիչ ժամանակ վերջը վարդապետը կառավարութիւնէն պահանջեց այդ գումարը, որու վրայ, օրին մէկը, ոստիկան սը Մարաշէն նամակ մը բերաւ. Բարդողիմէոս վարդապետին, որուն պարունակութիւնը հետեւեալն էր,

Բանիպ էֆէնտի.

Շուտով դաս ոստիկանին հետ, վասն զի Կ. Պոլսոյ կեդր. վարչութենէն վանքի վերաշինութեան համար դրամ եկաւ, զոր կուզեմ ուղղակի քեզի յանձնել և տեղէս ճարտար որմնադիրներ վերցնելով սկսիս վանքի վերաշինութիւնը»:

Վարդապետը առանց կասկածելու ուրախութեամբ Մարաշ գնաց, բայց հոն հասնելուն պէս զինքը ուղղակի բանար առաջնորդեցին: Քաջարի եկեղեցականը բանախն մէջ սկսաւ առիժի պէս մնշել. Միւթէսարրֆին երեսին ալ անարդական խօսք չմնաց որ չըսէր, ստախօս, անպիտան, ցած, շուն են: Քանի մը ա՛վիս բանար մնալէն հտքը Հալէպի օտար հիւպատոսներու միջամտութիւնով ազատ արձակուեցաւ: Այդ ատենը Զէյթունէն լուր եկաւ իրեն որ Երուսաղէմի պատրիարքին դիմէ, զի հարուստ ըլլալով, գուցէ հաճի

հոգալ վանքի վերաշինութեան ծախքը: Վարդապետը իսկոյն իր սեպհական նժոյգ ձին ծախեց և ճամբայ ելաւ: Ղէպի Երուսաղէմ: Անցագիրը ձրի տրուեցաւ իրեն: Վարդապետը մեկնելէ առաջ նախ այցելեց Մարաշու Ֆրանսական փոխ Հիւպատոսին Պ. Բարթօլէմէի, որ զինքը շատ կը սիրէր իր քաջութեանը համար: Հիւպատոսը իր անուանակից վարդապետին խորհուրդ տուաւ Հոռոմ երթալ ու Ս. Պապին գիմել, յոյս յայտնելով որ Պապը վանքին համար անպատճառ 1000 ոսկի կը նուիրէ, պակաս՞ն ալ խոստացաւ ինք լրացնել: Բայց վարդապետը վախ յայտնեց թէ Հոռոմի մէջ գաւառանքի խտրութիւն կը գնեն, որու մասին Հիւպատոսը չի կրնալով երաշխաւորել, վարդապետը նախ ընտրեց իշխաններուն պատուէրին համեմատ Երուսաղէմ գնալ: Հիւպատոսը նուէրներով ճամբայ դրաւ հայ եկեղեցականը:

Երուսաղէմ հասնելուն վարդապետը պատրիարքին ներկայացաւ և անոր յանձնեց Չէյթունէն իր յանձնարարական նամակները: Այլ միջոցին Չէյթունի առաջնորդ կարապետ եպիսկոպոսն ալ հոն կը գտնուէր, որ ամէն կերպով յանձնարարեց վարդապետը: Բայց Յարութիւն Պատրիարքը մերժեց վարդապետի խնդիրքը առարկելով թէ Երուսաղէմ այրպէս տալու կանոն չունի: «Սրբազան հայր, պատասխանեց վարդապետը, Չեր այլ կանոնը երկնային պատգամ չէ, այլ մարդու շինած ու սնօրինածն է, եթէ դուք օգնէք մեր վանքին շինութեան, ոչ Ս. Յակոբեանք կը սրբողին, ոչ Յիսուս Քրիստոս»: Պատրիարքը անզգայ մնաց ըսելով որ կանոնէն շեղիլ անկարելի է և թէ ուխտաւոր եկեղեցական մը կրնայ, ըստ աւանդական սովորութեան, պատարագ մատուցանելով կէս մէծիտիէ ժամուց մը միայն առնել, ոչ ասելի ոչ պակաս:

Վարդապետը սրդողած պատասխանեց, «Ես ոչ ուխտաւոր եմ և ոչ ալ կէս մէծիտէի համար պատարագ մատուցանելու եկած եմ: Հիմա կը հասկնամ Չեր կարգկանոնը. դուք տալու համար կանոն չունիք, բայց ասնելու համար լաւ կանոն ունիք»: Երբ

վարդապետը վրդովուած կը մեկնէր, պատրիարքը խորհուրդ տուաւ անոր դիմել Պօլսոյ պատրիարքին: Առանց վարանելու վարդապետը խնդրագիր մը գրեց Պօլսոյ Պատրիարքին որմէ երեք ամիս յետոյ պատասխան ստացաւ որ համբերէ:

Ի վերջոյ յուսախար և գլխիկոր հայրենասէր վարդապետը, առանց նոյն իսկ նուէր մը ընդունելու և ոչ ալ Պատրիարքին աջը համբուրելու մեկնեցաւ Ա. քաղաքը ուր հայ գաղթականութիւնը և թաղականութիւնը լսած ըլլալով անոր համբաւը սիրալիր ընդունեւ լութիւն ըրին և յանձն առին հոգալ անոր պէտքերը:

1897 էն ի վեր արի և անձնուէր վարդապետը Ա. քաղաքի եկեղեցուն սենեակին մէջ կսպասէ իր իղձերուն և իր սիրած վանքի վերաշինութեան իրագործմանը: Յարգ չգտնուեցաւ ճշմարիտ և բարեյօժար ազգային մը որ ըսէր. « Հայր սուրբ, առ սա 1000 ոսկին և գնայ վերականգնէ ժողովրդիդ փլած տունը, որովհետեւ գուն քու հօտիդ քաջ և արժանաւոր հովիւն ես:

ՍՈՍՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆԵՆԵՐՈՒՆ ՑԱՆԿ՝¹.

1	Գրիգոր Ա. Մուսաբէկեանց	.	.	.	.	1440
2	Յովսէփ	.	.	.	.	1442
3	Կարապետ Ի Սոոյ	.	.	.	.	1447
4	Ստեփանոս Ի Սարաձորոյ	.	.	.	.	1449
5	Յովհաննէս Ա. յԱնտիօքայ	.	.	.	.	1474
6	Յովհաննէս Բ. Թալկարանցի կամ Թլկարեանց	.	.	.	.	1489

1. « Սիսուան » էն անուած:

7	Յովհաննէս Գ. ի Քիլիսոյ, կայծակն կոչեցեալ	1525
8	Սիմէօն Ա. Ուլնեցի կամ Զէյթունցի	1539
9	Ղազար Ուլնեցի	1545
10	Թորոս Ա. որ և Թէոդորոս Թոռան ի Սոյ	1548
11	Խաչատուր Ա. Չորիկ կոչեցեալ	1551
12	Խաչատուր Բ. կամ Խաչիկ Ուլնեցի երաժիշտ	1560
13	Ազարիա Չուղայեցի	1584
14	Տիրատուր [*]	1586
15	Յովհաննէս [*]	1588
16	Յովհաննէս Գ. Այնթապցի	1601
17	Պետրոս Ա. կառկառեցի.	1602
18	Մինաս ի Կարնոյ	1627
19	Սիմէօն Բ. Սերաստացի կամ Արեւելցի	1633
20	Ներսէս ի Սերաստիոյ	1648
21	Թորոս Բ. ի Սոյ	1654
22	Խաչատուր Գ. Մինաէրճի ի Սերաստիոյ	1658
23	Դաւիթ բերիացի կամ Կարկառեցի	1663
24	Սահակ Մեխաննէս Ա.	1679
25	Ազարիա դաթրամի կառկառեցի	1683
26	Գրիգոր Բ. Ատանացի պիծակն կոչեցեալ	1689
27	Աստուածատուր Նարին Սասնեցի	1691
28	Մատթէոս Սարի կեսարացի	1694
29	Պետրոս Բ. բերիացի	1701
30	Յովհաննէս Ե. ի Հաճնոյ	1719
31	Գրիգոր Գ. Ուղուրլի, կեսարացի	1727
32	Յովհաննէս (Տ. Աղամ) Զ. Հաճնեցի.	1730
33	Ղուկաս Սսեցի (Աջպահեան)	1734

1. Աստղանիշք կը համարուին ոչ Օրինաւոր կաթողիկոսներ:

34	Միքայել՝ եղբայր Ղուկասու. Ա.	1737
35	Գաբրիէլ՝ եղբայր Ղուկասու և Միքայելի	1757
34	Եփրեմ Ա. Սսեցի եղբորորդի երէցուն վերնոյն	1771
37	Թէոդորոս Գ. Սսեցի	1784
38	Կիրակոս Ա. Եղբորորդի Թէոդորոսի	1801
39	Եփրեմ Բ. ութ և տասն ամեակ հրատարեալ 1832 ի 1833	
40	Յովհաննէս Է.	1833
41	Միքայել Բ.	1846 48
42	Կիրակոս Բ.	1853
43	Կիրակոս Գ. (Տ. Նիկողայոս) ¹ վերջին աջագահան.	1866
44	Մկրտիչ Քէֆսիզեան Մարաշցի.	1871
45	Սահակ Բ. Խապայեան Խարբերուցի	1902

---

1. Անվանք, ասիկա Աբրեղիսկոսոս տիողոսով Ատանա վախճանեցաւ :

ՎՐԻՊ ԱԿՔ

Լ.Ղ	սոսյ	սխալ	նշիղ
4	5 (վերեն)	բաց երեսու թեամբ	բացերեսու թեամբ
6	1	չբլան	չբլան
6	7 (վարեն)	Աշիրաթ	Աշիրեթ
18	1 (վերեն)	Հէսը	Հէսը
18	8	»	»
18	15	»	»
18	11 (վարեն)	ըզձեզ	ըզձեզ
18	5	»	»
19	2 (վերեն)	սըտքեզ	սըտքեզ
19	2	»	»
19	7	»	»
21	5 (վարեն)	խուսը սը	խուսը սը
22	6 (վերեն)	թարեալ	թարեալ
6	6	»	»
29	10 (վարեն)	բայս	բայց
31	9 (վերեն)	գերի	գետի
31	13 (վարեն)	1	12
34	13 (վերեն)	մինչ և	մինչև
35	13 (վարեն)	կարտիր	կարտիր
35	2	»	»
36	10	»	»
37	3	»	»
39	1 (վերեն)	Գլ. ԽԱ *	Գլ. Ա
40	9 (վարեն)	աներ է	անեղէ
40	2	»	»
44	2 (վարեն)	կանուխէս	կանուխէն
47	3	»	»
48	11	»	»
50	8 (վարեն)	Չբլան	Չբլան
50	3	»	»
51	5 (վերեն)	Տաղ օլուխ	Թաղ օլուք
53	5 (վարեն)	1750	1858
53	4	»	»
56	10 (վերեն)	3250	3350
58	8	»	»
58	9	»	»
58	9	»	»
58	10	»	»
59	2	»	»
61	3	»	»
63	2	»	»

* Յարգելի ընթերցողներուն կը յիշեցնենք որ մեր երկասիրութեան այս երկրորդ հատորի զլուխներու բաժանման մէջ անուշադրութեամբ աններելի սխալ մը մտցուցեր ենք. փոխանակ ըսելու Գլ. Ա, Գլ. Բ են, և համեմատ. մինչև Գլ. ԺԵ, ըսեր ենք Գլ. ԽԱ, Գլ. ԽԲ են, և հասեր՝ մինչև Գլ. ԾԵ:

